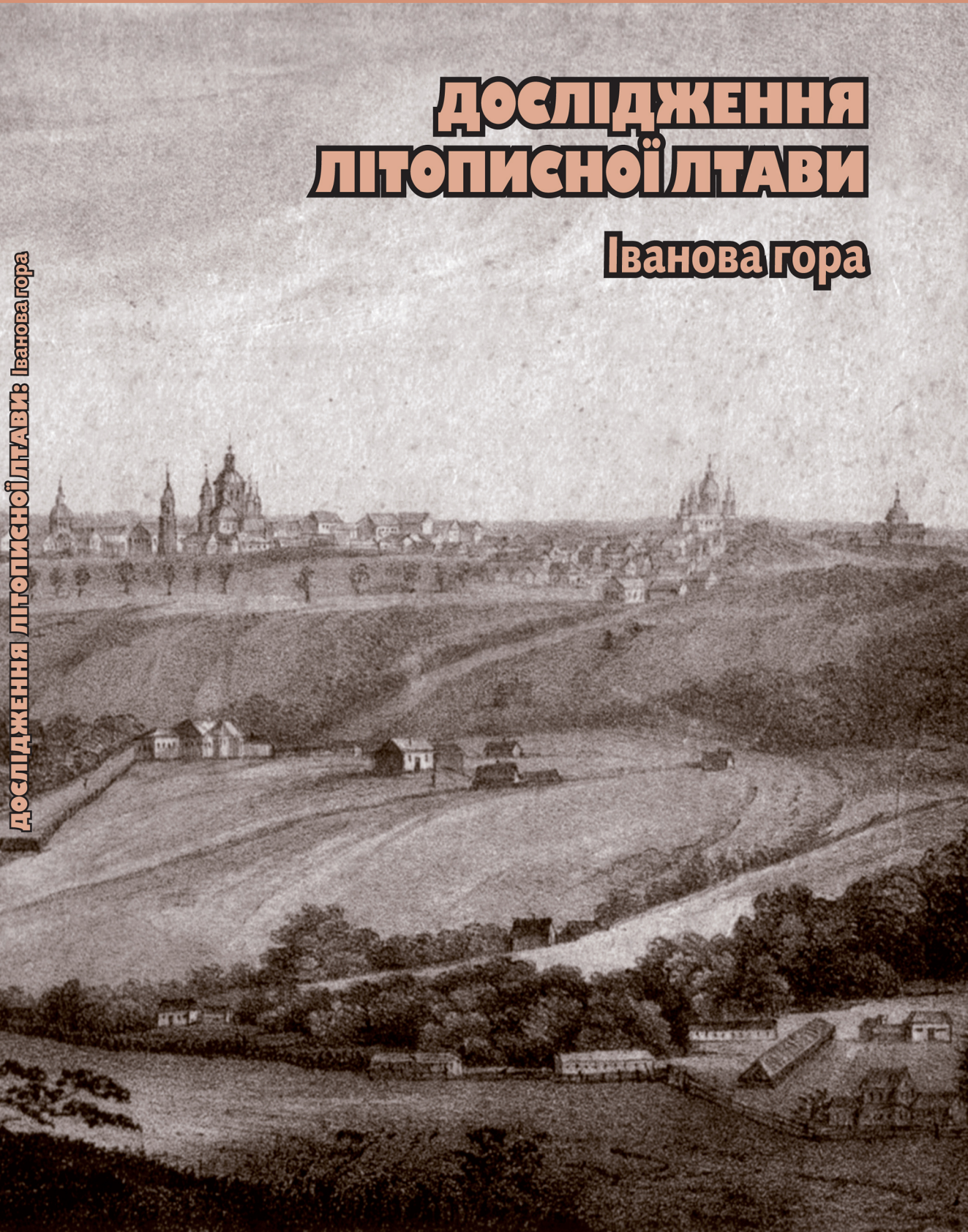

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Іванова гора

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Іванова гора

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок

**ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:
Іванова гора**

Київ
2015

National Academy of Science of Ukraine
Institut of Archaeology
The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

INVESTIGATIONS AT THE ANCIENT LTAVA:

Ivanova Hora

by
A. B. Suprunenko, Yu. A. Pugolovok

Kyiv
2015

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'ятокознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовков

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Іванова гора

Київ
2015

УДК 902+904 (477.53)
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)
С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК (протокол № 4 від 3 березня 2015 р.).

Рецензенти:

Моця О. П., член-кореспондент Національної Академії наук України,
доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України);

Скорий С. А., доктор історичних наук, професор
(Інститут археології НАН України);

Титова О. М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
заслужений працівник культури України
(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК).

Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.

С 89 Дослідження літописної Лтави: Іванова гора [Текст] = Investigations at the Ancient Ltava: Ivanova Hora / Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури; Інститут археології НАН України; Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – 180 с.: іл. + XII кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-65-9 – частина перша.

ISBN 978-966-8999-66-6 – частина друга.

У роботі вводяться до наукового обігу й аналізуються матеріали археологічних науково-рятивних досліджень ділянки культурних на шарувань головного історичного ареалу міста Полтави – Іванової гори на Соборному майдані. Охарактеризовані історія вивчення слов'яно-руських старожитностей міста й елементи топографії поселення літописної Лтави, отримані в ході розкопок матеріали роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу, козацької доби і Нової епохи, що походять з пам'ятки археології національного значення – Полтавського поселення і городища (охоронний номер 160001-Н).

Видання продовжує серію праць за результатами охоронних археологічних досліджень у Полтаві останнього десятиріччя.

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців, широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

УДК 902+904 (477.53)
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-65-9

© Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., 2015
© Артем'єв А. В., Бондаренко В. Л., Горбаченко С. А., Яніш Є. Ю., додатки, 2015
© ЦП НАН України і УТОПІК, 2015
© Інститут археології НАН України, 2015
© ЦОДПА, 2015

ПЕРЕДМОВА

2008 року Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, разом із Центром пам'ятокознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, була започаткована серія наукових видань «Археологічні дослідження літописної Лтави». Впродовж останніх років побачили світ чотири книги такого змісту, кожна з яких репрезентувала результати археологічних досліджень в історичному центрі та головному історичному ареалі Полтави – міста з понад 1100-літньою історією. Кожен випуск був наслідком проведених науково-рятівних досліджень на конкретному будівельному об'єкті на початку XXI століття. Всі вони знаходилися у межах посадів літописного «граду» та Старого і Нового міста козацької доби.

Перша з книг, укладена полтавськими археологами, за результатами розкопок по провулку Першотравневому, 9/1, на Миколаївській гірці і край її підшви, біля «Криниці Марусі Чурай» (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок Шерстюк, 2008*), була присвячена переважно пізньосередньовічним старожитностям підвищення над схилом Мазурівського яру, біля решток споруди і добудови до Миколаївської церкви. Вона репрезентувала наслідки вивчення кількох господарських об'єктів XI–XII ст., залишки дослідженого тут ґрунтового некрополю кінця XVII ст., а також чимало об'єктів фіналу козацької епохи – шинку Миколаївської церкви, кар'єру її цегельного заводу, групи поховань цвинтарю Георгієвської церкви та ін., супроводжуючись історіографічним аналізом вивчення археологічних нашарувань та історичної забудови цього куточка Нової Полтави XVII – XVIII ст.

Продовження серії з'явилося 2009 року відразу ж у двох випусках – «Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора», у двох частинах.

Перша з них була присвячена результатам розкопок на місці котловану художньої школи й офісного будинку по Першотравневому проспекту, 21, де вивчалися частково зруйнований спорудженням будівель

XIX ст. масив культурних нашарувань пізньороменського і давньоруського посаду на Інститутській горі, ділянка валу і рову Нового міста у полковій фортеці початку XVIII ст. (Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009). Робота супроводжувалася історіографією вивчення археологічного етапу в історії міста за майже півтора століття, описом і публікацією матеріалів, здобутих у трьох розкопах на території котловану, характеристикою пізньосередньовічних знахідок та предметів Нової епохи. З-поміж досліджених вирізнялися котловани трьох роменських житлових будівель, залишки двох давньоруських жител і численних господарських ям. Серед них – житло із заглибленим підклітом (так звана двоярусна будівля) початку XI ст. В останньому виявлено чимало рідкісних для роменських старожитностей знахідок, зокрема, набір ліпного посуду, горщик-пожертва у масиві печі, залишки приміщення для утримання тварин, що було вигороджене у кутку підкліту тощо.

Третій випуск серії оперативно готувався колективом науковців двох закладів – Центру археології і Полтавського краєзнавчого музею, у складі О. Б. Супруненка, Ю. О. Пуголовка, К. М. Мироненка, О. М. Ткаченка, В. В. Шерстюка і В. А. Яремченка. Він охоплював результати невеликих розкопок на місці сусіднього котловану офісного будинку по Першотравневому проспекту, 19. Тут досліджувалися залишки єдиної пізньороменської заглибленої житлової будівлі і кількох господарських ям, давньоруської господарської споруди та ін. об'єктів. Серед матеріалів житла найяскравішою знахідкою була жертва під одним з черенів печі, здійснена на початку XI ст. В її складі – ліпні та гончарні посудини, перші з яких – із прокресленими язичницькими знаками, другі, гончарні, – з таврами. Комплекс відображає початковий етап двовір'я на теренах південно-східного краю сіверянської ойкумени (Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009). Проте, для Інститутської гори в межах розкопу, з ділянкою основи валу полкової фортеці початку XVIII ст., ці знахідки виявилися не єдиними.

Непересічне значення для вивчення керамічного виробництва у Полтаві рубежу XVII – XVIII ст. мало відкриття двох горнів місцевого гончаря, що функціонували певний час на місці основи валу напередодні Полтавської битви. Внаслідок досліджень вдалося реконструювати ці виробничі споруди, проаналізувавши склад асортименту виробів майстра, надати характеристику типам посуду, засобам його декорування та ін. Між іншим, ця праця отримала визнання колег і зайняла I місце на VI національному конкурсі публікацій на теми керамології, гончарства і кераміки в Україні «KeGoKe-2012» як краща публікація за окремим сюжетом.

У тому ж 2009 р. з'явився в світ і 4-й випуск серії – монографія Ю. О. Пуголовка та Є. С. Калашника «Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто» (Пуголовк, Калашник 2009). Воно цілком присвячене вивченню залишків археологічних об'єктів доби козацтва на іншій ділянці давньополтавських теренів – поряд із величною будівлею Полтавського губернського земства – сучасним будинком Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського по вул. Конституції, 4. У невеликому котловані адміністративної будівлі, в охоронній зоні пам'ятки архітектури національного значення, вивчалися заглиблені в ґрунт рештки кількох будівель кінця XVII – початку XVIII ст., у тому числі виявленої вперше у Полтаві підземної схованки для окремої родини, залишки льохів і підземних ходів. Значна добірка уламків керамічного посуду, інші знахідки, стратиграфічний та планіграфічний аналізи в межах розкопу, дозволили авторам отримати своєрідний зріз матеріальної культури полкового міста, а також відтворити елементи планувальної структури наближеної до валу частини фортечної забудови.

Отже, група джерелознавчих за спрямованістю наукових праць через п'ять років поповнюється черговим дослідженням. Ця робота, підготовлена також і в контексті виконання планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології Національної Академії наук України «Матеріальна основа давньоруської цивілізації» (реєстр. № 0112U001423), присвячена результатам нових археологічних розкопок 2012–2013 рр., проведених, фактично, під приміщенням вже існуючої будівлі, на місці, де археологічні залишки мали б не зберегтися. Вона територіально репрезентує центральний у Полтаві осередок залягання найдавніших культурних нашарувань міста – край Іванової (Старополтавської) гори. З нього, як вважають дослідники, починалася історія нашого міста – Лтави–Олтави–Полтави.

Залишається нагадати, що, виходячи з обсягів здобутих матеріалів, їх монографічна публікація розподілена на дві частини (відповідно, книги серії за випусками 5 і 6), укладені за роками проведення робіт. До них долучені й окремі, більш давні результати досліджень 1979, 1999 та 2009 рр., деякі випадкові знахідки останніх десятиліть, що представлені переважно у другій частині роботи. Традиційно дослідження містить історіографічний нарис, розділ з характеристикою ділянки науково-рятивних розкопок, виявлених об'єктів і знахідок, їх атрибуції. Другу частину роботи завершуватиме детальніший аналіз результатів цих студій і різноманітні додатки.

Передмова до першої частини, перший – третій розділи підготовлені О. Б. Супруненок, четвертий – шостий розділи і висновки – Ю. О. Пу-

головком і О. Б. Супруненком. Авторами додатків виступають фахівці з природничих дисциплін: антрополог та одонтолог, кандидат медичних наук А. В. Артем'єв, археозоолог В. Л. Бондаренко, археолог, історик сільського господарства, кандидат історичних наук С. А. Горбаненко та археоіхтіолог Є. Ю. Яніш.

Наступні випуски серії будуть присвячені монографічній публікації матеріалів розкопок посаду над Мазурівським яром – «Дослідження літописної Лтави: Посад над Мазурівським яром» (дві частини). Ця робота узагальнюватиме матеріали розкопок 1997–1999 рр., які стали підставою відзначення на державному рівні 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень. Поки що вони відомі лише спеціалістам за короткими інформаційними публікаціями і кількома статтями.

Планується також випуск ще однієї праці в серії – «Дослідження літописної Лтави: Північно-західне передмістя», за науково-рятівними дослідженнями 2012–2013 рр. по вул. Садовій, 3.

Отже, серія має перспективи на проведення і повинна стати своєрідним літописом вивчення найдавнішого етапу історії Полтави як поселення і міста.

Розділ 1.

ГОРОДИЩЕ ТА ПОСЕЛЕННЯ У ПОЛТАВІ: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ І ТЕРИТОРІЯ КОМПЛЕКСУ

Городище і поселення на Івановій (Старополтавській) горі, у південно-східній частині історичного центру міста Полтави, з культурними нашаруваннями роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу, матеріалами передуючого їм селища скіфської епохи, пошкоджене влаштуванням об'єктів полкової фортеці фіналу пізнього українського середньовіччя, наразі є пам'яткою археології національного значення, включеною до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (охоронний номер – 160001-Н) (*Пам'ятники 1987, с. 397; Супруненко 2006, с. 9; Постанова 2009, с. 39*).

Майданчик городища і рештки прилеглих посадів розташовані в історичній частині Полтави – центральному історичному ареалі міста, – в оточенні стрімких схилів корінного берега р. Ворскли, струмків Лтави та Рогізної, безпосередньо на міських ландшафтних домінантах – Старополтавській (Івановій) горі і сусідньому мису Інститутської гори. Назву Іванова гора ще в середині ХІХ ст. використав відомий археолог і літератор, один з перших наукових співробітників Імператорської Археологічної комісії, зінківчанин за походженням О. В. Терещенко (1806–1865) (*Супруненко 1994, с. 17*), таким чином вшановуючи ім'я й місце проживання класика нової української літератури, видатного громадського діяча-полтавця І. П. Котляревського (*Т. 1861, с. 163–175*). Він відвідав святе для кожного українця місце, вслід за Т. Г. Шевченком (*Шевченко 1963, с. 81*). З 1990-х рр. назва «Іванова гора» стала загальноновживаною, потрапивши на сторінки наукових і туристичних видань (*Іванова гора 1992, с. 311; Супруненко 1999б, с. 29; Ротач 2005, с. 292*), у кінці-кінців замінивши старі – Старополтавська гора або Червона (у значенні «Красна») площа.

Збережені культурні нашарування центральної частини пам'ятки розміщуються під сквером на південно-східному краю Іванової гори й оточені по контуру забудовою, утворюючи площу Соборного майдану,

посеред якої на початку ХХІ ст. відтворений ансамбль Свято-Успенського собору (Трегубов 2001, с. 124–126, 129) та збереглася його дзвіниця початку ХІХ ст. (Ігнаткін, Вайнгорт 1966, с. 16). З північного сходу від них кілька років тому з'явилася Подільська вежа – реконструктивна згадка про стару Полтавську фортецю (Пуголов 2010а, с. 349), поряд – мала архітектурна форма – пам'ятний знак «Полтавській галушці» (2005 р.), північніше знаходиться – кількаповерхова будівля ресторану «Лілея (Іванова гора)», а з південного боку – стела про першу літописну згадку Полтави як міського центру (Супруненко 1998, с. 99, рис. 98), встановлена 1974 р. за ініціативою керівництва міста і відомого митця, заслуженого художника України В. М. Батурина (1937–1993) (Ханко 2002, с. 16). Південно-західний край гори займає комплекс Музею-садиби літературно-меморіального музею І. П. Котляревського (Памятники 1987, с. 397; Музей-садиба 2011).

Іванова гора – це практично плаский мис високого корінного берега Ворскли з абсолютними відмітками 152,2–153,5 м в Балтійській системі вимірювань, що скраю зі сходу має незначний уступ. Мис обмежений ескарпованими крутосхилами, з терасами завширшки 20–70 м на абсолютних рівнях 136–140 м. Вони у свій час і були полтавським Подолом козацької епохи, зберігши свою назву, можливо, ще від давньоруського топоніму (Супруненко 1998, с. 96).

З півдня і південного сходу мис підрізаний старим узвозом, імовірно, давньоруського часу, що утворює виступ заввишки 2,2–2,5 м. Вузьке пасмо гребеню мисоподібного утворення з деяким розширенням, розміщене на південь і дещо нижче від рівня плато (з сучасною Білою альтанкою й оглядовим майданчиком, уступом-терасою нижче) (Полтавщина 1969, с. 152–153), може бути рештками одного з укріплень городища, а традиційно вважається наслідком фортифікаційної діяльності російської армії початку ХVІІІ ст. й існування тут Сампсоніївської вежі полкової фортеці, інколи – містобудівним утворенням ХХ ст. (Гладьш 1982, с. 38; Вечерський 1994, с. 29–30). Загальна топографічна ситуація для цієї ділянки початку ХVІІІ ст. зафіксована на планах Івана Бішева 1722 р., Василя Кутузова 1729 р. (Гольденберг 1959, с. 381–382; 1966, с. 425–427) та наступних креслениках Полтави (рис. 1) (Полтавщина 1992, с. 704–706). Навпроти, за 260–300 м через Мазурівський яр, здіймаються східні схили Інститутської гори та Миколаївської гірки, на яких знаходилися посади і «Нове місто» козацької епохи. Загальні уявлення щодо характеру забудови цього куточка історичної частини Полтави для другого десятиліття ХІХ ст. надають гравюра Ігнат'єва за картиною А. Ангельштедта (Атлас 1851, илл. 7) і рисунок невідомого автора з перспективою Келінського (Ін-

Рис. 1. Полтавська фортеця, Хрестовоздвиженський монастир та річкова мережа околиць на плані Полтавської битви Де-Фера, 1714 р. (Полтавская битва 1909, прил. XIII).

ститутського бульвару) – сучасного Першотравневого проспекту (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, після с. 20, рис. 8 вкл.).

Вважається, що рештки городища є залишками літописної Лтави. Остання має досить надійні підстави для локалізації на південно-сході Переяславської землі. Давньоруське поселення згадується під 1173 р. в Іпатієвському списку «Повісті минулих літ» у зв'язку з походом на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича (ПСРЛ, т. 2, с. 568–569, ст.лб. 568).

Так склалося, що питання місцезнаходження переправи Ігоря Святославича через Ворсклу, відзначеного у списку Літопису, вперше ви-

Л. В. Падалка
(1859–1927)

І. А. Зарецький
(1857–1936)

В. Г. Ляскоронський
(1859–1928)

М. О. Макаренко
(1877–1938)

В. М. Щербаківський
(1876–1957)

М. Я. Рудинський
(1887–1958)

кликало інтерес у відомого російського історика М. М. Карамзіна (1766–1826). Проте ні він, ні інший відомий фахівець з проблем давньоруської історії М. С. Арцибашев (1773–1841), котрі звернулися до цієї проблеми, не дали конкретної відповіді на те, чим же була Лтава – селищем, урочищем або річкою у Нижньому Поворсклі (*Ляпушкін 1949, с. 58*). Обидва дослідники лише відзначали сучасне географічне місце розташування переправи новгород-сіверської дружини там, «де нині [місто] Полтава» (*Карамзин 1818, т. III, прим. 11; Арцибашев 1883, т. I, с. 197, прим. 1214*). Першим здійснив спробу ототожнення літописної Лтави і Полтави 1848 р. М. П. Погодін (1800–1875) (*Погодин, 1848*). Майже через півстоліття присвятив цьому питанню окреме дослідження відомий знавець української старовини – історик та статистик Л. В. Падалка (1859–1927). Роз-

Рис. 2. План
Полтавського городища.
За В. Г. Ляскоронським, 1901.

глянувши лінгвістичне перетворення топоніму Лтава у Полтаву і дані історичних джерел (*Падалка 1896, с. 15–33*), автор дійшов висновку, що у Поворсклі до кінця XIV ст. було неможливим існування давньоруського міста. Згадка про Полтаву у родовідних книгах князів Глинських дала змогу Л. В. Падалці стверджувати, що за період від 1399 до 1430 рр.: «Полтава вже існувала, та життя цього поселення серед «ялових», пустельних полів, очевидно, не було тривким; при такому географічному положенні, поблизу татарських кочовищ, осіле населення у Поворсклі, ймовірно, не затримувалося на довгий час, з'являючись у спокійні часи і знову зникаючи під тиском татар» (*Там же, с. 29–31*). Полтаву за місто, на думку Л. В. Падалки, можна було визнати лише з XVII ст. Та у наступній і найбільшій своїй праці дослідник уже відніс Лтаву-Полтаву до числа давньоруських «міст» (*Падалка 1914, с. 29–35*).

Напевне, на його погляди вплинули факти відкриття на той час І. А. Зарецьким (1857–1936) поховань X–XI ст. неподалік будинку Полтавського губернського земства (*Бучневич 1891; 1902, с. 283–285; Зарецький 1912, с. 205; передрук: Малоперещепинське диво 2013, с. 26–27*), виявлення на Соборному майдані 1905 р. (рис. 3) скарбу сіверянських срібних прикрас (*Макаренко 1908, с. 201–202*) і публікація результатів обстеження Старополтавської гори В. Г. Ляскоронським (1859–1928) (*Супруненко 1999, с. 9*), який визначив місцезнаходження Полтавського городища (вірогідно, його більшої укріпленої частини – острогу): «... найдавніша частина цього міста, ... знаходиться на тому мисоподібному виступаючому між двома ярами високому виступі, який гострим шпилем удається до річкової долини. На кінці цього мису розташований ... невеликий скверик, а на північний захід від нього – Соборна площа. Розміри стародавнього городища ... невеликі. Воно займало у довжину близько 300–400 саж., і близько половини цього в ширину, ... з боку плато городище відділяло-

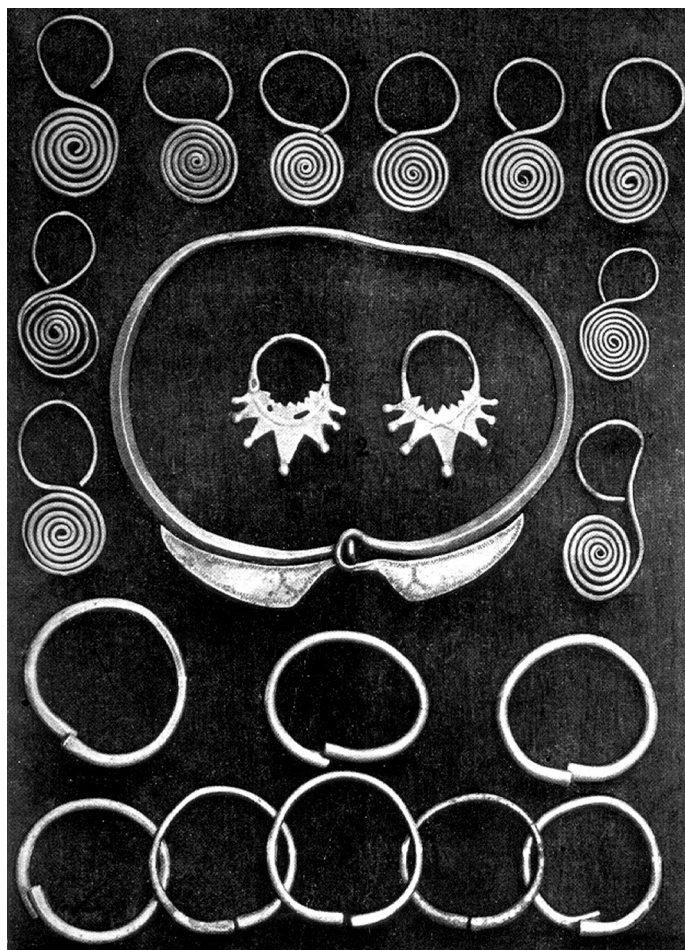

Рис. 3. Полтавський скарб 1905 року.
Фото І. А. Зарецького, 1905.

ся валом, котрий оточував і всі останні його боки» (Ляскоронский 1907, с. 187–188). В. Г. Ляскоронський уклав і перший окомірний план (рис. 2) збереженої частини Полтавського городища (Там же, с. 187, рис. 40).

Точку зору щодо розташування слов'яно-руського укріплення на Соборному майдані Полтави підтримали М. О. Макаренко (1877–1938) (Макаренко 1908, с. 204–205), В. М. Щербаківський (1876–1957) (Щербаківський 1919, с. 15) та дещо пізніше М. Я. Рудинський (1887–1958) (Рудинський 1928, с. 53). Давньоруські матеріали на Старополтавській горі, вслід за І. А. Зарецьким (Кулатова, Супруненко 1990, с. 43–44), виявили музейник і орнітолог М. І. Гавриленко (1889–1971) (Гавриленко 1993, с. 13) та археолог М. О. Стан (1906–1943) (Степанович, Супруненко 1994, с. 26–27), знахідки яких, у кінці-кінців, і призвели до обстежень пам'ятки, здійснених у 1940 і 1945 рр. І. І. Ляпушкіним (1902–1968) (Ляпушкин 1961,

М. О. Стан
(1906–1943)

Г. О. Сидоренко
(1918–1984)

І. І. Ляпушкін
(1902–1968)

А. В. Куза
(1939–1984)

М. П. Кучера
(1922–1999)

О. В. Сухобоков
(1937–2008)

с. 268–269), за участю полтавки Г. О. Сидоренко (1918–1984) (*Сидоренко 1993*, с. 26–28). Вже перші розвідкові роботи дали змогу віднести Полтавське поселення до числа найдавніших протоміських центрів Півдня Давньої Русі (*Ляпушкін 1949*, с. 58, 74, 75; *Ляпушкін 1951*, с. 41–42).

Підстави пов'язати зі Лтавою роменсько-давньоруське городище на Старополтавській (Івановій) горі надали саме розкопки І. І. Ляпушкіна 1946 р. на Соборному майдані (рис. 4), під час яких на площі понад 200 м² було відкрито три житла-напівземлянки X – початку XI та XII ст., 9 господарських ям (рис. 5), виявлена значна кількість зразків кераміки IX – початку XIII, другої половини XIII – XIV і поодинокі знахідки XI ст. (*Супруненко 1998*, с. 77–108). Після цих робіт було встановлене датування Полтавського поселення – VIII–XIII ст., а також поставлене пи-

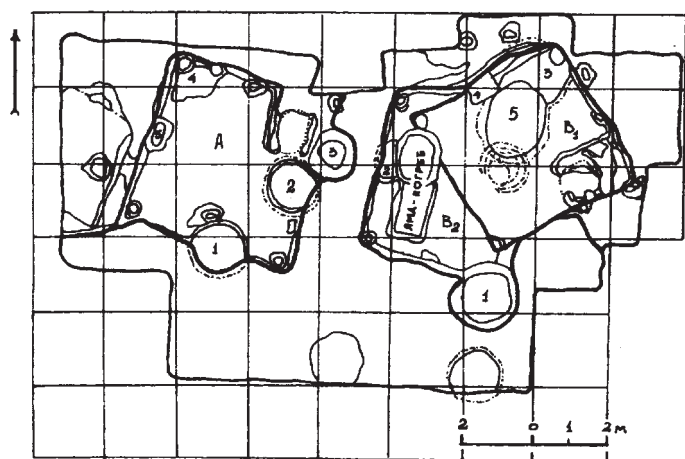

Рис. 4-5. Вигляд розкопу на Івановій горі (з північного заходу) та його план.
За І. І. Ляпушкіним, 1946.

тання про можливість існування перерви у його розвитку в XI – на початку XII ст. (Ляпушкін 1949, с. 60, 74, 75; Ляпушкін 1951, с. 41–43; 1958, с. 4; 1961, с. 126, 320, № 92), згодом ще раз висловлене А. В. Кузою (1939–1984) на основі перегляду колекцій розкопок 1946 р. у Полтавському краєзнавчому музеї відомим московським археологом Ю. Ю. Моргуновим (Куза 1996, с. 194–195, № 1156).

Разом із тим, у літературі вже склалася своєрідна традиція ототожнення поселення на Івановій горі з городищем літописної Лтави. Її прибічниками виявилися Г. О. Сидоренко ([Сидоренко] 1966, с. 275; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 84), О. В. Сухобоков (1937–2008) (Сухобоков 1975, с. 16, табл. 5; 1988, с. 36–37; 1992, с. 188), М. П. Кучера (1922–1999) (Кучера 1975, с. 123, 124), пізніше – О. В. Григор'єв (Григор'єв 1991, с. 85–86; Григор'єв, Кулатова 1999, с. 44–45, 48), Ю. Ю. Моргунов (Моргунов 1998,

с. 112), В. В. Приймак (*Приймак 1999, с. 28, 30–38; 2007, с. 78*). Поділяли цю точку зору й академіки Б. О. Рыбаков (1908–2001) (*Рыбаков 1982, с. 507*) та П. П. Толочко (*Толочко 1977, с. 363; 1987, с. 124*), які ввели давньоруську Лтаву до числа відомих давньоруських центрів Півдня Русі, позначивши останню на картах розташування пам'яток XII–XIII ст. на місці сучасної Полтави (*Куза 1985, с. 115, 117, 119, 120, табл. 15, 17, 19–20*). Все це спиралося на висновок М. П. Кучери про те, що: «До найдавніших укріплених населених пунктів на Лівобережжі Дніпра слід віднести ті городища роменської культури, життя на яких продовжувалося і в наступний час, зокрема, у XI ст. До таких ... належать не менше 28 городищ», в тому числі Полтава у Поворсклі (*Кучера, Сухобоков и др. 1984, с. 12, 171*). Цей висновок з'явився внаслідок огляду пам'ятки 1971 р. О. В. Сухобоковим і знайомства дослідника з новими матеріалами, котрі були віднайдені на Соборному майдані у третій чверті XX ст.

Розвідкові обстеження одного з авторів 1983 і 1986 рр. (*Супруненко 1983 зв.; 1985, с. 362; Гавриш, Супруненко, 1988, с. 268*) дозволили розширити уявлення щодо території, зайнятої посадом Полтавського городища (*Супруненко 1988, с. 5–7*), окресливши її, за результатами нагляду за земляними роботами, у межах Старополтавської (*[Супруненко] 1992*), Інститутської (*Супруненко 1991, с. 23*) і Миколаївської гір (*Супруненко 1999, с. 10; Супруненко, Пуголов, Мироненко та ін., 2009, с. 16–17*). Район місцезнаходжень роменських IX – початку XI ст., давньоруських і післямонгольських знахідок XI–XIV ст. обмежувався на території міста східними та північно-східними схилами Іванової гори (вздовж вул. Художньої, Спаської – до правобіччя Панянського спуску), на півночі – межа їх виявлення проходила край південного боку Панянського бульвару, парків Сонячного і Петровського, практично вздовж колишніх валу і рову полкової фортеці XVII–XVIII ст., поширюючись на північному заході до перехрестя вул. Гагаріна і Міщенка (Ванцетті) з пл. Леніна. На заході сліди колишнього посаду досягали правобіччя Першотравневого просп., далі – вул. Садової, схилів Інститутської гори над Співочим полем Марусі Чурай; на південному заході – корпусів міської лікарні інфекційних захворювань і гуртожитків Полтавського національного технічного університету ім. Ю. В. Кондратюка (*Супруненко 1999а, с. 15; 1999в, с. 21–26*). Відслонення культурних нашарувань завтовшки 0,2–0,8 м простежені в урвищах Інститутської гори з боку Інститутського гаю і на північ до Миколаївської гірки. Сліди ескарпування схилів вздовж Мазурівського яру (вул. Леніна, спуск) позначали південно-західну межу території Полтавського поселення. Окремі знахідки виявлені до середини висоти мису Старополтавської гори, з боку Подолу (пров. ХТЗ). Вони засвідчували

Рис. 6. Початок розкопок по вул. Спаській, 11.

Рис. 7. Андріївський пров., 6. Розкоп 1/2007 р. Гудзик (1), уламок бляшки (2).
Соборний майдан. Шурф 1/1990 р. Житло 1. Сережка (3). Бронза.

Дослідження О. В. Григор'єва,
І. М. Кулатової, 1990; Ю. О. Пуголовка, 2007.

освоєння схилів останнього ще за давньоруської епохи, хоча дослідження на цій ділянці не проводилися до останнього часу через щільну приватну забудову та наявність насаджень. Наразі вивчення цієї ділянки, напевне, зможе дати відповідь на питання про місцезнаходження найдавнішого роменського городища, укріплень литовського часу тощо, що ще стане темою наступних студій.

Зазначимо, що під час нагляду за прокладанням і ремонтом підземних комунікацій, рештки житлових і господарських споруд вказаного часу були виявлені на перехресті Першотравневого просп. і пл. Леніна, вздовж лівобіччя названого проспекту, території парку Перемога, біля входу до останнього і гуртожитку № 6 Технічного університету. Все це дало підстави окреслити територію посаду роменсько-давньоруського «граду» загальною площею більше 45 га (включаючи ділянки не дуже крутих схилів, невеликі вибалки та яри тощо) (Супруненко 1998, с. 97). Значні розміри селища на плато мисів правого корінного берега Ворскли в цілому узгоджувалися з розмірами заселеної території полкового міста Полтави, яке за доби Гетьманщини мало найбільше серед центрів Лівобережжя сельбище (Вечерський 1994, с. 30–31).

Розкопки І. М. Кулатової та О. В. Григор'єва 1990 р. на території Полтавської кондитерської фабрики (рис. 6) і шурфування – на Собор-

ній (Червоній) площі Іванової гори (Кулатова 1994, с. 11–13) встановили наявність тут культурних нашарувань потужністю 1,8–2,8 м, відкрили кілька житлових і господарських об'єктів, починаючи з IX до XIII–XIV ст. (Григор'єв, Кулатова 1999, с. 44, 47–48; Супруненко 1998, с. 97). Вони не тільки підтвердили місцезнаходження посаду вздовж східного схилу Іванової гори, а й вказали на перспективність наступних робіт на Соборному майдані міста, де шурфуванням були відкриті рештки кількох жител (рис. 7: 3), перерізаних господарськими ямами наступних епох.

Під час обстежень 1992 р., пов'язаних зі спорудженням котловану житлового будинку на Інститутській горі (Першотравневий пров., 11), виявлені культурні нашарування роменсько-давньоруського посаду завтовшки 0,4–0,7 м, досліджено більше 15 господарських ям з матеріалами X – початку XI, XI–XII, XIII–XIV ст. (Кулатова 1993, с. 197–198; 1994, с. 11, 13), що вказувало на наявність збереженого шару селища вздовж західного схилу Мазурівського яру. Архітектурні обстеження фундаментів дзвіниці Миколаївської церкви 1994 р. підтвердили ймовірність відкриття на Миколаївській гірці значніших за товщиною нашарувань (Золотницький 1994, с. 121). Ознайомлення з планами забудови Полтавської фортеці Івана Бішева та Василя Кутузова (Гольденберг 1959, с. 381–382; 1966, с. 425–427) зумовило появу припущення про розташування на цьому невеликому мису правого берега струмка Лтави ще одного давньоруського укріплення – невеликого городища-замку площею 0,15–0,20 га (Супруненко 1993а, с. 93–94; 1999, с. 10–11), значна частина якого була зруйнована ерозією, будівництвом храму XVIII–XIX ст. та його знищенням за антирелігійної істерії (Рудинський 1992, с. 23–24; Золотницький 1994, с. 117; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, с. 25–26). Роботи неподалік, у південно-західній частині Миколаївської гірки, виявили збережені нашарування XI–XIV ст. потужністю 0,7–1,2 м (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008а, с. 70–77; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Сидоренко, Шерстюк 2008, с. 325–326).

Науково-рятівні розкопки, здійснені на посаді літописної Лтави у північно-східній частині Інститутської гори (Першотравневий просп., 3–11, вул. Братів Літвинових) у 1997–1999 рр. під керівництвом О. Б. Супруненка, за участю В. В. Приймака, І. М. Кулатової, К. М. Мироненка та ін., дозволили з різним ступенем повноти охопити дослідженнями ділянку посаду площею близько 1,5 га (Кулатова, Приймак, Супруненко 1998, с. 2, 5–6; Полтаві 1999, с. 5; Супруненко 1999г; Супруненко, Пуголовок 2014, с. 92–93). Тоді в одинадцяти розкопах, шурфах, зачистках траншей тощо було досліджено 30 житлових, 6 господарських споруд, понад 130 господарських ям X–XIV ст., частина з яких взаємно перекривалися, ви-

явлено ділянки вуличної і садибної забудови (рис. 14), рештки наземних печей та вогнищ, стовпів, отримано значну колекцію речових знахідок, керамічних та археозоологічних матеріалів (Приймак, Супруненко 1998; Мироненко, 1999а, с. 49–53; Пуголовок 2005, с. 12–15).

Розкопки на посаді над Мазурівським ярмом і Миколаївській гірці були продовжені 2007 р. В їх результаті на місцях будівництв адміністративних і житлових будинків, переважно по Першотравневому проспекту і Першотравневому провулку, вивчено близько 1600 м² культурних нашарувань селища з доволі виразними знахідками X–XI, XII – початку XIII, другої половини XIII – XIV ст., а також рештки фортифікації і забудови «Нового міста» козацької епохи. Більшість матеріалів цих робіт опубліковані монографічно чи в окремих статтях та публікаціях (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, кн. 1; 2008а, с. 70–77; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Сидоренко, Шерстюк 2008, с. 323–326; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009, кн. 2; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, кн. 3; Коваленко 2015). Крім того, за 2008–2011 рр. проведені науково-рятівні роботи у межах колишньої Полтавської фортеці і на прилеглий до неї території – по вул. Конституції, 4, 13, Панянка, 1, Андріївському провулку (рис. 7: 1–2), на місці спорудження павільйону Подільської вежі (Ткаченко, Яремченко 2008, с. 110–115; 2010, с. 100–105; Пуголовок, Калашиник 2009, 132 с.; Пуголовок 2010, с. 215–222; 2010а, с. 349–351; 2011, с. 54–60; 2012, с. 21–26; Калашиник 2011, с. 105–109; Супруненко, Пуголовок 2012, с. 382–383) та в ряді ін. місць (Пуголовок 2011а, с. 277–278; Пуголовок, Супруненко 2011, с. 278–279; Супруненко, Пуголовок 2013, с. 286; 2014, с. 88–167; 2014а, с. 219–220; 2014б, с. 222–224; Супруненко, Пуголовок, Володарець-Урбанович 2014, с. 221–222; Супруненко 2015 та ін.).

Все це дозволило отримати додаткові уявлення щодо етапів заселення, характеру освоєння найдавнішої Полтавської території, поставити питання про вивчення старожитностей міста на новому рівні та розробити засади збереження ділянок культурних нашарувань археологічного комплексу у контексті укладання нового історико-архітектурного опорного плану обласного центру і відповідної документації з цього приводу.

Зазначимо також, що на сьогодні до певної міри залишається відкритим питання про характер поселення на Івановій горі – належність його відкритому величезному селищу чи городищу? Більшість дослідників, виходячи з топографічних умов розміщення пам'ятки, визнавали Полтавське поселення за городище (Ляпушкин 1961, с. 126; Сухобоков 1975, с. 16; Куза 1996, с. 194; Кучера 1999), первісні укріплення якого виявилися знищеними інтенсивною будівельною діяльністю козацької епохи

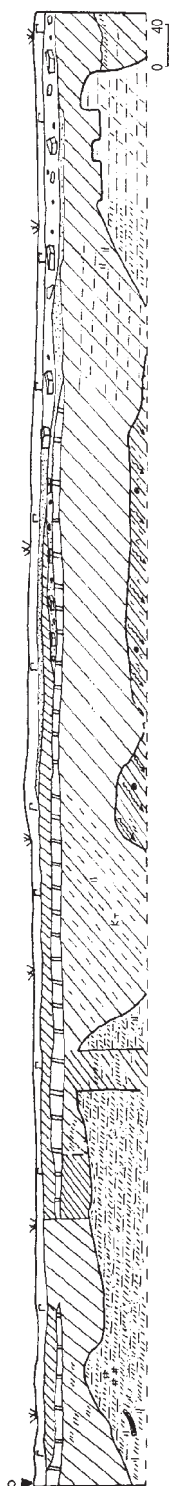

Рис. 8. Профіль стінки траншеї на Івановій горі. За О. В. Коваленко, О. Б. Супрунечком, 1999.

(Вечерський 1994, с. 30–31). Це в більшій мірі стосувалося поселення роменської культури. Реальних підтверджень наявності давньоруської фортифікації, крім непевних свідчень ескарпування схилів, тривалий час не існувало. У серпні 1999 р. під час прокладання траншеї під газопровід на Соборному майдані, за 70 м на північний захід від ресторану «Іванова гора» та за 50–60 м на схід від колишнього розкопу І. І. Ляпушкіна, виявлено зруйнований масив основи насипу валу, в якому начебто простежувалося заповнення клітей. Його ширина становила 5–6 м. На південний схід від нього знаходилася заглибина заплилого рову завширшки 7–8 м (рис. 8). Незначна глибина траншеї не дозволила провести більш детальних досліджень. Вірогідно, давньоруське городище XII ст. на Івановій горі займало північно-східну частину сучасного Соборного майдану, на місці існуючого скверу і північного ряду житлових багатоповерхових будинків по вул. Жовтневій та Паризької комуні. Південна і південно-західна частини мису Іванової гори в такому разі були зайняті укріпленим давньоруським посадом – острогом. Окремі свідчення його існування отримані і під час реконструкції 1999 р. ресторану «Іванова гора» (колишня «Лілея»), де поблизу входу у шурфі вивчено масивну піч у котловані підкліту XI ст., що перекривався рештками будівлі XIII–XIV ст. (Супрунечко 1999в, с. 24–25).

Варто нагадати і про найбільш виразні знахідки, виявлені як на території городища, так і на посаді. Для пізньороменської доби існування літописної Лтави – це скарби прикрас 1905 р. (рис. 3) й арабських дирхемів (Корзухина 1954, с. 79; Григорьев 1991, с. 85–87; Котляр 1971, с. 42–43), що фіксують час погрому сіверянського поселення, зчиненого на початку XI ст. дружиною Бориса Володимировича (Приймак, Супрунечко 1998). Надзвичайно цікавим фактом, що вказує на датування полтавських скарбів, є кілька відбитків скроневих кі-

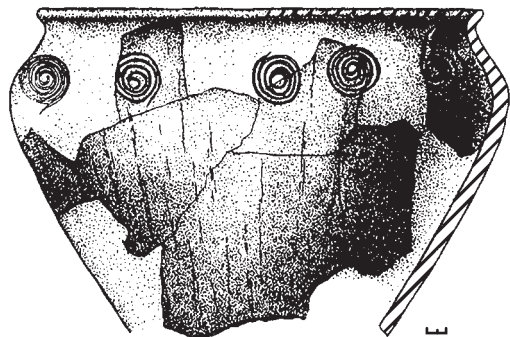

Рис. 9. Посад над Мазурівським яром.
Розкоп 6/1997 р.
Господарська будівля 2.
Пізньороменський горщик
з відбитками скроневих кілець.

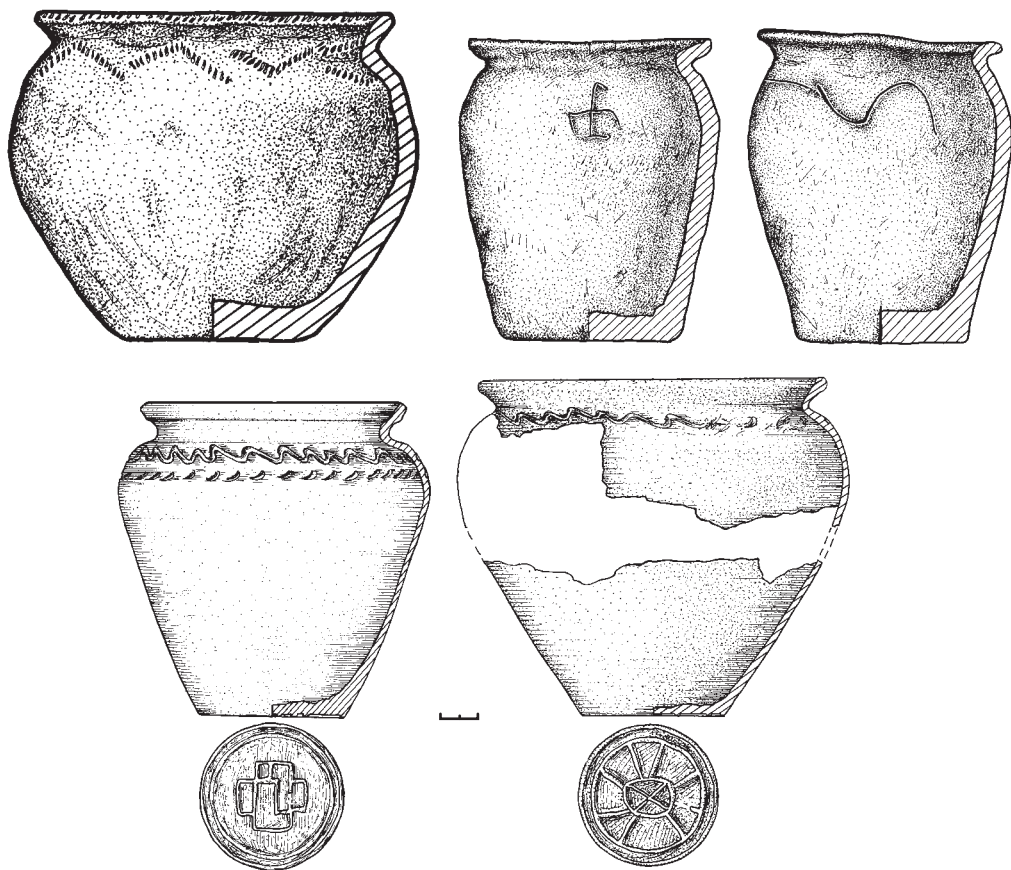

Рис. 10. Посад на Інститутській горі. Першотравневий просп., 19.
Піч у житлі 1/2007 р. Липний та гончарний посуд.

Рис. 11. Іванова гора, навпроти ресторану «Лілея». Висла печатка Ярополка Володимировича. 1110-і рр. Свинець.

лець на ліпних роменських горщиках (рис. 9) з посаду вздовж західних витоків Мазурівського яру (Приймак 1999а, с. 14–16; Супруненко 1999, с. 12, рис. 2). Для цієї ж епохи і першої половини XI ст. відома знахідка інвентарного поховання зі складу некрополя в районі будинку Полтавського губернського земства – неподалік рогу колишньої пл. Леніна і вул. Жовтневої, виявлена 1891 р. (Зарецький 1912, с. 205; Супруненко 1993, с. 60–61; Кулатова, Супруненко 2014, рис. 4). До складу інвентаря захоронення входили бронзові дотові скроневі кільця, персні, золотоскляне намисто та розподільувач ременів (Кулатова, Супруненко 1990, с. 43–44; Малоперещепинське диво 2013, с. 38). Заслужують на увагу і виявлені випадково та під час досліджень на Першотравневому просп. шиферні пряслиця X–XI ст. з графітті (Супруненко 1991, с. 14–15) і з написом «...АЖ» (Мироненко 1999, с. 48). Вирізняється знахідка будівельної пожертви – маленького орнаментованого гусеничним зигзагом горщикка з перегорілими зернівками пшениці у масиві печі II посеред підкліту житла 6 початку XI ст. з розкопу III по Першотравневому просп, 21 на Інститутській горі (Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 89, 100, рис. 73: 9). Не менш цікавим є й саме житло 6 – двоярусна житлово-господарська будівля пізньороменського періоду (рис. 15) заселення посадів літописної Лтави (Супруненко, Пуголовок 2008, с. 122–130; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 86–111, рис. 89–90). Унікальним вбачається комплекс ліпних і гончарних посудин цього ж часу з печі житла 1 у сусідньому розкопі по Першотравневому просп., 19 (рис. 10), де виявлені ліпні орнаментовані, в тому числі зі знаками, розтрошені горщики-пожертви, а також два гончарні (рис. 10) з таврами (Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 55–61, рис. 38–40).

Період XI ст. представлений виразною добіркою вінець гончарного посуду, здобутих під час розкопок посаду на Першотравневому просп. (Приймак, Супруненко 1998, рис.; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, с. 47–48, 53, 96 рис. 33: 3, 8; 37: 1–3; 101; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009,

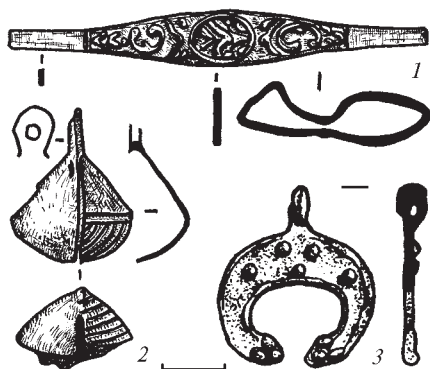
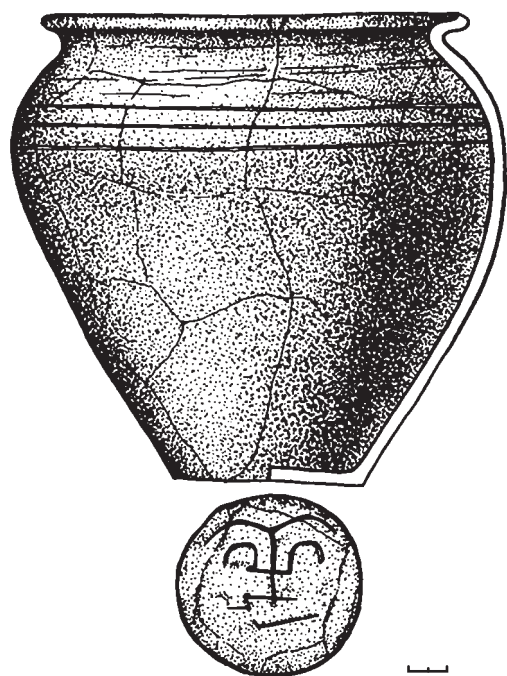

Рис. 12. Посад над Мазурівським яром. Розкоп 2/1997 р. Житло 1. Піч. Горщик гончарний з тавром.

Рис. 13. Посад на Інститутській горі. Першотравневий просп., 15. Розкоп 2/2010 р. Перстень (1) та бубонець (2). Панаса Мирного, вул. Лунниця (3).
Бронза.

с. 45, 54, 70, рис. 17; 37: 3–4; 49: 3–4, 10). Початок XII ст. на краю Соборного майдану, неподалік від будівлі ресторану «Лілея», представляє унікальний знахідка – висла свинцева актова печатка з погрудним зображенням св. Іоанна Предтечі з хрестом біля правого плеча і написом у чотири рядки (рис. 11), визначена В. Л. Яніним як ранішній тип булли князя Ярополка Володимировича (Янин, Гайдуков, 1998, с. 25, 117, № 39а). Свого часу вона була попередньо атрибутована як печатка Всеволода Ярославича (1054–1093) і введена до наукового обігу в якості сфрагістичної пам'ятки кінця XI ст. (Супруненко 1995, с. 153, 154). В. Л. Янін і П. Г. Гайдуков датують полтавську буллу початком другого десятиліття XII ст. (Янин, Гайдуков, 1998, с. 25, 117, 261, 313, табл. 3: 55).

У цілому давньоруський період існування посадів представлений найширшим набором зразків гончарного посуду – горщиків, покришок, мисок, сковорідок, невеликих посудинок, в тому числі з різноманітними таврами, а також цілим горщиком XII ст. з князівським клеймом (рис. 12) у вигляді модифікованого тризуба (Супруненко 1998, с. 104, рис. 104; 1999, с. 12, рис. 2). Вироби із заліза репрезентовані численними знаряддями праці – зубилами, плешнями, пробойцями, ножами, наконечниками стріл тощо. Virізняється майже повний комплект кістяних накладок від лука, виявлений в одній із господарських ям XII–XIII ст. на посаді над Мазурівським яром. Знайдені кілька повних і фрагмен-

Рис. 14. Посад над
Мазурівським яром.

Стара роменська
садиба (комплекс
житла 11/1998 р.).

Реконструкція
Ю. О. Пуголова, 2002.

товані жорнові постави з пісковіку, пірофілітового сланцю і туфу. Порівняно широке коло зразків прикрас репрезентоване бронзовими і срібними лунницями (рис. 13: 3), перснями, бубонцями, амулетом-сокиркою, підвіскою-оголів'ям і цілим енкалпіоном XII–XIII ст. (Супруненко, Кулатова, Левченко, Мироненко, Приймак 1998, с. 147–149). Не менший набір знахідок походить і з Іванової гори (Ляпушкін 1949, с. 58–75; Григор'єв, Кулатова 1999, с. 44–47; Супруненко, Пуголова 2014б, с. 223, рис. 2). На території навколишніх селищ-посадів і городища відкрито чимало об'єктів XIII–XIV ст. (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 16–21).

Отримані внаслідок досліджень матеріали надають уявлення про безперервність функціонування літописного поселення впродовж IX–XIV ст., що відіграло важливу роль торгово-промислового осередку на межі давньоруських земель з кочовиками, контролюючи вигідний твердий брід на торованому шляху до Переяслава і Києва та регіональні торгівлі комунікації у Поворсклі (Золотницька, Супруненко 1999, с. 202), в тому числі суходільні: вздовж правого берега Ворскли до Переволочненської переправи в гирлі ріки і вверх за течією, їх відгалуження до давнього Муравського шляху по правобіччю Коломака тощо.

Для пізньороменського часу (X – початок XI ст.) літописна Лтава, ймовірно за все, могла вже стати центром так званого «малого князіння» нижньоворсклинських сіверян (Супруненко 1998, с. 77, 103; Приймак 1999, с. 14, 17) – чи не останнім осередком концентрації їх сил у потугах збереження залишків власних прав на незалежність. У XII – на початку XIII ст. тут міг знаходитися сотенний центр окраїнних і віддалених у Степ земель Переяславського князівства (Приймак, Супруненко 1998, с. 2 обкл.). Між іншим, це знаходить підтвердження у наявності чималої кількості пам'яток округи, а саме: трьох городищ (Старі і Нові Санжари, Михайлівка) та селищ у ресурсній зоні – Полтава, вул. Панаса Мирного

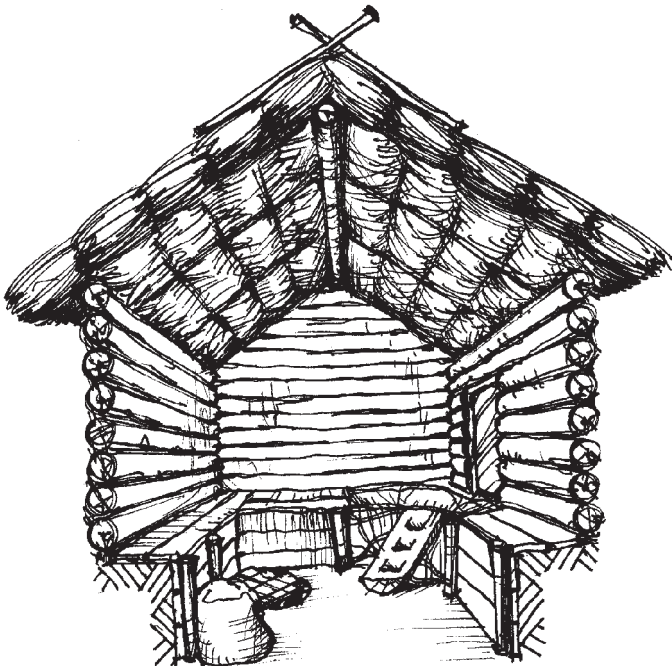
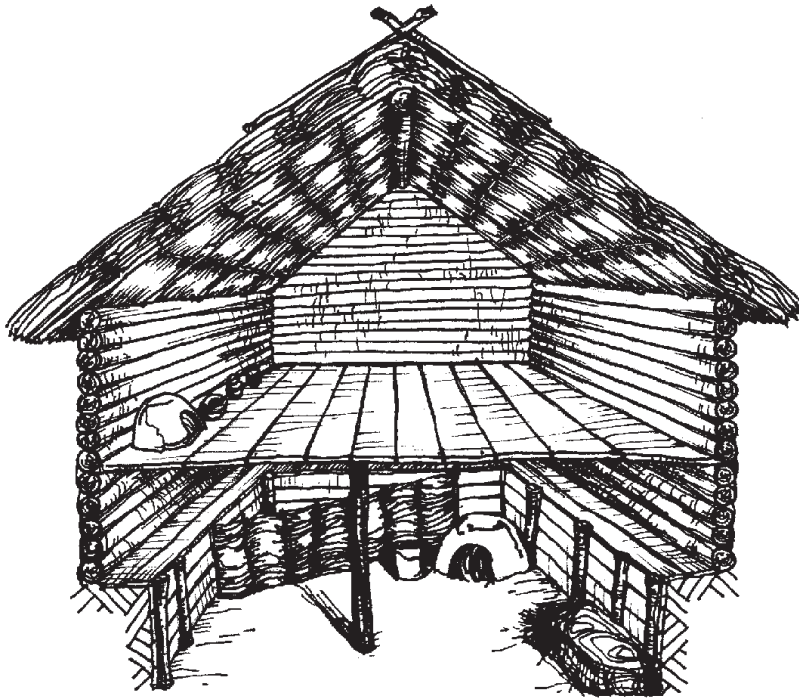

Рис. 15-16. Посад
на Інститутській горі.
Житлові будівлі 6
розкопу III/2007 р.
по Першотравневому
просп., 21 та I/2007 р.
по Першотравневому
просп., 19. Реконструкція
Ю. О. Пуголовка, 2008-2009.

(Супруненко, 1995а, с. 179–180); Падалки; Макухівка; Писарівка; Заворско; Рунівщина; Супрунівка (Мироненко 1998, с. 66–68); ур. Біла Гора; Кривохатки, Рогізна та ін. (Супруненко 1988, с. 5–7).

Матеріали археологічних досліджень, сліди укріплень, наявність посадів значної площі, освоєння Подолу, порівняна безперервність розвитку міського центру, починаючи від IX ст. (Толочко 1999, с. 5), дозволяють вважати роменсько-давньоруський комплекс у Полтаві літописною Лтавою (Моця 2007 с. 104, рис. 19). Це знаходить підтвердження і в трансформації назви нижньоворсклинського центру за доби пізнього середньовіччя: під 1430 р. поселення мало назву Олтава (Падалка 1896, с. 16–18, 30–32; 1905, с. 168, № 80; Новицкая 1989, с. 81–83), з початку XVII ст. – Полтава (Історія міст і сіл, 1967, с. 69). На сьогодні у літописній Лтаві можна вбачати порівняно значний поселенський центр міського типу з незрівняно вигідним положенням на межі Давньоруських земель із Диким полем на перехресті торгових шляхів.

Зважаючи на належність Полтави до «Списку історичних населених місць України», Українським НДПІ «УкрНДІпроектреставрація», за участі авторів, наприкінці 2013 р. розроблений містобудівний регламент центральної частини міста, умови використання території пам'яток археології, що ввійшли до історико-архітектурного опорного плану і науково-проектної документації з визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток (Історико-архітектурний ... план 2013, т. 1–2). Виділені три історичні ареали у межах міста, перший з яких охопив його центр станом на кінець XIX ст. Тут сконцентрована більшість пам'яток архітектури, планувальний каркас радіальних і регулярних центральних вулиць та давній характер розпланування другорядних, який сформувався протягом XVII–XVIII ст. Основою «ядра» ареалу виступають рештки оборонних споруд (ескарпування) на схилах, залишки закиданих на сьогодні ровів, основи валів козацької полкової фортеці і збережені поза межами забудованих у другій половині XX ст. та досліджених археологічно (кінець XX – початок XXI ст.) ділянок культурні нашарування скіфського часу, слов'яно-руської і післямонгольської епох, а також козацького доби, що належать до території пам'ятки археології національного значення – городища і поселення літописної Лтави з центром на Старополтавській (Івановій) горі, а також його посадів на Інститутській горі. Зона залягання таких нашарувань обмежує для городища територію Соборного майдану і схили Старополтавської гори, для посаду (селищ) та Полтавської фортеці – всю територію південніше вул. Панянки і Паняньського бульвару, включає межі частин Сонячного та Петровського парків, правобіччя Мазурівського яру від рогу з пере-

хрестям вул. Міщенко і Першотравневого просп., південніше парного боку останнього, до перехрестя з вул. Шевченка та Садової, пролягає по парному боці нумерації вул. Садової до вул. Колоренка, включаючи садибу Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка. Ця зона охоплює парк «Перемога» і всю територію Інститутської гори, обмежену з південного заходу будівлями лікарні інфекційних захворювань, а з півдня і південного сходу – огорожею навчальних корпусів Технічного університету. Вздовж Мазурівського яру межа зони пролягає зі сходу по кромці схилів Інститутської гори до Миколаївської гірки, перетинає вул. Леніна на перехресті з Першотравневим пров., здіймаючись на схил нижче будівлі за № 21 по вул. Леніна.

У зоні центрального історичного ареалу, крім Соборного майдану, бульварів і парків, археологічні нашарування збереглися фрагментарно, проте на значних ділянках поза забудовою середини ХХ – початку ХХІ ст. та трасами прокладання траншей комунікацій. Під будівлями ХІХ ст. культурні шари зберігаються переважно найкраще.

Меншою мірою збереженими є нашарування вздовж вул. Художньої та пров. ХТЗ, підвищеного правобіччя спуску вул. Леніна, які ввійшли до охоронної зони археологічного комплексу, де доцільним залишається проведення заходів наукової експертизи у випадках землевідведення чи будівництва (*Вадімов, Супруненко, Мироненко 2014, с. 209–210*). Отже, у містобудівному регламенті центральної частини міста визначено, що проведенню будь-яких земляних робіт в зонах ареалу і місцях залягання культурних нашарувань повинні передувати науково-рятивні дослідження чи заходи з археологічного нагляду за земляними роботами, здійснювані безпосередньо археологами.

Таким чином, вивчення комплексу Полтавського городища і поселень на сьогодні вочевидь має чимало позитивних і в дечому повчальних моментів, а на майбутнє – отримує відповідне законодавчо оформлене забезпечення збереження і продовження систематичних науково-рятивних та охоронних досліджень в умовах постійного розвитку обласного центру – міста з більше ніж 1100-літньою історією (*Толочко 1999, с. 6*).

Розділ 2.

ДІЛЯНКА ДОСЛІДЖЕНЬ НА ІВАНОВІЙ ГОРІ

Улітку 2012–2013 рр. Полтавською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проведені науково-рятивні дослідження ділянки городища роменської культури і посаду літописної Лтави на Івановій (Старополтавській) горі, у південно-східній частині історичного центру та першого (центрального) історичного ареалу м. Полтави (рис. 17; вкл. I: 1-2). Тут добре відомі культурні нашарування роменського, давньоруського і післямонгольського часу, наявні знахідки скіфської епохи, черняхівської культури та виявлені за різних обставин рештки численних об'єктів доби пізнього українського середньовіччя. Місце проведення робіт розташоване у межах території пам'ятки археології національного значення – Полтавського городища і поселення слов'яно-руської доби, майданчика фортеці полкового міста Полтави.

Досліджена ділянка знаходилася в зоні реконструкції ресторану «Іванова гора» (на сьогодні і до 1999 р. – «Лілея»), розташованого на Соборному майдані (будинок за № 2) (рис. 20; вкл. I: 1-2), і включала територію вже існуючого котловану під відкриту галерею (рис. 53), його південну стінку, зі збереженими нашаруваннями, в'їзд до нижнього поверху закладу. Будівельні роботи розпочаті у квітні 2012 р. без участі археологів, не дивлячись на наявність відповідних висновків, обмежень й умов для будівництва, наданих Департаментом охорони культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України, управлінням культури Полтавської облдержадміністрації, Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Виконання реконструкції приміщення вимагало демонтажу покрівлі існуючого ресторану, підсилення фундаментів стін, видалення опор і поглиблення відкритої галереї над схилом та розширення її майданчика в бік полтавського Подолу (на схід), збільшення котлованів прибудов

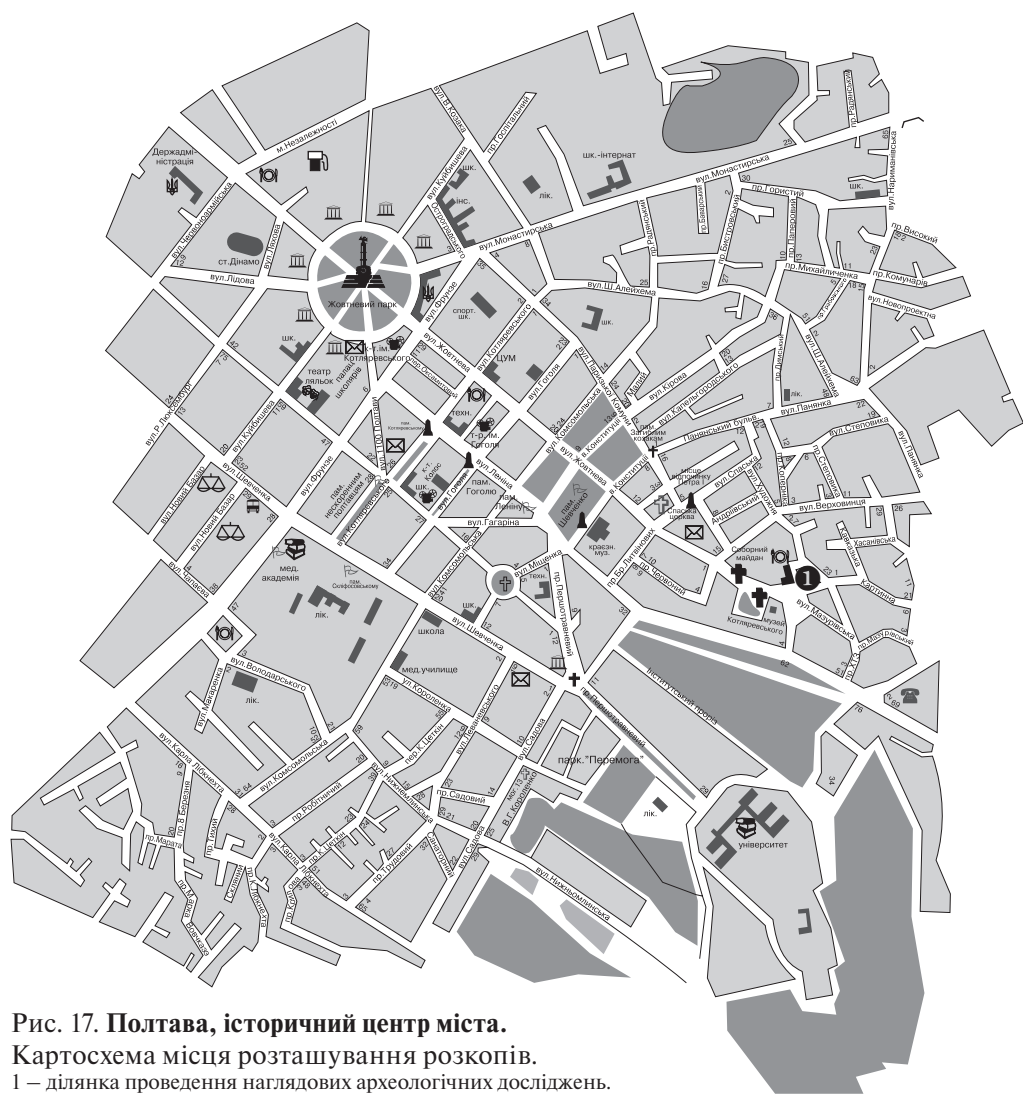

Рис. 17. Полтава, історичний центр міста.
 Картошхема місця розташування розкопів.
 1 – ділянка проведення наглядних археологічних досліджень.

кінця ХХ ст. Ці роботи, здійснювані підрядниками ТОВ «Шервуд і К», призвели до часткових руйнувань культурних нашарувань на загальній площі близько 100 м², появи на колекційному ринку окремих давньоруських предметів зі зруйнованих комплексів, а відтак – викликали укладання кількох актів про порушення чинного законодавства, поданих до Прокуратури Полтавської обл. На початку червня такі будівельні роботи були зупинені.

Зі зміною замовника – ТОВ «ВЕСО» (директор *В. В. Курцев*) – розпочалися необхідні науково-рятівні дослідження. Новою підрядною бу-

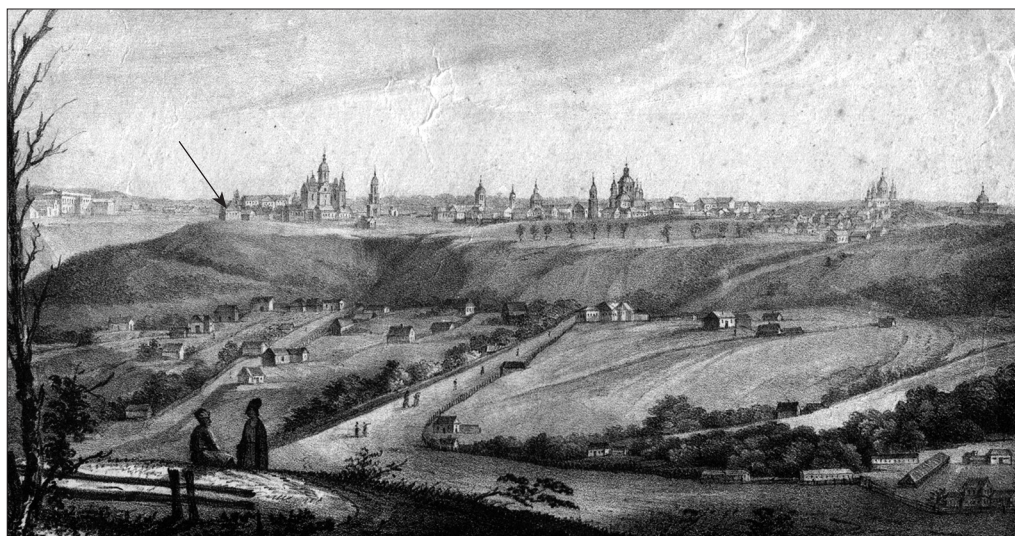

Рис. 18. *Ігнат'єв*. «Вид Полтави». Гравюра за картиною А. Ангельштедта. 1810-і рр.
З позначенням місця проведення досліджень 2012 р.

дівельною організацією – ПП «Цивільбуд плюс» (директор *С. В. Чайка*) – були створені умови максимального сприяння щодо проведення рятувних розкопок, надання необхідної техніки, пересування і вивезення відвалів. Замовником організована охорона ділянки, суворо обмежене перебування на ній охочих до сенсацій, випадкових людей і мародерів.

Відзначимо, що ділянка була обрана для спорудження ресторану «Лілея» на початку 1970-х рр., під час підготовки до відзначення 800-ліття Полтави за першою літописною згадкою, саме через вигідне її розташування в історичній частині міста, над стрімким схилом корінного берега рр. Ворскли і Рогізної, безпосередньо на міській ландшафтній домініанті – Старополтавській або Івановій горі (рис. 1; 2).

Варто нагадати, що плани будівництва ресторану, який зводився до приїзду найвищого керівництва тогочасної України у 1971 – влітку 1974 р., неоднозначно сприймалися полтавцями і викликали супротив більшості депутатів міської ради. Та все ж, перемогла настирність одного з найвідоміших керівників ресторанної галузі тогочасної Полтави – Ш. С. Сербіладзе, в якого чимало питань вирішувалися позитивно через майстерно організовані прийоми та феноменальну комунікабельність. Отже, підтримане обласним керівництвом 1967 р. рішення розпочати будівництво невдовзі призвело до виступів громадськості, критичних зауважень у пресі. Проте, на той час про відмову від будівництва вже не йшлося. Спору-

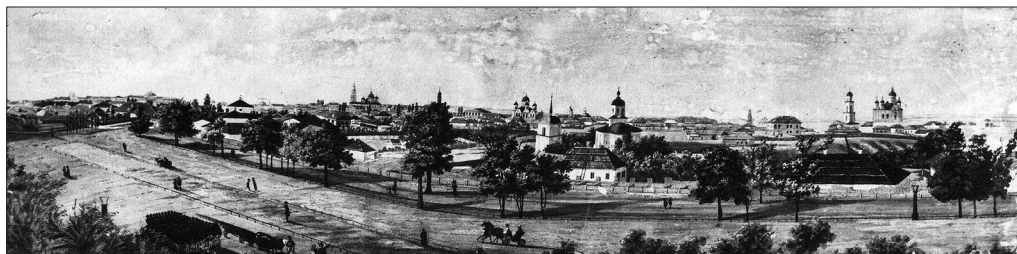

Рис. 19. *Невідомий астор*. Полтава, панорама Келінського проспекту. 1830-і рр.

дження котловану 1971 р. призвело до руйнування культурних нашарувань городища, спричинило скарги науковців з цього приводу, і, таким чином, стимулювало, разом з іншими подібними фактами руйнувань об'єктів стародавньої культурної спадщини, становлення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. В кінці-кінців цей факт пам'яткоохоронних порушень прискорив прийняття у колишньому СРСР та Українській РСР першого пам'яткоохоронного законодавства 1978 р., а будівництво вважалося фахівцями «однією з найбільших містобудівельних помилок у Полтаві» (*Провінційний Архітектор 2012, с. 61*).

Археологами і пам'яткоохоронцями останньої чверті ХХ ст. вважалося, що будівництво, влаштоване неподалік відтвореної української святині – садиби І. П. Котляревського, повністю знищило культурні нашарування й об'єкти на місці спорудження, а сам факт зведення цього закладу громадського харчування завжди був прикладом порушень у пам'яткоохоронній сфері радянської доби в Україні.

Забігаючи наперед, відзначимо, що це далеко не так. Культурні нашарування давньоруського часу і роменської культури на 40 відсотків збереглися під монолітною плитою фундаменту ресторану, розміщеною на бетонних палях. Вибиранням котловану були знищені переважно об'єкти козацької епохи, шари ХІІ–ХІІІ ст. і кінця ХІІІ – ХІV ст. Заглиблені котловани будівель ІХ–ХІ ст. й досі знаходяться «законсервованими» під бетоном споруди «зрілого соціалізму», хіба що місцями порушені пробиванням опор фундаменту.

Більше руйнувань спричинили невеликі прибудови до ресторану, принагідні заглиблення окремих приміщень, пов'язані зі змінами власників закладу у 1990-і і на початку 2000-х рр. Їх влаштовували переважно з південного боку будівлі, вибираючи ґрунт безпосередньо у приміщеннях будівлі.

Ділянка з корпусом ресторану розміщується на південно-східному краю мису Іванової гори, за 34 м на північ від відтвореної в дереві кілька

років тому Поділької вежі – реконструктивної згадки про стару Полтавську фортецю (вкл. I: 1), за 22 м на північний схід від пам'ятного знаку «Полтавській галушці» (або «Галушці», 2005 р., автор – художник-монументаліст М. М. Цись) та 50 – 80 м на північний схід від огорожі подвір'я Музею-садиби літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, на схід від Свято-Успенського собору (вкл. I: 2). Це – край практично пласкої поверхні плато мису високого корінного берега Ворскли, з абсолютними відмітками у Балтійській системі вимірювань 152,17 – 153,20 м, що має незначний ухил у східний бік. Зі сходу мис обмежений ескарпованим крутосхилом корінного берега, з уступом-терасою в основі. Цей уступ у свій час і був місцем розташування полтавського Подолу козацької доби.

З півдня і південного сходу ділянка підрізана старим узвозом, що утворює сучасний уступ типу невеликого мису заввишки 2,2–2,5 м, у надсхиллі якого розташовані пам'ятний знак «Полтавській галушці» і відтворення Подільської вежі. Саме ця ділянка й є крайньою південною частиною Іванової гори.

Місце розташування корпусу ресторану і заглибина котловану відкритої галереї, а також в'їзд були розташовані на не надто забудованому у XVIII ст. одно-півтораповерховими будинками краю майданчика городища роменської культури і прилягаючої до укріплень літописного «граду» частині посаду давньоруської Лтави, свого часу оконтуреному палісадом фортеці «Старого міста» козацької доби. Ця ділянка розміщується над схилом правих берегів Ворскли і струмка Рогізної (Полтавки, Тарапуньки), що відділяли Іванову та Монастирську гори.

У цілому – це частина плато правого корінного берега, обмежена зі сходу і південного сходу долинами ріки і струмка, з півдня – рештками старого узвозу вздовж схилу. Із заходу повз будівлю пролягає асфальтований під'їзд до ресторану, згаданого вище музею та Білої альтанки, котрий є частиною пішохідних і транспортних комунікацій Соборного майдану (рис. 1; 20; вкл. I: 2). З півночі територію обмежують подвір'я двох житлових одно- та двоповерхових будинків, зведених у XIX і на початку XX ст. (рис. 20).

Таким чином, місцезнаходження ділянки у цілому викликало очікування наявності тут якщо не повністю, то частково зруйнованих житлово-господарських комплексів, принаймні, роменської культури, та ймовірно збереження на ній заглибин якихось господарських будівель козацької епохи і Нового часу. Це врешті не справдилося, а отримані результати перевищили висловлені припущення щодо збереженості об'єктів.

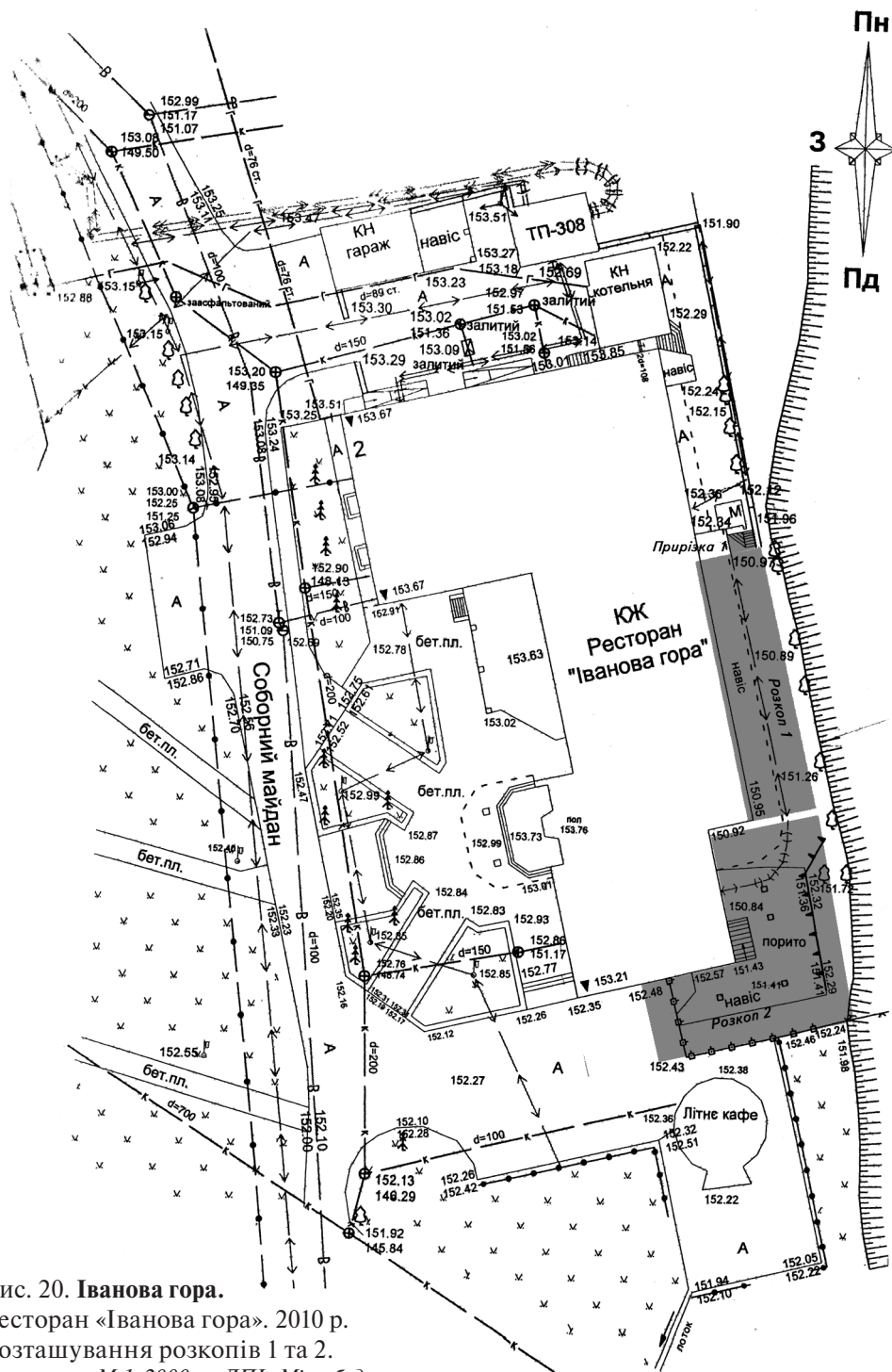

Рис. 20. Іванова гора.
 Ресторан «Іванова гора». 2010 р.
 Розташування розкопів 1 та 2.
 За основою М 1: 2000 см ДПІ «Місьбупроект».

Розділ 3.

МІСЦЕ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОБІТ

Територія досліджень. Ділянки науково-рятивних розкопок знаходилися: безпосередньо зі східного боку від корпусу ресторану, під цокольною частиною будівлі над схилом, відділені від останнього вузькою перемичкою зсипаного зверху ґрунту завширшки 1,5–2,0 м (територія відкритої галереї), що умовно названа «розкоп 1» (рис. 20: *розкоп 1*; 53; вкл. I: 1), а також – з південно-східного та південного боків, на місці розширення заглибленого в'їзду – «розкоп 2» (рис. 20: *розкоп 2*). Обидві були розташовані на території подвір'я існуючого ресторану (рис. 20; 21).

Поряд із будівлею ресторану на Соборному майдані, 2 містився геодезичний репер – тригопункт з абсолютною позначкою у Балтійській системі висот – 152,70 м (рис. 20). Ділянка мала незначне пониження у бік Подолу, – до 151,90 м, помітне переважно у північно-східному кутку подвір'я ресторану, неподалік від ряду одноповерхових господарських споруд. Це пониження складало у різних точках нівелювання від 0,15 до 0,80 м. Воно об'єктивно відображало історичну топографію частини надсхилля плато, що виникла внаслідок ерозійних процесів, фортифікаційної і господарської діяльності людини, в тому числі у XVII–XVIII ст. Підвищення до західного боку будівлі, ймовірно, утворилися не тільки в ході будівництва закладу громадського харчування у 1970-х рр. XX ст., а й через розгортання основи надсхилових укріплень Полтавської фортеці на початку XIX ст.

Вузька смуга *розкопу 1* – місце спорудження відкритої галереї – розташовувалася зі східного – південно-східного боку від споруди і пролягала практично до її південно-східного кута (рис. 20: *розкоп 1*; 26). На початку 1970-х рр. вона була заглиблена до рівня 150,4–150,5 м, тобто на 2,2–2,3 м нижче тогочасної поверхні. Ґрунт з цього місця вивезено на підсіпку новобудов у районі сучасної вул. Миру – на узбережжя Ворскли (саме там інколи трапляються виїняті прокладанням комунікацій

знахідки рубежу I–II тис. н. е. і пізніших часів) (Супруненко 1988, с. 6; 2006, с. 10). На рівні залягання материкового суглинку вздовж схилу свого часу був встановлений ряд свай і сталевих труб, що тримали масив мису та фундамент ресторану від осування. Поверхня основи колишньої відкритої галереї була стягнута армованим прошарком бетону, на який викладені плити та асфальт підлоги. Довжина цієї заглибини вздовж будинку, не враховуючи невеликих перемичок, становила 30 м, ширина – не більше 7 м (рис. 20).

Саме ця ділянка першою зазнала реконструктивних втручань 2012 р.: демонтажу конструкцій та їх основи, розгортання будівельних залишків (рис. 21; 22). Внаслідок проведених без участі археологів робіт рівень материка тут було заглиблено до абсолютної відмітки 149,4 м (рис. 20). Не дивлячись на це, в лесоподібному суглинку проступали контури заповнення окремих об'єктів роменської культури і давньоруського часу. Враховуючи останнє, ділянка галереї утворила на місці реконструкції межі розкопу 1, де була проведена зачистка дна на площі 7×30 м і профілю збереженої основи культурних нашарувань у західній стінці під фундаментом ресторану (східна стінка будівлі) (рис. 21). Це дозволило виявити чимало археологічних об'єктів. З північного боку до розкопу 1 примикав вузький масив (завширшки 3 м) зовсім не пошкоджених будівництвом культурних нашарувань, із загальними розмірами 3×4 м (рис. 20; 22), де планувалося влаштувати марш сходинок від рівня першого поверху ресторану. Ця невелика ділянка була повністю досліджена, утворивши *прирізку 1* до зазначеного розкопу (рис. 26; 29).

Інший підхід був застосований у зв'язку з вивченням ділянки напівзруйнованих нашарувань у південній частині зони реконструкції, у *розкопі 2* (рис. 20: *розкоп 2*). Утворена вибиранням ґрунту (також без присутності археологів) заглибина Г-подібної форми розміром $(7 \times 25) + (9-10 \times 10)$ м виявилася доведеною будівельниками до відміток 148,2–149,7 м, тобто нижче рівня залягання материка (рис. 20). Тільки з південного заходу тут існував невеликий схил в'їзду (5 м) (рис. 25) та з півдня – не дібрана стінка котловану, в якій збереглися виразні прошарки напластувань археологічного походження (вкл. V). Тому вирішено було зачистити дно від будівельного сміття бульдозером в пошуках заглиблених решток об'єктів, а південну стінку котловану над в'їздом – очистити вручну і провести розкопки збережених об'єктів у смузі завширшки близько 2 м. Це дало в цілому позитивні результати (Супруненко, Пуголовок 2012 зв.).

Фіксація матеріалів досліджень. У розкопі 1 (7×30 м), була розбита двометрова *сітка квадратів*, з цифровими позначеннями у близькому до меридіонального напрямку (15 кв.), зі зростанням з півночі на південь

Іванова гора.

Рис. 21. Зруйновані нашарування на місці розкопу 2. З півночі.

Рис. 22. Прирізка 1 розкопу 1. Початок зачистки. З півдня.

Рис. 23. Власник ресторану Л. О. Верига, О. Б. Супруненко та О. В. Сидоренко.

Рис. 24. Інтерв'ю ТРК «Лтава». Розповідає О. Б. Супруненко.

Рис. 25. На розкопі найстаріший журналіст Полтави Н. М. Буцька.

вздовж довших бортів, та з літерними позначеннями (починаючи з «0» – від А до Г, на 4 кв.) – у наближених за напрямком до широтних. За репер («0») прийнятий пронівельований рівень цокольної основи фундаменту ресторану з абсолютною відміткою 152,68 м (рис. 26), від якого вівся відлік глибин об'єктів та рівнів залягання знахідок.

У розкопі 2 ($7 \times 25 + 10 \times 10$ м) *сітка квадратів* не розбивалася. Натомісць південна стінка отримала 1-метрові позначки в ході зачистки, влаштованої у наближеному до широтного напрямку, а за «0» прийнята пронівельована найвища точка збереженого масиву нашарувань на асфальті навпроти спуску до Подільської вежі, з абсолютною відміткою 152,50 м, розташована майже посередині (рис. 106). Інші ж об'єкти, виявлені у цьому розкопі, на жаль, здебільшого не мали прямого відношення до кола археологічних старожитностей.

Дозвольні документи. Науково-рятивні наглядові дослідження в ході будівництва здійснювалися Полтавською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (начальник – кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України О. Б. Супруненко). Вони велися на підставі Відкритого листа за № 020/00371 від 16.12.2011 р., виданого Польовим комітетом ІА НАН України на ім'я *Супруненка Олександра Борисовича*, з відповідним Дозволом Міністерства культури України за № 22-092/12 від 25.04.2012 р.

Учасники досліджень. До робіт 2012 р. були залучені полтавці – науковий співробітник експедиції, старший науковий співробітник ЦОДПА – на той час аспірант Національного університету «Києво-Могилянська Академія», сьогодні кандидат історичних наук *Ю. О. Пуголов*, науковий співробітник експедиції, завідуючий відділом Центру *В. В. Шерстюк*, молодші наукові співробітники експедиції *В. О. Петров* (м. Полтава), лаборанти – *М. В. Поліський*, *В. М. Поліський*, *С. В. Хорєв* (м. Полтава), *О. В. Сидоренко* (м. Лубни), *М. О. Радченко* (1957–2013) (с. Глинське Зінківського р-ну), *Є. Є. Пономаренко* (с. Великі Кринки Глобинського р-ну) та ін. Для палкого пошанувувача старожитностей, фотолітописця полтавського археологічного осередку, учасника майже всіх дослідницьких проектів у галузі пам'яткоохоронництва *М. О. Радченка* цей сезон, на жаль, став останнім...

Визначення остеологічних матеріалів зі вмісту ям та жител здійснив археозоолог Музею природи при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна *В. Л. Бондаренко* (м. Харків), таксономічний аналіз залишків риб (кісток та луски) проведений науковим співробітни-

ком Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України Є. В. Яніш (м. Київ), опрацювання результатів палеоетноботанічних досліджень за відбитками зернівок рослин та їх решток на виробках з глини здійснене старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук С. А. Горбаненком (м. Київ). Антрополого-одонтологічні визначення кісткових решток дослідженого поховання і виявлених окремих кісток людей провів старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, асистент Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук А. В. Артем'єв (м. Полтава).

Графічне забезпечення досліджень у польових умовах виконали О. Б. Супруненко й Ю. О. Пуголовок (креслення), рисунки знахідок підготовлені Т. В. Менчинською, за участі Ю. О. Пуголовка, В. В. Котенко та О. Б. Супруненка. Фотозйомка під час розкопок здійснена О. Б. Супруненком і М. О. Радченком, фото знахідок – Ю. О. Пуголовком і О. Б. Супруненком, підготовкою ілюстрацій до наукової звітності та публікації опікувала-ся молодший науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України А. В. Коверко.

Всім учасникам досліджень, попередньої підготовки матеріалів автори складають уклінну вдячність, сподіваючись на співпрацю у майбутньому.

Зауважимо, що роботу експедиції висвітлювали обласне і міське телебачення, кореспонденти місцевих газет й інтернет-ресурсів, діяльністю археологів цікавилися не тільки замовники, а й представники громадськості та керівництва області, які відвідали розкопки.

Загальна, охоплена науково-рятивними наглядовими дослідженнями та зачистками, площа у 2012 р. склала близько 550 кв. м (вкл. І: 1).

Методичний бік проведення робіт. Після зачистки дна котлованів малопотужним бульдозером «Беларусь» і виявлення об'єктів, завалених будівельним сміттям, роботи проводилися без застосування землерийної техніки вручну. Відвали прибиралися екскаватором чи бульдозером, переміщуючись на повністю дослідженні ділянки, а потім вивозилися.

Для відкритих об'єктів-ям була прийнята суцільна нумерація за обома розкопами 1 і 2 (рис. 26; 106), для житлово-господарських об'єктів – по кожному з розкопів окремо. Розподілення котловану на «розкопи» виявилось суто умовним, адже було викликане двома етапами проведення робіт після демонтажу елементів старих конструкцій на будівлі ресторану та буріння ґрунто-бетонаповнюваних свай.

Отже, проведені дослідження під час реконструкції ресторану «Лілея» (або, за старою назвою 1999–2011 рр., – «Іванова гора») дали змогу отримати чимало нових і науково значимих даних. У розкопках, зачистках та траншеях виявлені красномовні підтвердження початку заселення Іванової гори з IX ст. і продовження життя на вказаній ділянці городища у X – на початку XI ст., існування тут житлово-господарської забудови давньоруського посаду, ядра «Старого» полкового міста доби Руїни і Гетьманщини, а також кілька підклітів житлових будівель, ям і льохів кінця XVIII – початку XIX ст. Внаслідок досліджень отримана виразна колекція знахідок, що репрезентують місцеве керамічне виробництво та ремесло доби літописних слов'ян-сіверян, матеріальну культуру населення літописної Лтави давньоруського і післямонгольського часу. Також помітно збагатилися збірки полтавських музеїв на знахідки початку XIX ст., частина з яких вже експонується у Літературно-меморіальному музеї І. П. Котляревського (КВ. 4664–4678, інв. №№ 447–461). Всі археологічні речові матеріали скіфського, слов'яно-руського і козацького часу (ПКМ, на стадії опрацювання для надходження у фонди впродовж 2015 р.), дорогоцінні та індивідуальні знахідки надійшли до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (КВ. ПКМ 87305–87317, Р. 1242–1253, Н. 47299).

Розділ 4. РОЗКОП 1

Роботи з науково-рятівних досліджень під час реконструкції ресторану «Лілея» («Іванова гора») були розпочаті з так званого «Розкопу 1», на місці спорудження відкритої галереї (рис. 20-22; 53), що знаходилася зі східного – південно-східного боку над схилом Іванової гори.

Стратиграфія і планіграфічні спостереження. У ході наглядових досліджень встановлено, що в межах розкопу 1 розміром 7×30 м, зорієнтованого довшою віссю майже у меридіональному напрямку (рис. 26), отримати повноцінну стратиграфічну інформацію, фактично, вже не було можливості. Єдиною інформативною ділянкою виявилася невелика частина північної стінки котловану, завширшки 2,5 м (рис. 26: *приріз. 1*). Саме в ній збереглися повноцінні нашарування (рис. 22; 27; 51). Цей невеликий «шматочок» предковічних напластувань Іванової гори став єдиною повністю дослідженою археологічно ділянкою розкопу ($2,5-3,5 \times 3,0$ м), що і склала так звану Прирізку 1 (рис. 29). Нижче, за її характеристики, подається опис збереженої стратиграфічної колонки заповнення житлового об'єкту 2 (рис. 29-30; 51), розташованого над схилом плато.

Щодо стратиграфічної інформації, отриманої під час зачистки залишків культурних нашарувань у західній стінці розкопу, – під східною стінкою будівлі ресторану, – маємо наступне (рис. 26).

Культурні нашарування збереглися у своїй основі під монолітною плитою фундаменту ресторану та місцями перебивалися бетонними сваями, забитими до рівня укладання монолітної основи (рис. 33; вкл. II: 1). Роменсько-давньоруські відкладення залишилися під бетоном на товщину 0,20–0,45 м, причому частіше перерізувалися до рівня стародавнього похованого ґрунту перекопами Нового і Новітнього часів (кв. 2–4, 5, 11 А). Під ними чітко простежувалася замита дощами смуга стародавньої денної поверхні IX–X ст., позначена окремими (у кв. 6–10 А) вуглинами, тонкими лінзочками попелу. Потужність середньовічного ґрунтового чорноземного покриву виявилася не надто великою

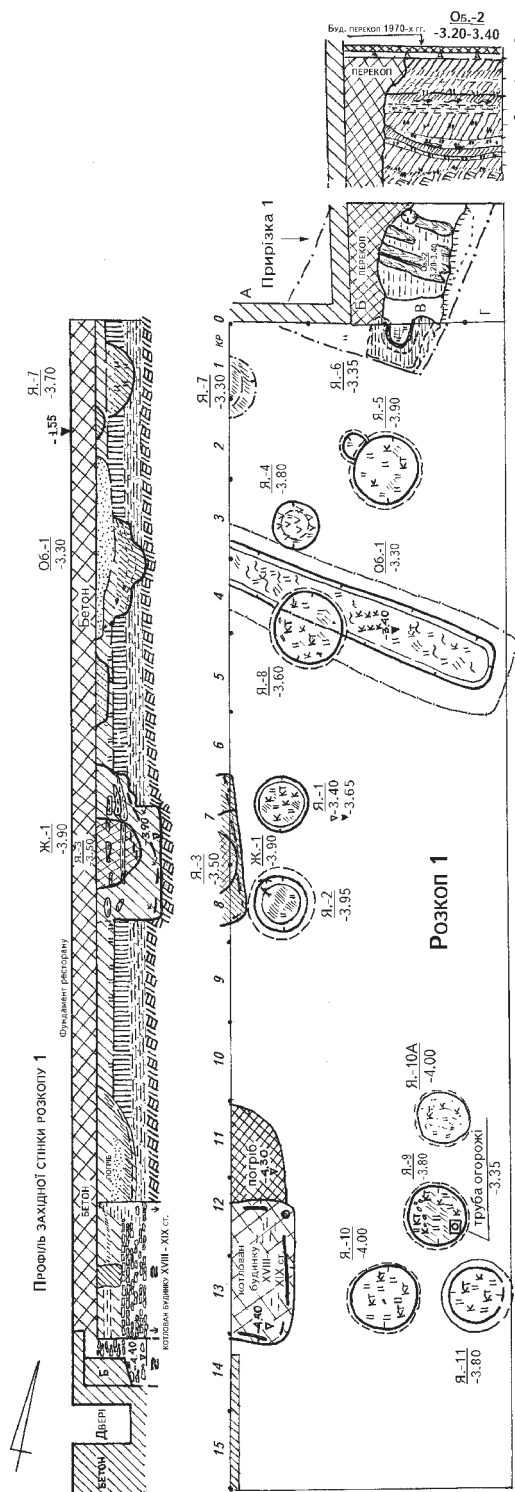

Рис. 26. Іванова гора. Розкоп 1. План і профілі західної стінки та перетину об'єкту 2 у прирізці 1.

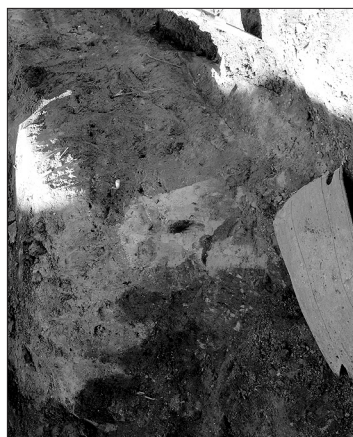
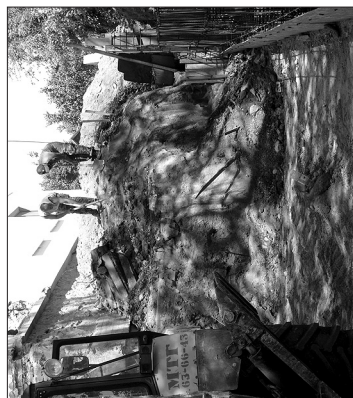

Рис. 27-28. Розкоп 1, прирізка 1.
Об'єкт (житло) 2.
Етапи дослідження.
Робочі моменти.
3 півдня — південного сходу.

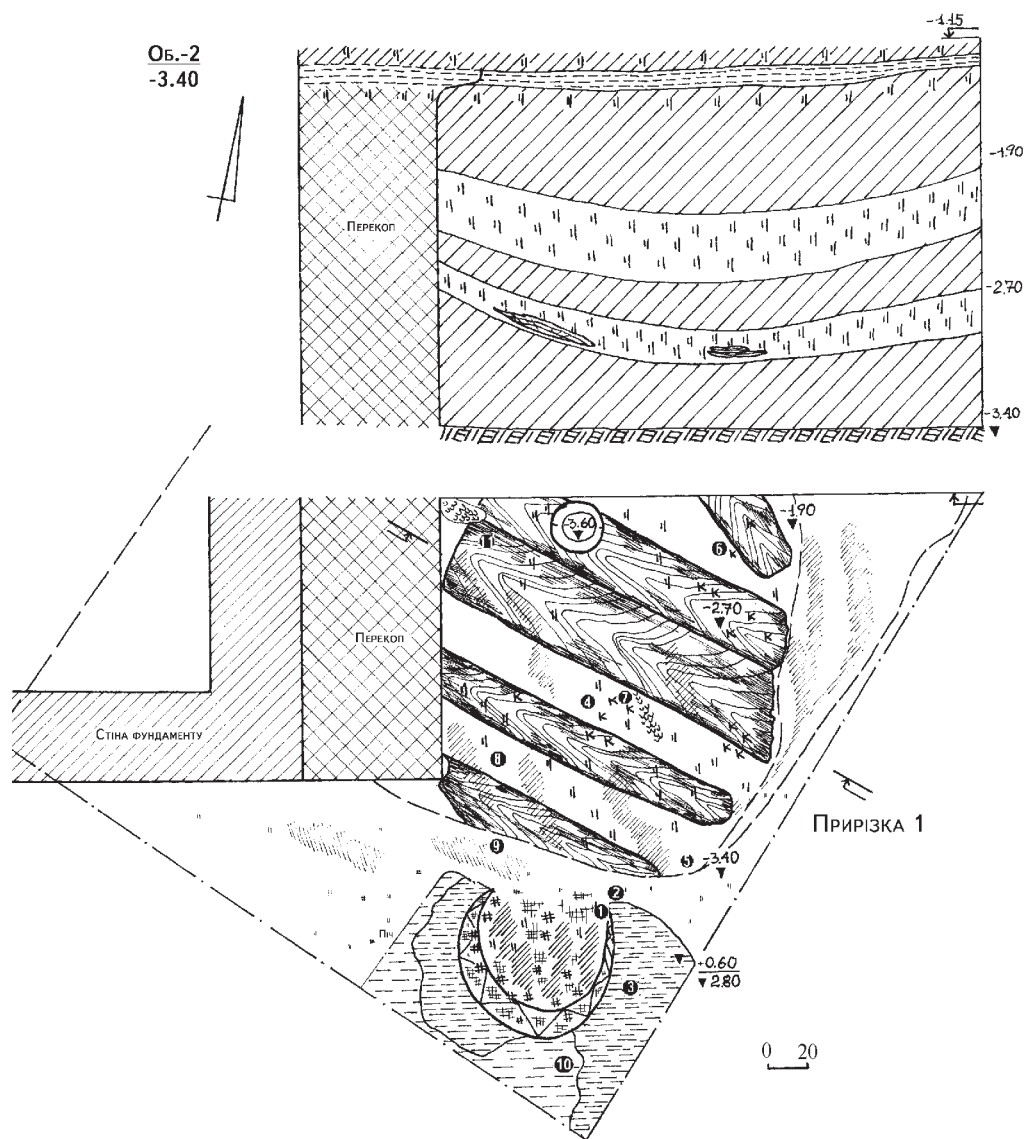

Рис. 29. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. План і перетин.

Цифрами позначені: 1 – проколка, кістка; 2 – ніж, залізо; 3 – уламок вудил, залізо; 4 – пряслице, кераміка; 5 – мініатюрна посудинка, кераміка; 6, 7 – проколки, кістка; 8 – кресало, залізо; 9 – шило, залізо; 10 – вістря стріли, залізо; 11 – бляшня, бронза.

– 0,35–0,45 м, вона тоншала у південно-західний та південно-східний боки на 4–10 см. Похований чорнозем підстилав чорноземно-суглинковий прошарок передматерика товщиною 0,3–0,4 м, що лежав на материковому лесоподібному палевому суглинку (рис. 26).

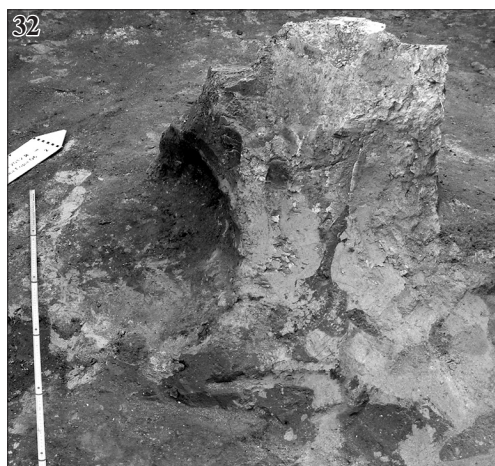

Рис. 30. Розкоп 1, прирізка 1.
Об'єкт (житло) 2.
Заповнення котловану.
Північна стінка.
Рис. 31-32. Прирізка 1.
Об'єкт (житло) 2.
Загальний вигляд і рештки останцевої печі.
З південного сходу.
Рис. 33. Розкоп 1. Ями 1 та 2. Робочий момент на початку досліджень.

Стратиграфічно це виглядало таким чином (подана глибина залягання від рівня «0»): 1,55 – 2,15–2,25 м – бетонна плита основи фундаменту ресторану 1970-х рр.; 2,15–2,25 – 2,45–2,65 м – чорноземні культурні нашарування з переважанням подрібненої кераміки, печини й обмазки, вуглин, наявністю ін. матеріалів давньоруського часу (XI–XIII ст.), з фрагментами ліпного посуду роменської культури у вмісті, а в перекопах – уламків гончарної кераміки, скла і кахлів переважно XVIII–XIX ст.; 2,45–2,65 – 2,75–3,05 м – похований ґрунт – чорно-сірого кольору чорнозем, що у верхній частині (3–5 см) містив окремі зразки решток роменської культури та попередньої епохи – скіфського часу; 2,75–3,05 – 3,15–3,45 м – суглинково-чорноземний передматериковий прошарок, місцями з окремими уламками роменського посуду і скіфського часу, занесеними до кротовин землеріями; з 3,15–3,45 м – материковий лесоподібний суглинок (рис. 26).

Рятівні дослідження проводилися здебільшого із зачищеного бульдозером рівня залягання основи передматерика або верхньої частини материкового суглинку – з глибин 3,10–3,20 м від «0» (рис. 33; 48; 50).

Планіграфічно до меж розкопу 1 в його північній частині потрапили: частина котловану заглибленого в ґрунт роменського житла – «об'єкт 2», що виявлене у кв. 1 А–В та охарактеризоване в описі Прирізки 1 (рис. 26: об. 2), а також належні до цієї ж роменської господи невеликі ями 5–6 (рис. 26: яя. 5–6), рештки котловану заглибленої господарської будівлі – «об'єкту 1» (рис. 26: об. 1). Останній з південно-західного боку (у кв. 4–5 АБ) перерізала введена пізніше пізньороменська господарська яма 8 (рис. 26: я. 8). Поряд з ними були розташовані основи давньоруських ям 4 і 7 (рис. 26: яя. 4, 7).

Невелике скупчення решток об'єктів відзначене і в центрі розкопу – у кв. 7–8 А. Тут виявлені основи двох господарських ям: давньоруської 1 та роменської культури 2 (рис. 26: яя. 1–2), а також східна частина підкліту житлової будівлі 1 XVIII ст. (рис. 26: ж. 1), що була перерізана новітньою ямою XIX ст. (рис. 26: я. 3, у профілі західної стінки розкопу).

У південній частині розкопу відзначалося третє скупчення об'єктів, належне, вірогідно, ще одній роменській садибі, розміщеній над схилом Іванової гори (кв. 12–13 Б–В). Це – основи чотирьох господарських ям 9–11 (рис. 26: яя. 9, 10, 10а, 11). Із західного боку до них примикали котлован погребу і рештки фундаментів будівлі (тюрми-?) кінця XVIII – початку XIX ст., перекриті основою ресторану (кв. 12–13 А).

Отже, в ході досліджень виявлена смуга решток надсхилової забудови роменського поселення ранішнього етапу його існування у вигляді трьох скупчень господарських об'єктів і решток котловану заглиблено-

го житла. Їх перекривали знищені будівництвом 1970-х рр. заглибини будівель кінця XVIII – початку XIX ст., відомих за іконографічними матеріалами та планами старої Полтави XIX ст. (рис. 18; 34).

Стратиграфія східної – південно-східної стінки розкопу жодних археологічних даних не додавала. Це був тонкий масив відвалів ґрунту, що лежав на схилі, скинутий з майданчика городища під час будівельних робіт XIX–XX ст. чи переміщений вздовж нього у 1970-х рр. (рис. 53). Інколи в ньому траплялися уламки кераміки козацької епохи, де-інде – стінки давньоруського гончарного посуду. Отже, масив стінки новітніх відвалів заввишки 0,8–1,4 м, не дивлячись на зачистку, здійснену будівельниками, не фіксувався, а згодом, після влаштування армованої опори, був наполовину висоти розібраний для спорудження підпірної стінки нової галереї.

Досліджені об'єкти

Яма 1 (XII ст.) виявлена з рівня 3,4 м від «0» у центральній частині розкопу, в кв. 7А (рис. 26: я. 1). Досліджувалася нижня материкова частина округлої в плані форми глибиною 3,63 м, з незначно звуженими донизу стінками та рівним дном (рис. 35; 36; вкл. II: 1). Діаметр на рівні виявлення – 1,5 м, по дну – 1,4 м, площа – 1,7 м². Вірогідно, впущена з глибини залягання похованого ґрунту – близько 2,9–3,0 м від «0», маючи відносну реконструйовану глибину 0,6–0,7 м (рис. 33; вкл. II: 1).

Заповнення чорноземне, зі включеннями попелястих лінзочок і плям попелу, окремих вуглин. На дні – більш виразні сліди попелу, рештки зотлілої жердини шириною 3–4 см і завдовжки 42 см (рис. 37: др.).

Зі вмісту ями походили уламки ліпного і гончарного посуду роменської культури та давньоруського часу, а також кістки тварин.

Керамічний комплекс роменської культури репрезентований невеликою кількістю уламків ліпних горщиків, на деяких з них нанесений «гусеничний» орнамент (рис. 38: 1, 9).

Кераміка давньоруського часу переважала (рис. 38). Це – верхні частини горщиків, що належали виробам з валикоподібним потовщенням по краю вінця і чітко вираженою закраїною (рис. 38: 2–8), характерні для посуду XII ст. Орнаментовані уламки нечисленні: в одному випадку – це ряди насіннеподібних вдавлень, поєднаних з рядами врізних горизонтальних ліній, в інших – ряди таких ліній (рис. 38: 10, 11).

Наявний фрагмент стінки тарної посудини (перевідкладеної оранжевоглиняної античної амфори).

Планъ

города Полтавы въ 1837 году.

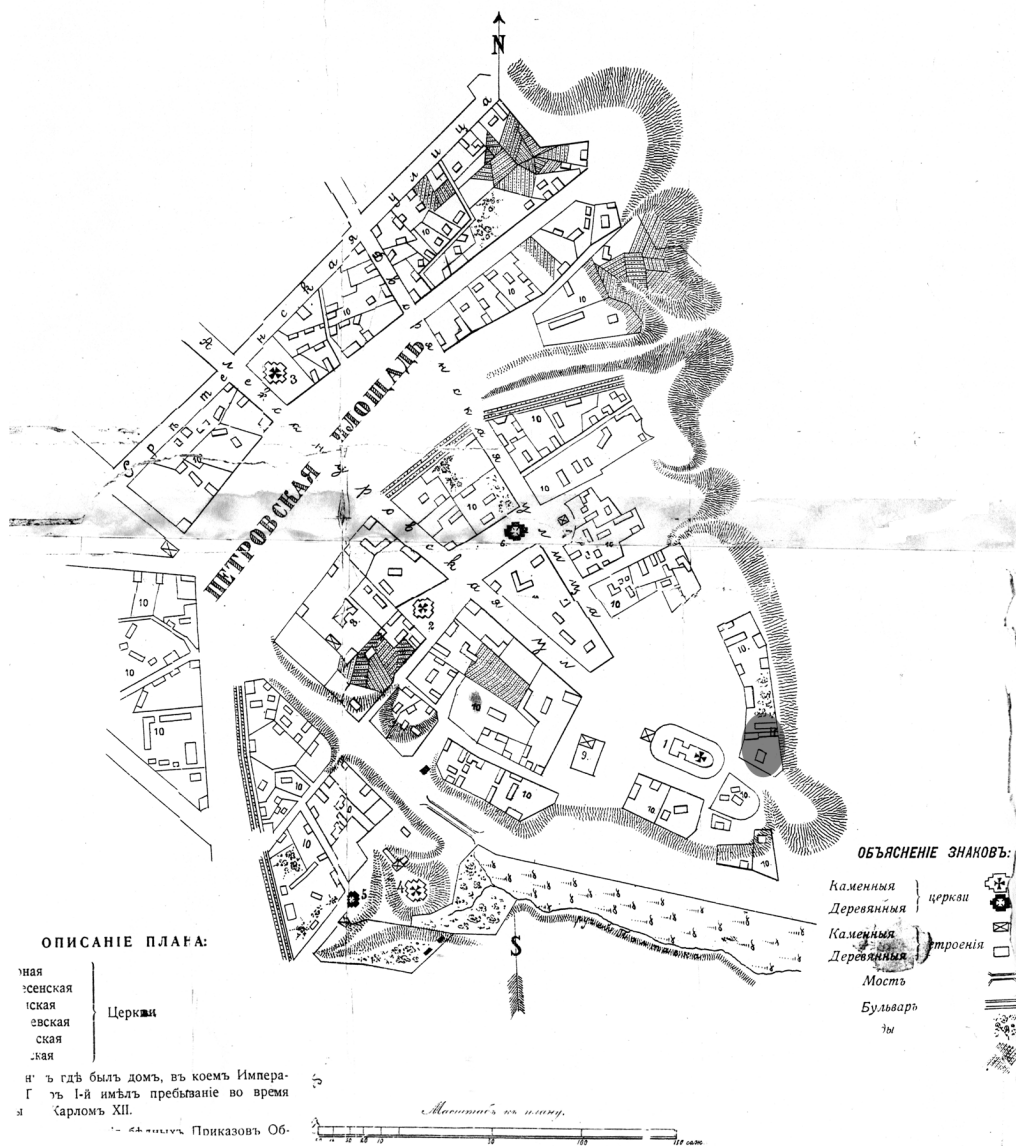

Рис. 34. План Полтавы 1837 р.
з позначенням місця проведення досліджень.

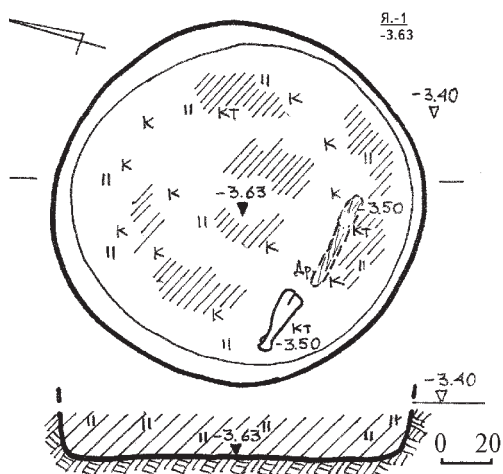
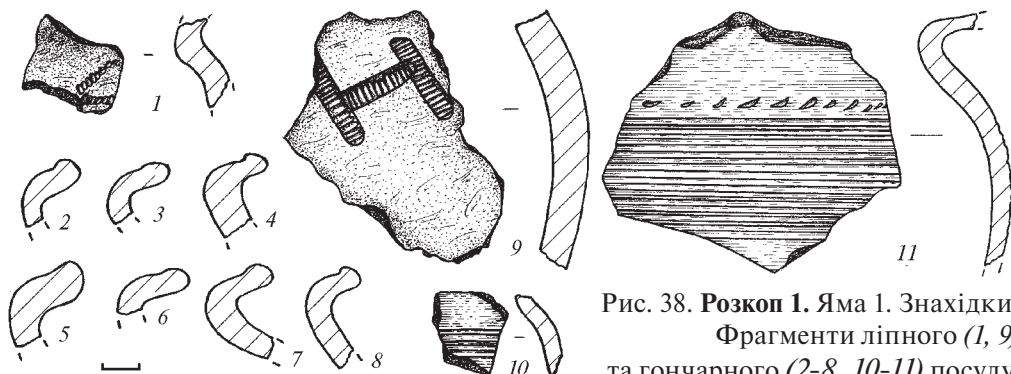

Рис. 35. Розкоп 1. Яма 1. Зі сходу.

Рис. 36. Розкоп 1. Ями 1 і 2. З півночі.

Рис. 37. Розкоп 1. Яма 1.
План та перетин.Рис. 38. Розкоп 1. Яма 1. Знахідки.
Фрагменти ліпного (1, 9)
та гончарного (2-8, 10-11) посуду.

Виявлені кісткові рештки тварин належали чотирьом молочного віку та молодим особинам свійських тварин: корові, свиням, курці.

Яма належить до об'єктів господарського призначення давньоруського поселення *XII ст.*

Яма 2 (*IX–X ст.*) досліджувалася з того ж рівня у центральній частині розкопу, в кв. 8 А (рис. 26: я. 2). Вивчалася нижня материкова чверть (за глибиною) круглої в плані форми, завглибшки 3,95 м від «0», зі стрілко

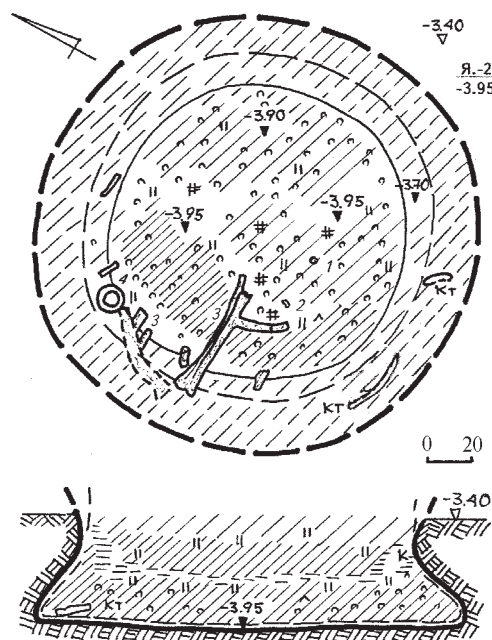
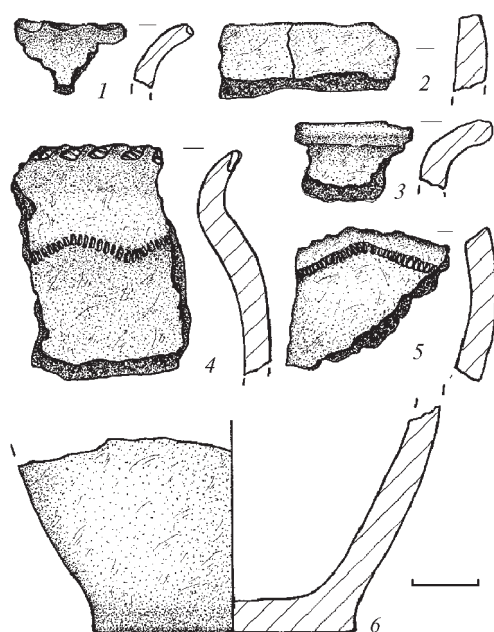

Рис. 39. Розкоп 1. Яма 2.

План та перетин.

Цифрами позначені: 1 – пряслице, овруцький шифер;
2 – астрагал, кістка; 3 – роги оленя;
4 – денце ліпного горщика, кераміка.

Рис. 40. Розкоп 1. Яма 2.
Фрагменти ліпної кераміки
роменської культури.

розширеними донизу стінками та рівним дном (рис. 36; вкл. II: 1, 2). Діаметр збереженої циліндричної заглибини в перетині з рівня виявлення – 1,4 м, розширення дна – 1,9 м, площа – 2,2 м². Впущена з рівня залягання похованого ґрунту – близько 3,0 м від «0», отже, була завглибшки – близько 1 м (рис. 36; 39).

Заповнення інтенсивно чорноземне, з осунутими вздовж стінок тонкими масивами материкового суглинку, попелястими лінзами в нижній частині, крупними вуглинами. На дні та в передденні містилася велика кількість кісток та луски риби, окремі уламки обмазки і печини, сліди дерева (рис. 39).

Зі знахідок варто вирізнити два великих і менший обпиляні уламки рогів благородного оленя (рис. 39; вкл. II: 3-4), сланцеве пряслице (рис. 39: 1), розвал денця ліпного горщика роменської культури (рис. 39: 4), а також понад чотири десятки цілих, поламаних чи порубаних кісток тварин (рис. 39: кт).

Керамічні матеріали представлені винятково уламками ліпного посуду роменської культури. Верхні частини горщиків належать посуду

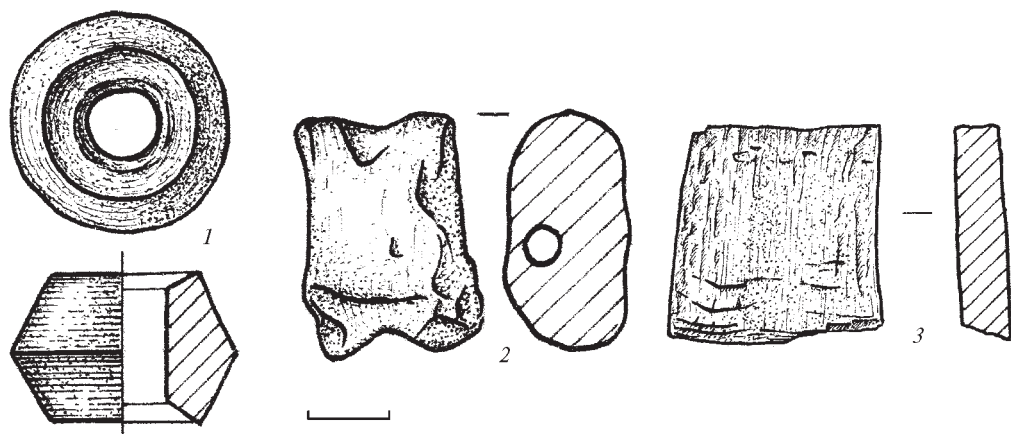

Рис. 41. Розкоп 1. Яма 2. Індивідуальні знахідки:

1 – пряслице, пірофілітовий сланець; 2 – астрагал, кістка; 3 – заготовка платівки, ріг.

нам з відігнутими назвні вінцями, край яких має простий округлий зріз (рис. 40: 3) або ж прикрашений відбитками палички чи «гусенички» (рис. 40: 1, 4). Проте кількість орнаментованих фрагментів незначна. Лише на двох уламках від однієї посудини вміщено зигзагоподібний орнамент, нанесений відбитками «гусеничного» штамп (рис. 40: 4-5). З числа фрагментів нижніх частин горщиків вирізняється пласке денце посудини (рис. 40: 6).

У заповненні ями містився уламок вінця вертикального «псевдовинцевського» горщика (рис. 40: 2), виготовлений з більш якісного тіста, хоча і з домішками дрібного шамоту. Його поверхня ретельно заглажена, що дозволяє припускати застосування при формуванні повільного-? гончарного рогу.

Індивідуальні знахідки представлені виробами зі сланцю, кістки та рогу (вкл. II: 4-6). З каменю темно-коричневого кольору (різновид пірофілітового сланцю) виготовлене біконічне пряслице з пласкими основами з вибірками, що має на поверхні виразні сліди обробки різцем (рис. 41: 1). Його розміри наступні: діаметри основ – 2,0 см, найбільший (по ребру) тулуба – 2,7 см, діаметр отвору – 1,0 см (вкл. II: 5).

З виробів із кістки наявний астрагал (таранна кістка вівці або кози) з просвердленим поперечно-вісьовим отвором посередині (рис. 41: 2), з рогу – пластина прямокутних обрисів (рис. 41: 3) та власне уламками рогу оленя зі слідами обробки (зарубками і зрізами, здійсненими залізними інструментами) (вкл. II: 4).

Також у заповненні виявлено 33 визначених кістки, що походили від дев'яти свійських та однієї дикої особин тварин: молочного віку і п'яти молодих корів; молодих свині та кози; молодої курки, а також від дорослої особини благородного оленя.

Рештки ями належать до числа об'єктів господарського призначення сіверянського населення літописної Лтави.

Датування ями – від *кінця IX до середини X ст.* На це вказує, зокрема, відсутність у комплексі гончарної кераміки давньоруських типів, поширення якої на віддалених від киево-руських центрів сіверянських поселеннях відбувається з середини X ст. В той же час, серед знахідок маємо фрагмент «псевдоволинцевського» горщика, розповсюдження яких у середовищі носіїв роменської культури пов'язують з IX ст. Про верхню дату ями свідчить і пірофілітове біконічне у перетині пряслице, час побутування яких визначають від X до XI ст. (*Розенфельдт 1964, с. 222*). На роменських пам'ятках поява пірофілітових пряслиць, відповідно до матеріалів з розкопок Великого Горнальського городища, припадає на другу – третю чверті X ст. (*Куза 1981, с. 29*). З таким датуванням цих виробів у сіверян Посейм'я погоджується і В. В. Єнуков (*Єнуков 2005, с. 161*).

Яма 3 (XIX ст.) перерізана з рівня 2,3 м від «0» котлованом галереї ресторану. Знаходилася у центрі східної стінки розкопу, в кв. 7 А (рис. 26: *я. 3, профіль*). Зафіксована зачисткою нижня половина ями, вірогідно, округлої в плані форми, глибиною 3,5 м від «0», з дещо звуженими донизу стінками та скругленим дном. Діаметр на рівні зачистки – вгорі 1,7 м, у передденні – 1,2 м. Площа – не визначена. Впущена з глибини залягання поверхні культурних нашарувань XIX ст. – приблизно 0,3–0,5 м від «0».

Заповнення мішане, суглинисто-чорноземне, з товстими прошарками суглинку від розібраної печі, попелу, в основі – із зотлілими дошками (рис. 26, *профіль*). У заповненні трапилися дрібні уламки гончарного посуду XIX ст., кістки свійських тварин (рис. 83).

Рештки об'єкту належать до числа сміттєвих ям, залишених населенням губернського центру на початку – в середині XIX ст.

Яма 4 (кінець XI – XII ст.) виявлена з рівня 3,4 м від «0» у північній частині розкопу, в кв. 2–3 Б (рис. 26: *я. 4*). Досліджувалася нижня матерікова частина округлої в плані форми (рис. 48–49), глибиною 3,8 м, зі скругленими донизу стінками та вузьким вирівняним дном. Діаметр на рівні виявлення – 1,15 × 1,25 м, по дну – 0,85 м, площа – 1,1 м². Можливо,

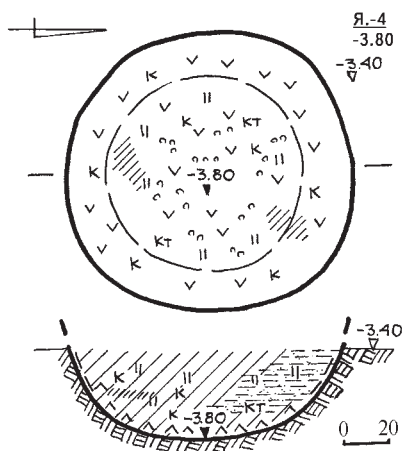

Рис. 42. Розкоп 1. Яма 4.
План і перетин.

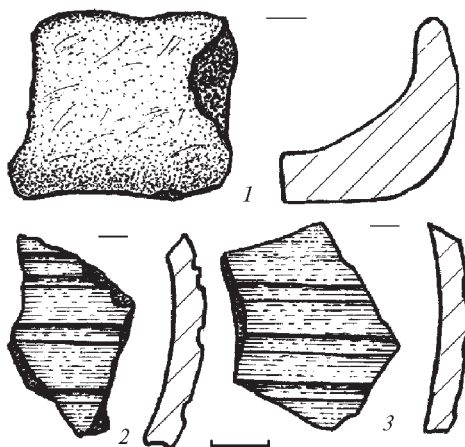

Рис. 43. Розкоп 1. Яма 4. Уламки
ліпного та гончарного посуду.

впущена з рівня залягання культурних нашарувань роменського часу — близько 2,8–3,0 м від «0» (рис. 42; 49).

Заповнення чорноземне, зі включеннями попелу і плямами осування суглинку з північного боку, окремих вуглин. На дні та стінках наявні виразні сліди випалювання поверхні горінням соломи, над якими був помітний тонкий прошарок зотлілих висівок (рис. 42). Зі вмісту походили окремі, більше подрібнені кістки тварин, зотлілі залишки риби (переважно луска), уламки ліпного та гончарного посуду.

З-поміж кераміки до життєдіяльності носіїв роменської культури належали фрагменти неорнаментованих стінок горщиків та уламок верхньої частини сковорідки (рис. 43: 1).

Гончарна кераміка давньоруського часу представлена фрагментами стінок горщиків без орнаменту й уламками, поверхня яких вкрита рідкою глиною (побілкою) світлого кольору, на двох з них наявний лінійний орнамент (рис. 43: 2-3). Черепок відзначається гарним випалом.

У заповненні містилася велика кількість дрібних кісток та зотлілої луски риби. Визначеними є кістки трьох молодих особин свійських тварин: бичка, коня та кози.

Рештки об'єкту належать господарській, вірогідно, зерновій ямі, залишеній давньоруським населенням у кінці XI – XII ст.

Яма 5 (X ст.) досліджувалася з того ж рівня у північній частині розкопу, в кв. 2 Б (рис. 26: я. 5; 49). Вивчалася нижня материкова частина ями круглої в плані форми, глибиною 3,9 м від «0», з трохи розширеними

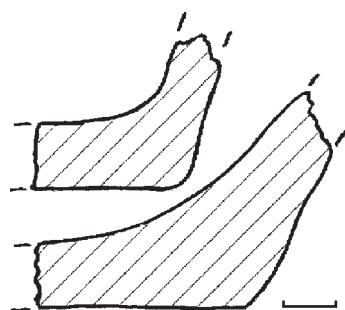
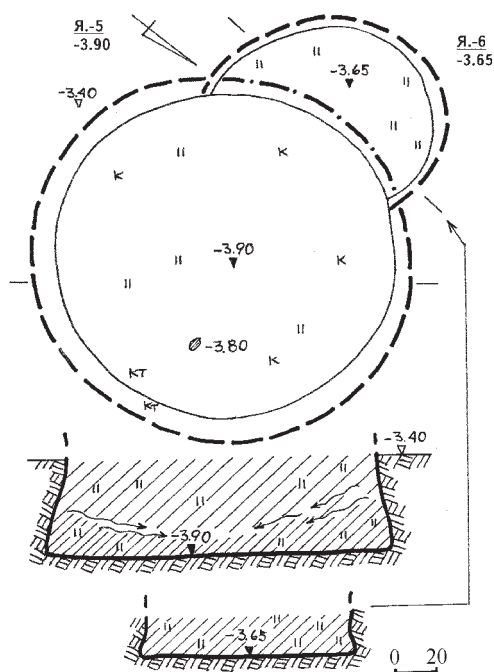

Рис. 45. Розкоп 1. Яма 5.
Фрагменти донець
ліпних горщиків.

Рис. 44. Розкоп 1. Ями 5-6.
План і перетини.

донизу стінками та вирівняним дном. Діаметр збереженої циліндричної заглибини на рівні виявлення – 1,65 м, діаметр нерівномірно розширеного по краях дна – 1,8 м, площа – 2,5 м². Впущена з рівня залягання похованого ґрунту – орієнтовно 3,0 м від «0», отже, була завглибшки понад 0,9 м (рис. 44; 48-49).

Заповнення чорноземне, на рівні початку розширення – затічне, в основі – інтенсивно чорне чорноземне з вуглинами.

Зі знахідок відзначимо кілька невеликих уламків ліпного посуду (рис. 44: *κ*), невиразні фрагменти кісток і зуба тварини (рис. 44: *κт*), окатаний вапняковий камінь-конкрецію.

Керамічні матеріали роменської культури представлені фрагментами неорнаментованих стінок та нижніх частин ліпних горщиків (рис. 45). Привертають увагу уламки стінок з добре заглаженою поверхнею й однорідним тістом з незначними домішками піску. У заповнені трапилася частина глиняного валька-конусу.

З решток тварин визначений лише зуб молоді особи вівці свійської.

Яма належать до числа господарських об'єктів, залишених населенням *роменської культури*. Північно-західною стінкою вона перерізала більш ранню та меншу за розмірами господарську яму 6 (рис. 44).

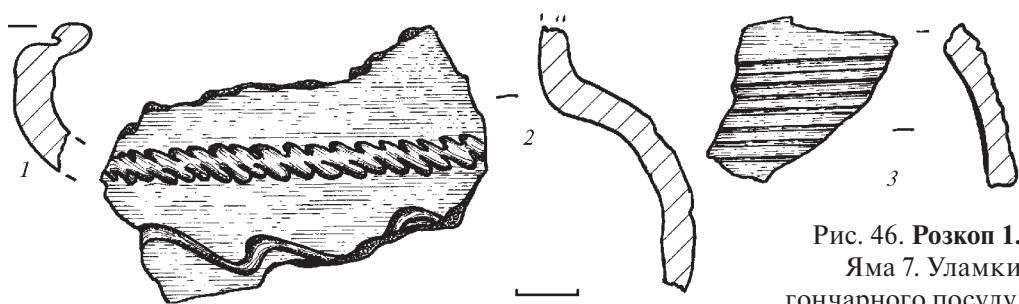

Рис. 46. Розкоп 1.
Яма 7. Уламки
гончарного посуду.

Яма 6 (X ст.) вивчалася з рівня 3,4 м у північній частині розкопу, в кв. 1–2 Б (рис. 26: я. 6). Досліджена нижня материкова половина невеликої ями округлої, ближче до овальної в плані форми, глибиною 3,65 м від «0», з ледь розширеними в основі стінками та рівним дном (рис. 44). Діаметр збереженої частини на рівні виявлення – 1,05 м, по дну – 1,10 м, орієнтовна площа – 0,8 м². Впущена з рівня залягання похованого ґрунту – близько 3,0 м від «0», отже, мала глибину 0,6–0,7 м. Заповнення чорноземне щільне, з вуглинами. Зі знахідок наявні кілька дрібних уламків неорнаментованих стінок ліпних горщиків *роменської культури*.

Яма є господарським об'єктом *роменської культури*. Південно-східну стінку та її частину перерізала більш пізня, більша та глибша господарська яма 5 (рис. 44).

Яма 7 (XII ст.) перерізана з рівня 2,4 м від «0» котлованом галереї ресторану. Знаходилася у стінці розкопу, в кв. 1–2 А (рис. 26: я. 7, профіль). Зафіксована нижня третина ями, вірогідно, округлої в плані форми, глибиною 3,3 м від «0», зі скругленими донизу стінками та дном. Діаметр на рівні зачистки – вгорі 2,0 м, в основі – 1,05 м. Площа – не визначена. Впущена з рівня залягання поверхні культурних нашарувань на одному з етапів давньоруської історії поселення.

Заповнення мішане чорноземне, з попелястими лінзами і вуглинами (рис. 26). У зачищеному профілі трапилося кілька дрібних фрагментів стінок гончарного посуду, трощені і перегорілі кістки свійських тварин-ссавців.

Кераміка представлена уламками гончарного посуду давньоруського часу. Це – фрагмент верхньої частини горщика з валикоподібним потовщенням по краю і чітко вираженою закраїною (рис. 46: 1), а також уламки різних частин горщиків з орнаментациєю багаторядною хвилею і рядами врізних горизонтальних ліній (рис. 46: 2–3).

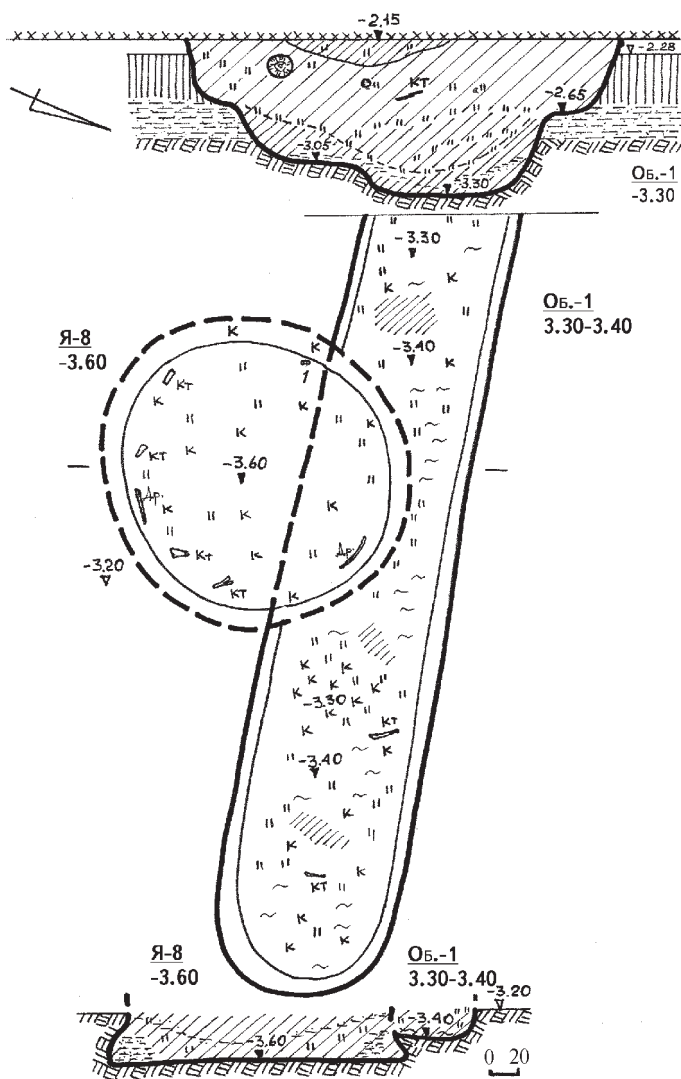

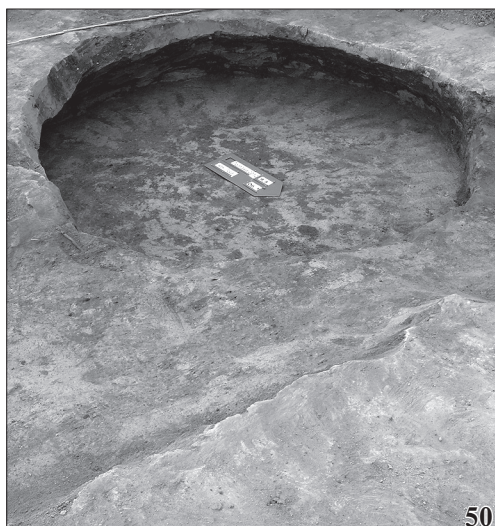
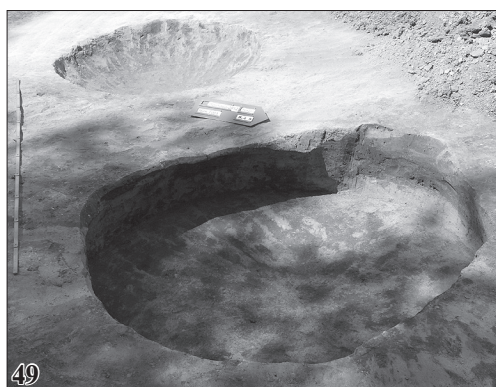
Рис. 47. Розкоп 1.
Яма 8 та об'єкт 1.
План і перетини.
Цифрою позначений:
1 – уламок гребеню, ріг.

Повноцінне вивчення ями під фундаментом ресторану, через монтажні роботи і можливість обвалу, не проводилося.

Рештки об'єкта належать до числа ям, залишених населенням літописної Лтави давньоруського часу, а саме – *XII ст.*

Яма 8 (*X ст.*) досліджувалася з рівня 3,20 м від «0» у північній частині розкопу, в кв. 4–5 А–Б (рис. 26: я. 8). Вивчалася нижня материкова частина округлої в плані форми, глибиною 3,6 м від «0», з розширеними до низу стінками та рівним дном (вкл. III: 1). Діаметр збереженої верхньої

Розкоп 1.

Рис. 48. Ями 4-6. Робочий момент.

З півдня.

Рис. 49. Ями 4-5. З північного сходу.

Рис. 50. Яма 8 та частина об'єкту 1.

З півночі.

Рис. 51. Прирізка 1. Об'єкт (житло) 2.

З південного сходу – півдня. М.В. Поліський.

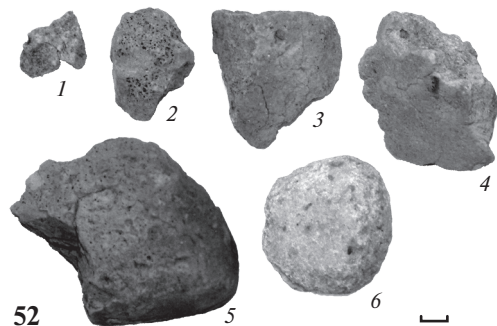
Рис. 52. Яма 10. Уламки обмозки (1-2),

конусів (3-5) та частина сфероїду (6).

Глина, кварцит.

Рис 53. Будівництво галереї на місці

розкопу 1. З півночі.

частини циліндричної форми (на рівні виявлення) – 1,95 м, розширення дна – 2,25 м, площа – 3,9 м². Вірогідно, впущена дещо вище рівня залягання похованого ґрунту – близько 2,8–2,9 м від «0», отже, була завглибшки не більше 0,6 м (рис. 47; 50).

Заповнення чорноземне, з осунутими вздовж стінок масивами материкового суглинку та тонкою лінзою суглинкового запливу в нижній частині, окремими вуглинями у переденні та кістками тварин (рис. 47).

Керамічні матеріали – фрагменти ліпного посуду роменської культури. До їх числа належить уламок верхньої частини горщика, край вінця та плічка якого прикрашені відбитками гусеничного штампу (рис. 54: 1). Інші – фрагменти неорнаментованих стінок та нижніх частин посудин (рис. 54: 2). З виробів із глини технічного призначення наявні фрагменти валька-конуса.

Зі знахідок індивідуального характеру виділяється уламок рогового одностороннього гребеня (рис. 47: 1) з досить широкими короткими трикутними загостреними зубцями. Розміри збереженої частин виробу: ширина – 2,2 см, довжина – 5,9 см (рис. 55; вкл. III: 4).

У заповненні виявлені близько двох десятків кісток тварин, з яких визначеними виявилися 12 від чотирьох особин: молоді корови; молоді і дорослі свиней; з диких: молодого оленя. З рогу оленя виготовлений і знайдений гребінь.

Яма перебивала південно-західну стінку котловану господарської будівлі – об'єкту 1 роменської культури, тому стратиграфічно належала до більш пізнього етапу в житті сіверянського поселення на Івановій горі (рис. 26; 47: я. 8). Вона є виразним і найбільшим у розкопі господарським об'єктом, залишеним населенням *роменської культури*. У зв'язку із відсутністю вузько датованих речей, припустимий час функціонування ями знаходиться у межах *X ст.*, чому не суперечить відсутність знахідок уламків давньоруського гончарного посуду.

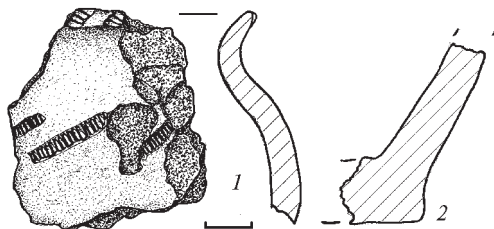

Рис. 54. Розкоп 1. Яма 8. Фрагменти роменської ліпної кераміки (1-2).

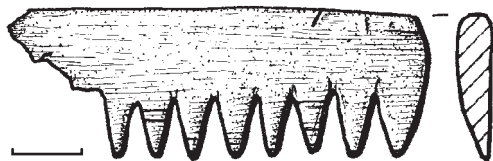

Рис. 55. Розкоп 1. Яма 8. Уламок гребеня. Ріг.

Яма 9 (IX–X ст.) виявлена з рівня 3,20 м від «0» у південній частині розкопу, в кв. 12 В–Г (рис. 26: я. 9). Вивчалася нижня материкова частина круглої в плані форми, глибиною 3,8 м від «0», з дещо розширеними внизу стінками та рівним дном (вкл. III: 2). Діаметр збереженої верхньої частини на рівні виявлення – 1,50 м, діаметр дна – 1,55 м, площа – 1,8 м². Вірогідно, яма була впущена дещо вище рівня залягання похованого ґрунту – з глибини 2,7–2,9 м від «0», тому могла бути завглибшки понад 1,0 м (рис. 56–57).

Заповнення чорноземне мішане, з наявністю попелястого прошарку в нижній частині, де в меридіональному напрямку залягав уламок обгорілої жердини діаметром 5–6 см та довжиною 50 см, з численними вуглинами у передденні та кістками і шелепами тварин (рис. 57). Із західного боку наді дном зосереджувався розвал демонтованої печі та фрагменти обмазки з відбитками дошок; зі східного – містилася сталева труба від колишньої опори огорожі галереї ресторану, ввігнана до материка (рис. 57).

У заповненні виявлено чимало знахідок. З-поміж них варто назвати: розвал бронзової прикраси (гудзика-бубонця) (рис. 57: 1; вкл. III: 3), ще один розвал бронзового виробу (бляшка) (рис. 57: 2), кістяну проколку (рис. 57: 3), шматки точильного каменю круглої форми від примітивного верстату (рис. 57: 4; 58: 1) та жорна (рис. 58: 2), уламок ліпного пряслиця (рис. 57: 5), частину залізного ножа (рис. 57: 6). Проте превалювали уламки ліпної та гончарної кераміки.

З верхньої частини заповнення, із глибини 3,3–3,6 м, походили винятково уламки посуду роменської культури, виготовленого у ліпній та примітивно гончарній техніці. Ліпна кераміка представлена фрагментами верхніх частин горщиків, зріз вінця яких прикрашений відбитками палички або гусеничним штампом (рис. 61; 62: 1–5; вкл. III: 8). На стінках вміщений орнамент, що складається з відтисків гусеничного штампу (рис. 62: 7), ряду дещо нахилених вертикальних смуг або зигзагу (рис. 62: 4, 6–8), в одному випадку – рядів вертикальних наколів.

Кераміка, виконана у примітивно гончарній техніці, репрезентована уламками стінок горщиків, прикрашених хвилею, рядами ліній і хвиль або в поєднанні останніх з традиційним роменським зигзагом (рис. 62: 10–11).

Також у верхній частині заповнення виявлені кілька нетипових зразків ліпних керамічних виробів. Мова йде про уламки мініатюрної посудини, край якої прикрашений відбитками палички (рис. 59–60), а також фрагменти покритишки з вертикальним вінцем і ребром на зовнішньому боці тулуба (рис. 62: 12).

Рис. 56. Розкоп 1. Яма 9. З південного заходу.

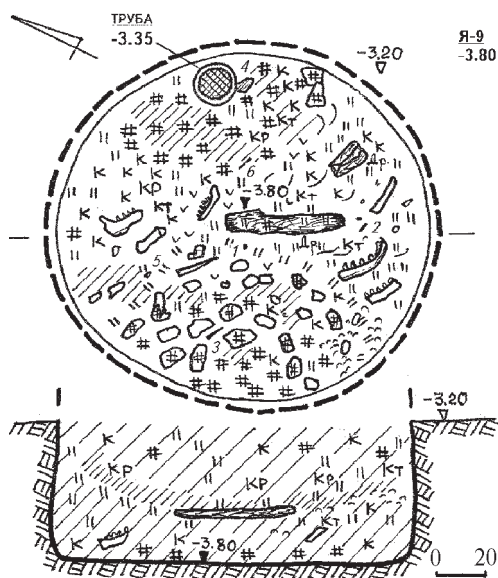

Рис. 57. Розкоп 1. Яма 9. План і перетин. Цифрами позначені: 1 – розвал бубонця-?, бронза; 2 – уламки бляшки, бронза; 3 – проколка, кістка; 4 – уламок точильного каменю («круг»), пісковик; 5 – фрагмент пряслиця, кераміка; 6 – ніж, залізо.

З нижньої частини заповнення походили уламки горщиків, виконаних у ліпній, примітивно гончарній та гончарній техніці, а також група індивідуальних знахідок. Ліпній кераміці належать фрагменти верхніх частин з простим округлим вінцем (рис. 66: 1, 3), з вертикальними вінцями (рис. 66: 2), а також верхні частини, зріз яких прикрашений пальцевими защипами, відбитками палички або «гусеничкою» (рис. 66: 4-7; 67). Крім вінця, наявні фрагменти стінок та нижніх частин горщиків (рис. 68), на яких орнамент нанесено відбитками гусеничного штампу чи гребінця (зокрема, рис. 69: 1).

У примітивно гончарній техніці (вкл. III: 7) виконаний опуклобобкий горщик, прикрашений на плічках «ялинковим» орнаментом, нанесеним гребінцем (рис. 70). До виробів у тій же техніці належать уламки стінок двох горщиків, одна з яких має сліди вертикальних і горизонтальних розчосів, друга – злегка лисковану поверхню. Наявні зразки з орнаментациєю хвилею (рис. 69: 2), ялинковими відбитками гребінця, нахиленими вліво (рис. 71).

У невеликій кількості до заповнення потрапили і фрагменти обмазки (рис. 57: #).

Індивідуальні знахідки представлені переважно цілими чи уламками побутових речей. З туфу виготовлені фрагмент жорна (рис. 58: 2) і точила (рис. 58: 1). Кістяні вироби представлені астрагалом (таранна кістка вівці) з насічками (рис. 63; вкл. III: 5) і проколкою (рис. 64). З металевих варто відзначити типовий для роменських старожитностей за-

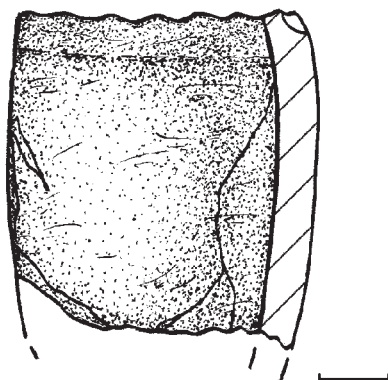

Рис. 58. Розкоп 1. Яма 9.
Уламки кам'яних виробів.

Рис. 59-60. Розкоп 1. Яма 9. Верхня
частина заповнення.
Фрагменти ліпної мініатюрної
посудинки.

лізний ніж з частково втраченим черешком (рис. 65) та розвал бронзового гудзика (вкл. III: 3).

У значній кількості виявлені кістки тварин. Їх загальна кількість – 139 од. від 24-х особин тварин: чотирьох молодих бичків та корів; двох молочного віку і п'яти молодих свиней; дорослої вівці; молочного віку та двох молодих кіз; дорослої собаки; молодої та дорослої особин курей; з диких: молодого оленя; дорослого кабана, в т. ч. розламане ікло, що могло слугувати за амулет (вкл. III: 6); старого бобра; дорослого лелеки. Кістки риби, виявлені у кількості 312 од., належали сазанам, сомам і щукам.

Яма відноситься до числа досить виразних (у межах розкопу) господарських об'єктів, залишених населенням *роменської культури*. З огляду на відсутність серед знахідок уламків давньоруського гончарного посуду, верхня межа в її датуванні має бути наближеною до середини X ст. На нижню вказує наявність примітивно кружального посуду, розповсюдження якого в ареалі розселення сіверян припадає на другу половину IX чи рубіж IX–X ст.

Рис. 61.
Розкоп 1.
Яма 9. Нижня частина заповнення. Верх ліпного горщика.

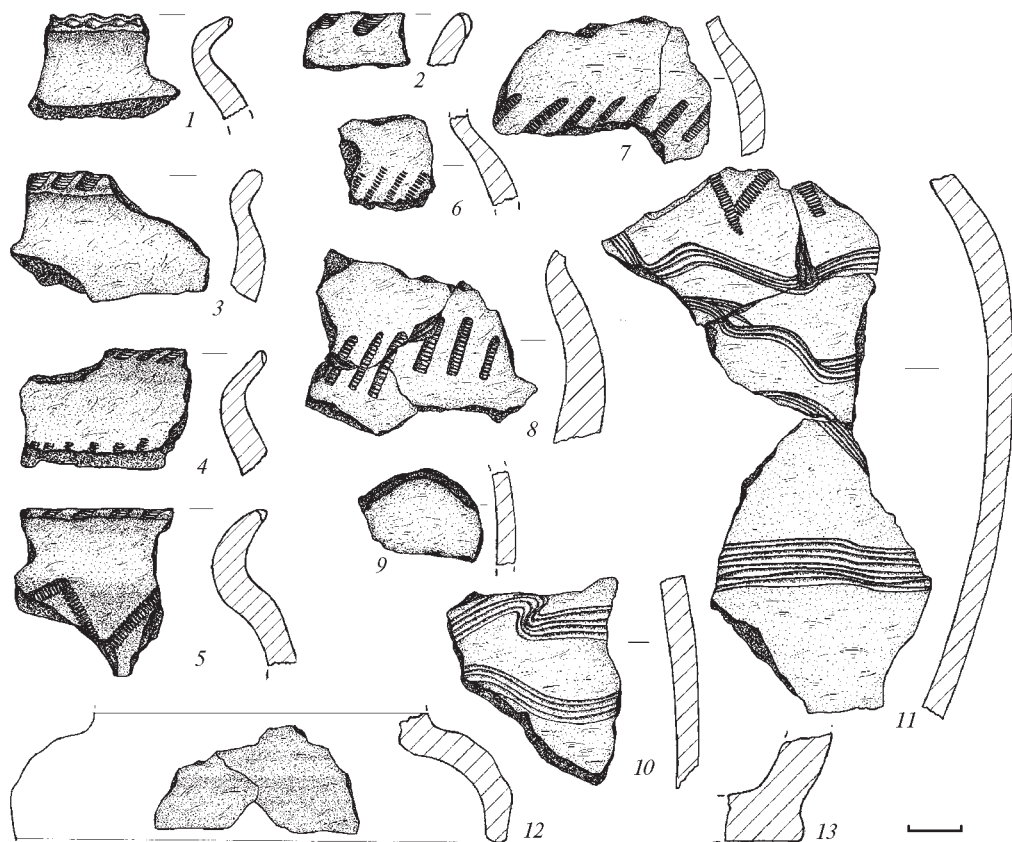
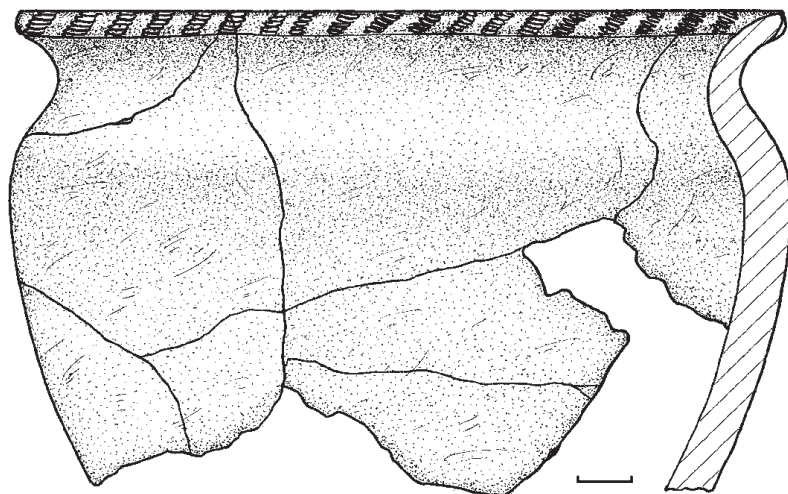

Рис. 62. Розкоп 1. Яма 9. Верхня частина заповнення. Фрагменти ліпного і примітивно гончарного посуду.

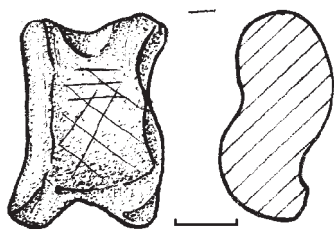

Рис. 63. Розкоп 1. Яма 9.
Астрагал. Кістка.

Рис. 64. Розкоп 1. Яма 9.
Проколка. Кістка.

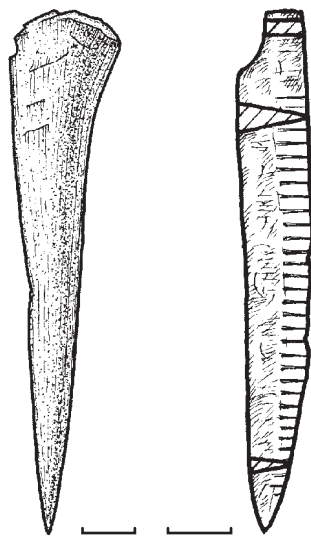

Рис. 65. Розкоп 1.
Яма 9. Ніж. Залізо.

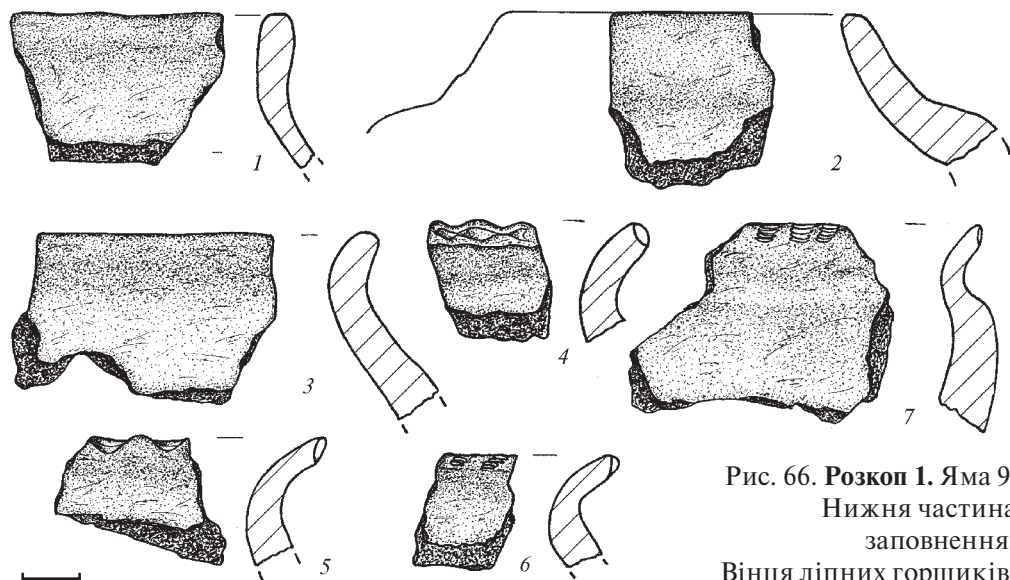

Рис. 66. Розкоп 1. Яма 9.
Нижня частина
заповнення.
Вінця ліпних горщиків.

Яма 10 (X ст.) відкрита з рівня 3,20 м від «0» у південній частині розкопу, в кв. 12–13 Б–В (рис. 26: я. 10). Вивчалася нижня материкова частина круглої в плані ями, глибиною 4 м, циліндричної форми з рівним дном (рис. 72). Діаметр ями – 1,65 × 1,67 м, діаметр дна – 1,68 м, площа – 2 м². Впущена з рівня залягання похованого ґрунту – з глибини 2,8–3,0 м від «0», тому могла бути завглибшки понад 1,0 м (рис. 73).

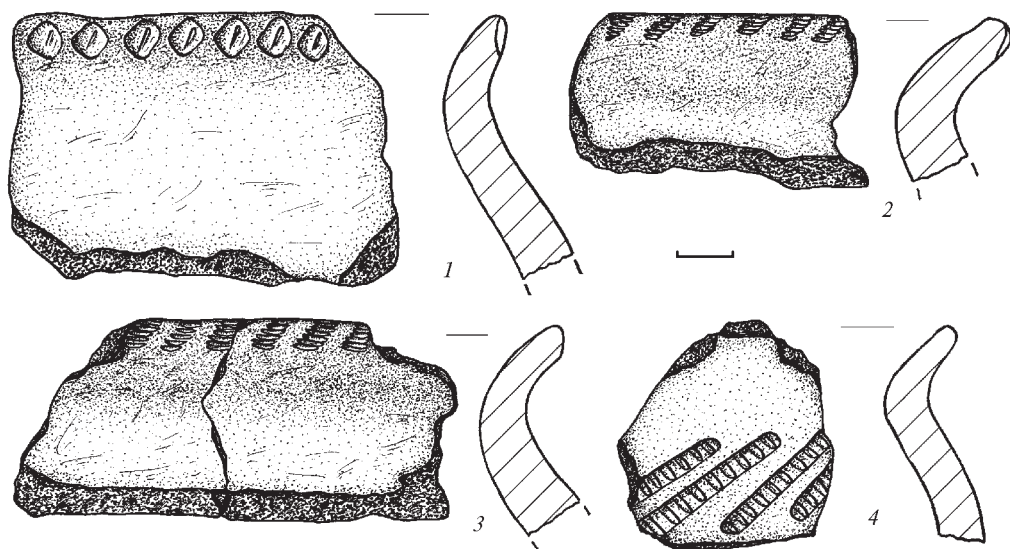

Рис. 67. Розкоп 1. Яма 9. Нижня частина заповнення. Вінця ліпних горщиків.

Рис. 68.
Розкоп 1. Яма 9.
Нижня
частина
заповнення.
Денця ліпних
горщиків.

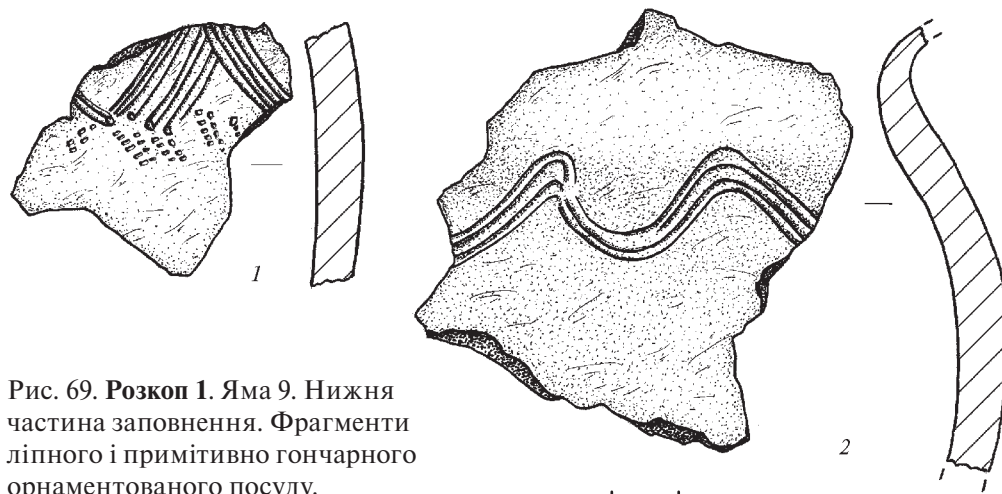
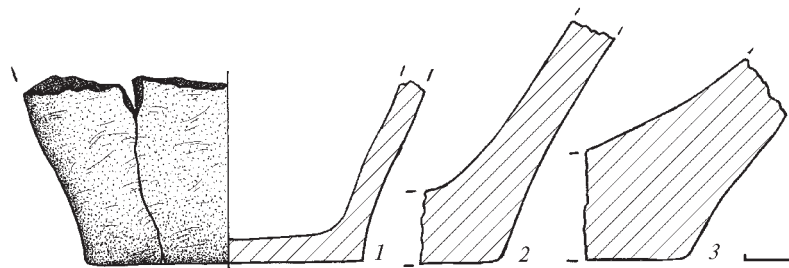

Рис. 69. Розкоп 1. Яма 9. Нижня
частина заповнення. Фрагменти
ліпного і примітивно гончарного
орнаментованого посуду.

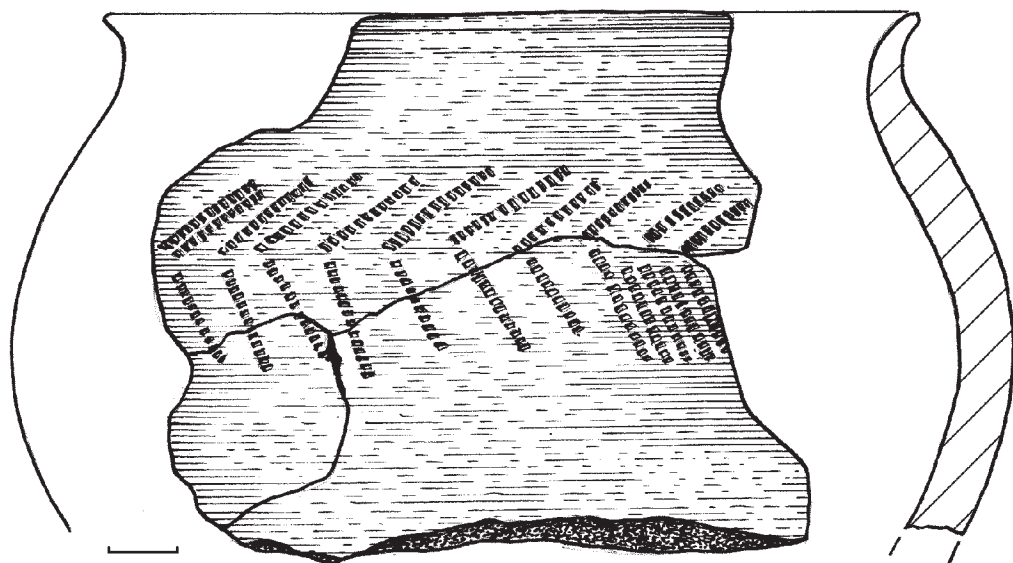

Рис. 70. Розкоп 1. Яма 9. Нижня частина заповнення. Уламок гончарного горщика.

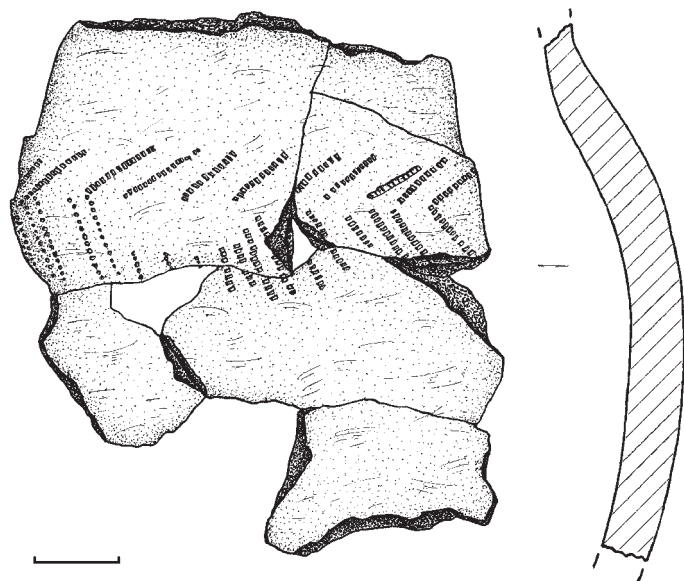

Рис. 71. Розкоп 1. Яма 9. Нижня частина заповнення. Фрагмент стінки ліпного горщика.

Заповнення чорноземне мішане, з наявністю трьох попелястих лінз у нижній частині, перекриваючого їх чорноземно-суглинкового прошарку, численних вуглин, кісток тварин, кількох вапнякових конкрецій (рис. 73).

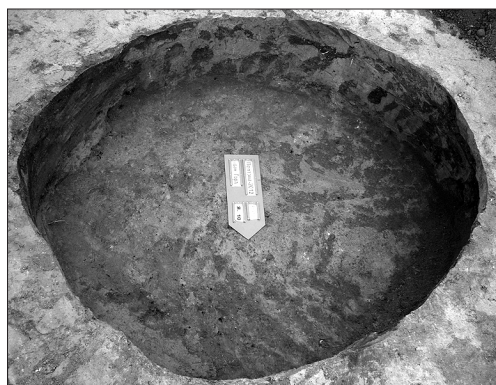

Рис. 72. Розкоп 1. Яма 10. З півночі.

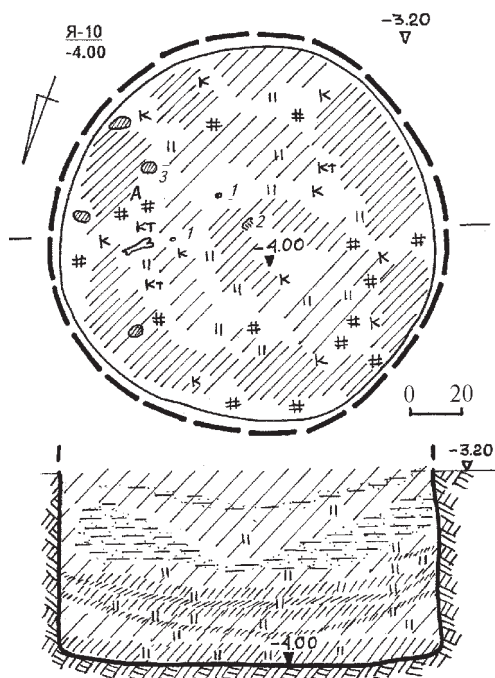

Рис. 73. Розкоп 1. Яма 10.

План і перетин.

Цифрами позначені: 1 – розвал зливку, бронза;
 2 – гребінка, ріг; 3 – камінь-сфероїд, кварцит;
 А – уламок амфори, кераміка, а також ікло.

Більшість знахідок зі вмісту належали фрагментам ліпного і примітивно гончарного посуду роменської культури. До кола уламків ліпної кераміки відносяться верхні частини горщиків з відхиленими назовні вінцями (рис. 74: 2), що прикрашені по зрізу вдавленнями паличкою (рис. 74: 1), а також верхня частина горщика з вертикальним вінцем (рис. 74: 3). У великій кількості наявні уламки стінок, переважно неорнаментованих, а також нижніх частин горщиків (рис. 74: 8-9). Орнамент міститься на двох фрагментах. Він складався зі скошених відбитків «гусенички» (рис. 74: 4-5).

До частин примітивно гончарного посуду належать фрагменти стінок горщиків, вкритих лінійним орнаментом (рис. 74: 6) чи багаторядною хвилею (рис. 74: 7).

Також у заповненні виявлені уламки ліпних конусів (рис. 52: 3-5), до десятка фрагментів печини й обмазки (рис. 52: 1-2; 73: #), нечисленні зразки луски риби.

В ямі трапилися доволі рідкісна та кілька ординарних знахідок. Зокрема, фрагмент кам'яного виробу (розтирального каменю, сфероїда або перкуратора) (рис. 52: 5), можливо, реутелізований з числа знахідок поселення скіфського часу на Старополтавській горі (Ляпушкин 1951; 1961), амулет, виготовлений із ікла ведмедя, з просвердленим отвором

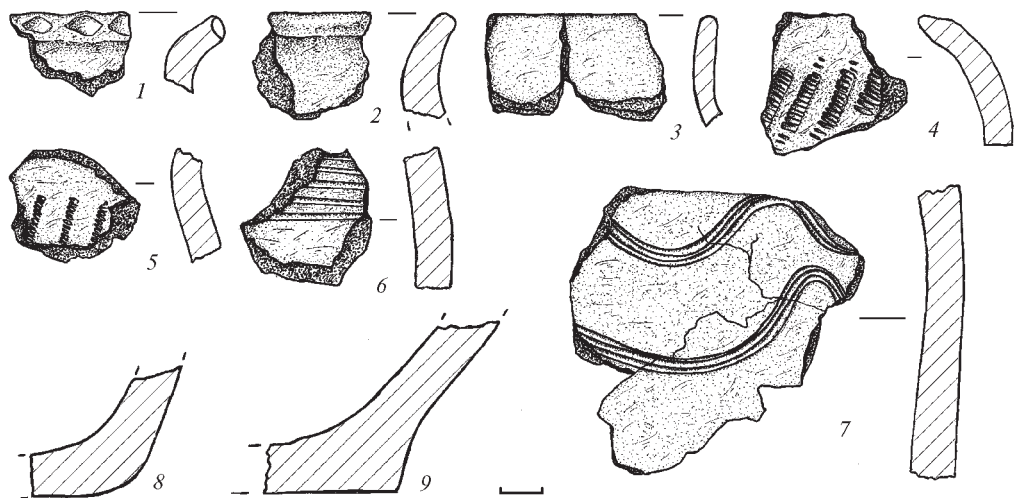

Рис. 74. Розкоп 1. Яма 10. Уламки ліпного і примітивно гончарного посуду.

у верхній частині (рис. 76; вкл. IV: 1), фрагменти бронзової платівки з штифтами для кріплення з внутрішнього боку (вкл. IV: 3) та розвал невеликого зливка бронзи (рис. 73: 1).

Найбільший інтерес становить археологічно ціла рогова гребінка (рис. 73: 2) з дещо загнутими кінцями-плічками (вкл. IV: 2). Прикрашена вона вертикальним лінійним орнаментом, що розміщений на краях виробу, залишаючи центральну частину вільною від оздоб. Гребінка виготовлена з трьох пластин (двох бокових і центральної із зубцями), котрі скріплені між собою тонкими залізним заклепками (рис. 75). Товщина зубців – 0,2 см.

Час побутування таких виробів припадає на IX – першу половину XI ст. (Давидан 1968, с. 55–62; Рыбина 1997, с. 19–22).

Із заповнення походив і фрагмент стінки античної амфори (рис. 73: 4: а), перевідкладений з нашарувань поселення скіфського часу на Івановій горі.

Серед уламків кісток тварин визначені 20, що належали шести особинам: дорослій корові; молодій та дорослій свиням; молодій і дорослій козам, дорослому бобру, а, враховуючи амулет, – дорослому ведмедю.

Яма належать до числа господарських об'єктів, залишених населенням *роменської культури*. Її датування вкладається у хронологічні межі *X ст.*

Яма 10 А (*X ст.*-?) досліджувалася з рівня 3,20 м від «0» у південній частині розкопу, в кв. 11 В (рис. 26: я. 10 А). Вивчалася нижня материкова

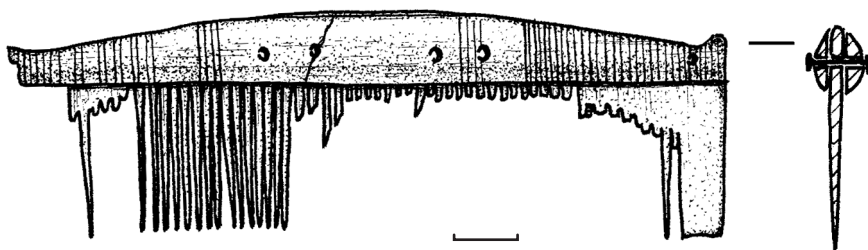
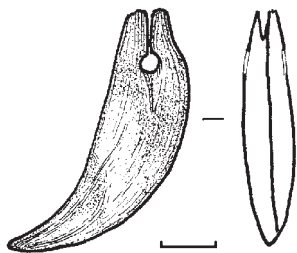

Рис. 75. Розкоп 1. Яма 10. Рибінка. Рис.

Рис. 76. Розкоп 1. Яма 10.
Амулет. Ікло ведмедя.

частина округлої в плані ями, глибиною 3,7 м від «0», у формі зрізаного конуса, з розширеними до основи рівними стінками та вирівняним рівним дном (рис. 77). Діаметр на рівні виявлення – 1,4–1,5 м, діаметр по дну – 1,5–1,6 м, площа – 1,8 м². Впущена з рівня залягання похованого ґрунту – з глибини 2,9–3,0 м від «0», тому могла бути завглибшки 0,6–0,7 м.

Заповнення чорноземне, з наявністю двох тонких: суглинкової та вуглистої лінз в нижній частині, вуглин, окремих подрібнених кісток тварин, кількох конкрецій та крупних уламків печини (рис. 77).

В ямі трапилися невеликий уламок глиняного конуса (рис. 77: 1), а також корозоване залізне лезо ножа шириною 1,3–1,4 см і завдовжки 4,1 см (рис. 77: 2: хж). Серед кісток тварин-ссавців визначена лише частина єдиної таранної кістки дорослої особини кози або вівці.

Яма належать до числа господарських об'єктів, залишених населенням роменської культури.

Яма 11 (Х ст.-?) виявлена з рівня 3,20 м від «0» у південній частині розкопу, в кв. 11 В–Г (рис. 26: я. 11). Вивчалася нижня материкова частина круглої в плані ями, глибиною 3,80 м від «0», зі звуженими донизу стінками та вирівняним дном (рис. 78). Діаметр на рівні виявлення – 1,8 м, діаметр по дну – 1,5 м, площа – 2,5 м². Вірогідно, впущена з рівня залягання похованого ґрунту – з глибини 2,8–3,0 м від «0», отже, могла бути завглибшки понад 1 м.

Заповнення чорноземне, з наявністю тонкої суглинкової затічної лінзи, окремих вуглин, кількох кісток тварин та уламків печини (рис. 78).

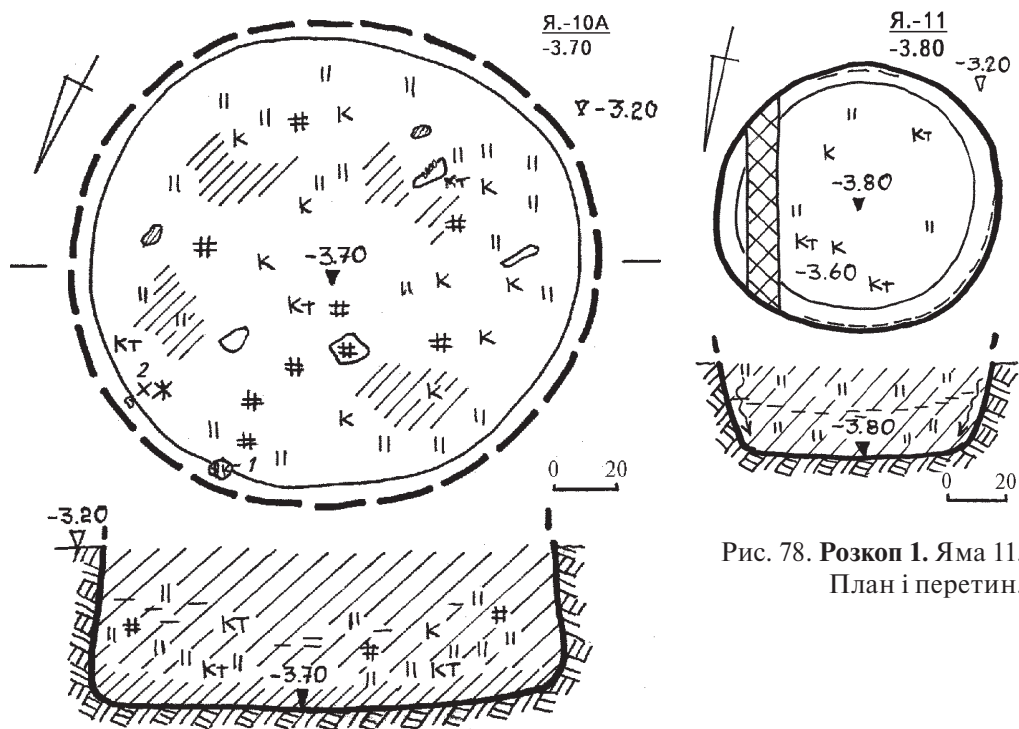

Рис. 78. Розкоп 1. Яма 11.
План і перетин.

Рис. 77. Розкоп 1. Яма 10А. План і перетин.

Цифрами позначені: 1 – уламок конуса, глина; 2 – розвал виробу, залізо.

З ями походила невелика кількість фрагментів ліпної кераміки роменської культури, з-поміж яких – уламки верхньої частини ліпного горщика, край вінця якого прикрашений гусеничними штампом (рис. 79), та неорнаментовані стінки горщиків, фрагмент ліпного конуса. Індивідуальні знахідки представлені двома кістяними проколками (рис. 80: 1-2; вкл. IV: 4), одна з яких загострена з двох кінців.

Яма належать до числа господарських об'єктів, залишених населенням роменської культури. Верхню частину заповнення цієї заглибини в матеріку перетинала неширока траншея від фундаменту основи старої галереї ресторану.

Об'єкт 1 – залишки господарської будівлі (X ст.) досліджувався з рівня 3,20–3,40 м від «0» у північній частині розкопу в кв. 3–5 А–Г (рис. 26: об. 1; 50). Вивчалася нижня материкова частина видовженої заглибини основи господарської будівлі прямокутної в плані форми, із скругленими зі східного боку кутами, завдовжки 6,0 м та завширшки 1,3–1,4 м,

глибиною 3,30–3,40 м від «0», з дещо звуженими закругленими донизу стінками та рівним дном. Розміри основи дослідженого котловану – 1,10 × 5,95 м (рис. 47). До розкопу 1 потрапила лише східна частина цієї заглибини. Про її протяжність, на жаль, дані не отримані. Спрямування будівлі близьке до широтного, перпендикулярно до схилу плато мису. Відстань від природного схилу Іванової гори – не більше 1,2 м. Виявлені у плані контури заглибини в материк у окреслювали лише нижню частину котловану, який насправді був ширшим (рис. 26: об. 1).

Уявлення про поперечний перетин будівлі отримані у західному профілі стінки розкопу – зачищеній смузі збережених культурних нашарувань під фундаментом споруди ресторану (рис. 26). У кв. 3–4 А з рівня залягання похованого ґрунту проступав профіль нижньої частини будівлі коритоподібної в перетині форми (рис. 47), з

двома уступами-заплічками вздовж довших сторін, заповненої однорідним сіро-чорним, злегка попелястим чорноземом. Виявлена прямокутна заглибина основи була трапецієподібним у перетині неглибоким материковим рівчаком, дещо зміщеним від вісі симетрії будівлі на північ. З південного боку цей рівчак мав значно пологіший уступ (3,05 м від «0»), фіксуючи ширину внутрішньої заглибини 2,25 м та її відносну глибину 0,6 м. Вище, на рівні залягання передматерика (2,65 м від «0»), навколо цієї «канави» розміщувалися вузькі заплічки – завширшки в 0,3–0,4 м. Можливо, ці уступи виступали основою для зведення дерев'яних стінок.

Рис. 79. Розкоп 1. Яма 11. Вінце ліпного горщика. *Кераміка.*

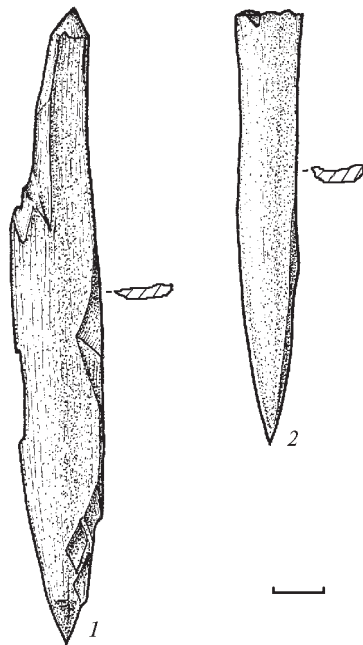

Рис. 80. Розкоп 1. Яма 11. Проколки. *Кістка.*

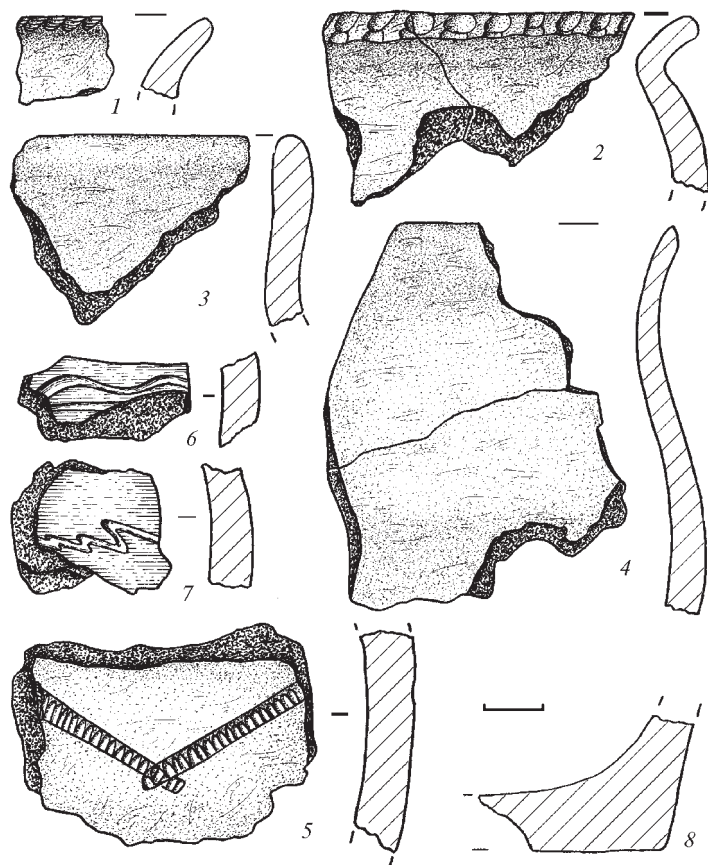

Рис. 81. Розкоп 1.
Об'єкт 1. Фрагменти
роменського
ліпного (1-5)
та
ранньогончарного
(6, 7) посуду.

Впуск котловану простежений з глибини, дещо вищої за рівень залягання похованого ґрунту на 10–15 см, отже, він здійснювався з масиву культурних нашарувань роменської культури, тобто, 2,15–2,18 м від «0». Таким чином, зафіксована розкопками відносна глибина котловану складала 1,20–1,25 м.

За профілем зачистки перетину отримані уявлення про чорноземне заповнення решток будівлі (рис. 47) з лінзою просідання більш темного чорнозему з вугликами в центрі. Масив заповнення складався зі злегка попелястого чорнозему, у верхній частині якого простежений перетин круглої отесаної колоди діаметром 16 см та кількох жердин. Нижче, на рівні внутрішньої заглибини, були помітні кілька вуглистих масивів від руйнування споруди, позначених тонкими прошарками дрібних вуглин, більш інтенсивно просілих до вузької вісьової «канави».

Розкопками останньої встановлена наявність у вмісті цього «коридору» в основі – попелястих скупчень, більш темного щільного чорно-

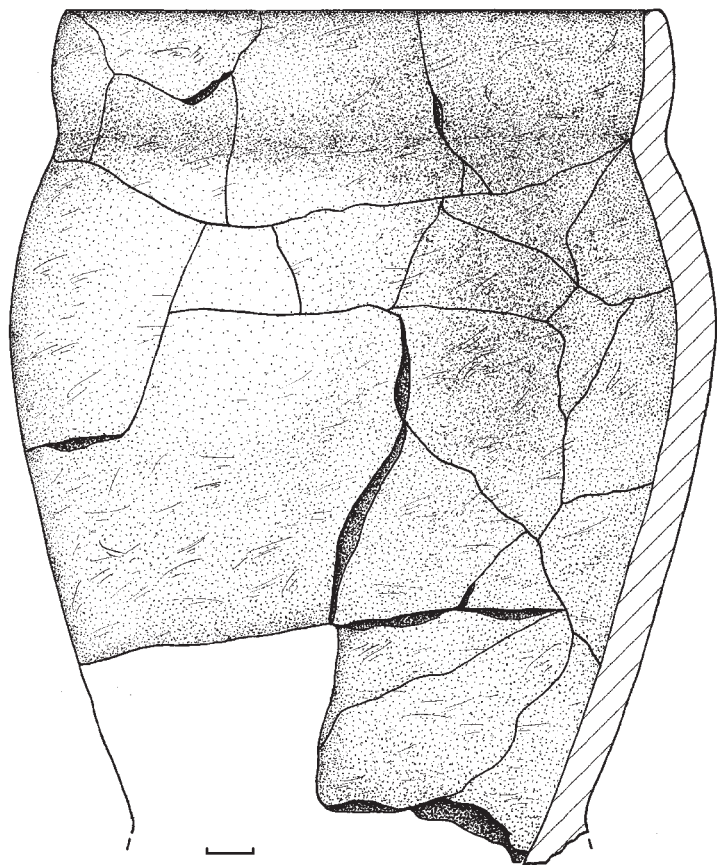

Рис. 82. Розкоп 1.
Об'єкт 1. Горщик
ліпний.

зему з не надто великою кількістю культурних решток, вкрапельнь материкового суглинку, окремих кісток тварин, вуглин (рис. 47). Їх значно більшало у передденні, яке виявилось щільним місивом чорнозему, суглинку та шару зотлілого гною. Гній був наявний вздовж усієї дослідженої частини заглибини.

Із заповнення походили уламки ліпної та примітивно гончарної кераміки роменської культури. До кола ліпного посуду належали фрагменти верхніх частин, краї вінець яких були прикрашені відбитками «гусенички» і палички (рис. 81: 1-2). Три посудини можна вважати так званими «псевдоволинцевськими», з майже вертикальними вінцями (рис. 81: 3-4), в т. ч. археологічно цілий горщик (рис. 82). Крім того, в заповненні виявлені уламки неорнаментованих стінок і донець горщиків (рис. 81: 8). Орнамент трапився в одному випадку на стінці горщика – це зигзаг, що нанесений гусеничним штампом (рис. 81: 5).

Примітивно гончарна кераміка представлена трьома фрагментами стінок, два з яких прикрашені хвилею (рис. 81: 6-7).

Із заповнення походили 12 кісток від п'яти молодих особин свійських тварин, з яких визначеними виявилися: теля і корова; кінь; дві свині.

За отриманим перетином та співставленням останнього планіграфічно з дослідженою частиною будівлі, реконструйовані розміри, принаймні, заглибленої її частини, становили – 2,4–2,5 × 7,5 м, а площа, відповідно, більше – 18,8 м² (рис. 26: об. 1).

Таким чином, маємо рештки господарської заглибленої в ґрунт будівлі з навісом-перекриттям та підсиленими деревом стінками, призначеної для утримання худоби, на наш погляд, – молодих свиней. Цьому не суперечать як місце розташування об'єкта над схилом, так і значна його довжина, наявність слідів гною, вуглин.

З південно-західного боку (наполовину ширини) видовжена заглибина будівлі перетиналася пізньороменською господарською ямою 8 (рис. 26: об. 1, я. 8; 47).

Подібні споруди не надто часто зустрічаються серед господарських об'єктів на роменських поселеннях. Схожа за формою виявлена О. В. Григор'євим на поселенні Горбове (*Григор'єв 1983, с. 68–72*). У Полтаві рештки подібних заглибин-підклітів дещо пізнішого часу виявлені під час науково-рятівних робіт на Миколаївській гірці восени 2007 р. (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, с. 87–101; 2008а, с. 71–77, рис. 1; 5*).

Залишки об'єкту належать до числа господарських будівель, залишених на Івановій горі групою першопоселенців *роменської культури*.

«Житло» 1 – східна частина підкліту будівлі (*перша половина XVIII ст.*) – виявлене під час зачистки західного борту розкопу 1, фактично, під фундаментом ресторану (рис. 26: ж. 1). Завдяки профілю перетину і розчистці доступної частини решток будівлі, вдалося отримати уявлення про її ширину і характер влаштування.

Рештки котловану зафіксовані з рівня 2,3 м від «0» у центральній частині розкопу, в кв. 7–8 А (рис. 26: ж. 1). Вивчалася материкова поперечна частина прямокутної в плані заглибини основи, шириною 3,4 м, завглибшки 3,90 м (рис. 83). Вона складалася з материкового котловану (погреб-?) завширшки 2,2 м і глибиною 3,9 м від «0», а також уступосходинок з північного боку – шириною 1,05 м із заплічком на глибині 3,15 м. Дно дослідженого котловану – рівне (рис. 83). Про реальні розміри підкліту, на жаль, дані не отримані. Спрямування будівлі – близь-

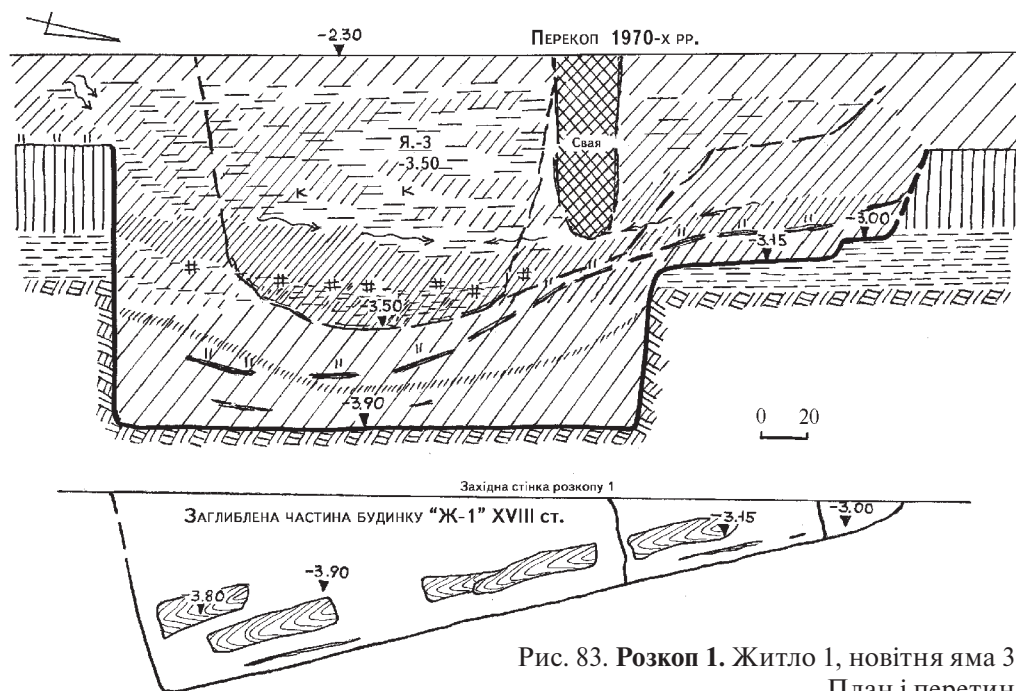

Рис. 83. Розкоп 1. Житло 1, новітня яма 3.
План і перетин.

ке до широтного, перпендикулярно схилу плато мису. Це дозволяє пов'язувати залишки дослідженого об'єкту із попередниками зображених на гравюрі Ігнат'єва за картиною А. Ангельштедта крайніх будинків на плато Іванової гори (рис. 18).

Характер заповнення будівлі встановлений у західному профілі стінки розкопу – смузі збережених культурних нашарувань під фундаментом споруди ресторану (рис. 26). У чорноземі містилися (рис. 83) попелясті лінзи з вуглинями, нижче лежав попелястий чорнозем, перекритий тонкими суглинковими затьоками, а в основі – сіро-чорний чорнозем з прошарком попелу і рештками просілого дощатого накатника. Понад стінками відзначені залишки дощатої обшивки, що осунулися до основи заповнення. Товщина дошок складала 1,5–2,0 см, ширина – 12–14 см.

Виявлені уламки стінок гончарних горщиків фіналу козацької епохи та фрагмент гутного зеленоскляного штофу другої половини XVIII ст. Вірогідний час засипання підкліту міг знаходився у межах останньої чверті XVIII ст. Рештки об'єкту належать до числа основ житлових будівель, споруджених на Івановій горі населенням міста Полтави за фіналу козацької епохи.

Насамкінець зауважимо, що в південній частині розкопу 1, у кв. 11–13 А, виявлена частина котловану заглибини під мурованим будинком кінця XVIII – першої третини XIX ст. (рис. 26: *котл. буд.*). Це – східна ділянка *погребу* та основи будівлі, від якої збереглися муровані фундаменти у два-три ряди цегли. Ширина заглибленої, обшитої дошками частини погребу, визначена як 3,6 м, загальна довжина вздовж східної стінки розкопу 1 – 6,05 м. Вивчення решток не входило до завдань наглядових досліджень, хоча вміст погребу прокопувалася до 4,4 м. Проте дно останнього залягало нижче цього рівня. Можливо, будівля є рештками тюрми початку XIX ст., про місцезнаходження якої на цій ділянці Іванової гори є певні відомості та вказівки на планах міста (рис. 34).

Прирізка 1

Об'єкт 2 – залишки *житлової будівлі* (кін. IX – початок X ст.) вивчався у кв. 1 В–Г та переважно в межах Прирізки 1. Житло виявлене у результаті зачистки північного борту котловану, за його перетином (рис. 22), утвореним вибиранням ґрунту у 1970-х рр., і плямами горілих плах та пошкодженими рештками опалювальної споруди (рис. 84–85).

Залишки котловану зафіксовані з глибини 1,15 м від «0», його західна частина була пошкоджена новітнім перекопом і фундаментом будівлі ресторану (рис. 27–28). Материкова «долівка» залягала на глибині 3,20–3,40 м. Розкопками досліджено близько 60 % обсягу житлового об'єкту на ширину 1,6–2,5 м і в довжину 3,0 м. Орієнтовні розміри котловану – 3,0 × 6,5 м, його площа – 19,5 м² (рис. 29).

Вірогідно, житло влаштоване з рівня залягання стародавнього похованого ґрунту кінця I тис. н. е. – 1,50–1,55 м від «0». Про характер стінок дані не отримані.

Котлован будівлі був зорієнтований кутами за сторонами світу (рис. 29). Конструктивні особливості житла, з огляду на незадовільне збереження, не надто виражені. У південно-східному куті, з глибин 2,80 м від «0», виявлено рештки опалювальної споруди (рис. 29; 32–33; 84). Вона належала до числа кубоподібних печей, вирізаних у материковому останці під час спорудження котловану. Висота збереженої частини печі досягла 0,6 м. Встановлені за напівзруйнованими рештками розміри не перевищували 0,9 × 1,0 м. Більш-менш чітко зафіксованим виявився лише один черінь, що зберігся на площі 0,40 × 0,60 м, розміри топкової камери округлої в плані форми мали становити 0,40 × 0,50 м (рис. 32). Устя печі було звернене на північний захід – північ. Його ширина не перевищу-

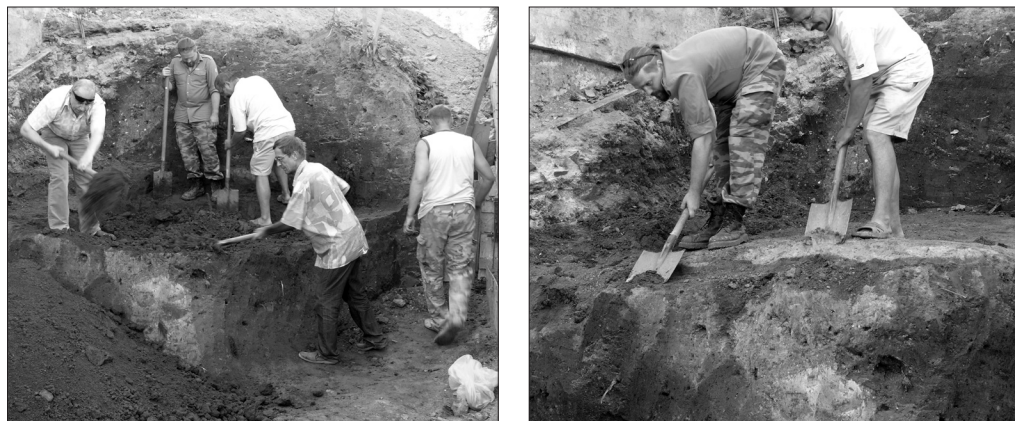

Рис. 84-85. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Етапи дослідження.
Робочі моменти. З півдня – південного сходу.

вала 0,42 м. У північній частині котловану виявлена стовпова ямка розміром 0,20 × 0,22 м завглибшки 0,20 м (рис. 29; 31-32).

У центральній частині житла містилася попеляста лінза, що зафіксована з глибини 1,90 м. Під нею, з рівня 2,70 м, залягала ще одна пляма попелу, в якій добре були помітні рештки п'яти горілих дошок (ширина 0,20–0,30 м, довжина 1,05–1,50 м), котрі лежали паралельно до устя печі (північний захід – південний схід) (рис. 29; 32).

Стратиграфічна картина заповнення дослідженої споруди виявилася досить виразною (рис. 30-31; 51). Верхній шар вмісту позначала суглинста лінза завтовшки 0,2 м (рис. 29), над якою залягав чорноземний шар з матеріалами давньоруської епохи. Частина давньоруських знахідок просіла до заповнення котловану. Під ними виділена верхня частина заповнення котловану, що складалася з чорноземно-суглинного ґрунту, зі включеннями вуглин і кераміки. Потужність цього масиву коливалася від 0,4 до 0,7 м. Під ним розміщувався прошарок від горілих конструкцій (з глибини 1,90 м від «0») інтенсивно чорного забарвлення, товщиною 0,4 м, з великою кількістю вуглин (рис. 29). Нижче залягав шар гумусованого чорнозему, а далі – з глибини 2,7 м від «0», – ще один прошарок горілих решток будівлі з великою кількістю вуглин і залишків дошок. Від нього і до дна (глибина 3,20–3,40 м) у заповненні містився рихлий чорнозем з вуглинами та попелом (рис. 30-31; 51).

У центральній частині котловану виявлені два скупчення луски риби (рис. 29). Із заповнення житлового об'єкту походила доволі виразна добірка знахідок.

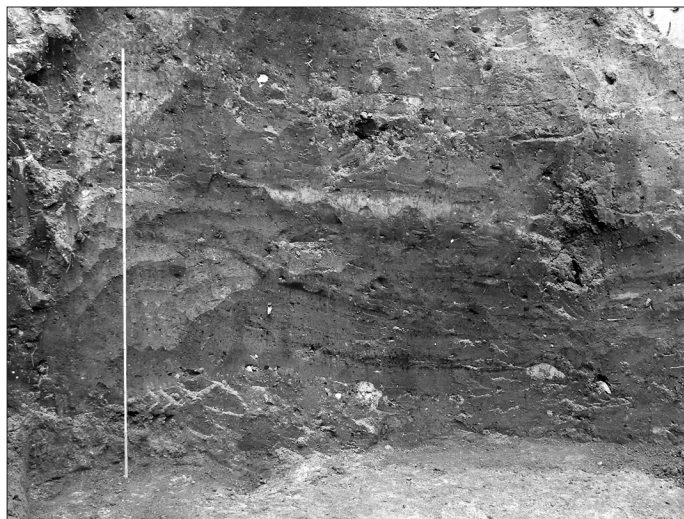

Рис. 86. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Заповнення котловану. Північна стінка.

Верхня частина заповнення (1,15–1,90 м від «0»). Більшість знахідок належала до числа уламків кераміки роменської культури, а саме ліпних та примітивно гончарних посудин. З ліпного посуду вирізнялися фрагменти верхніх частин горщиків з відхиленими назовні вінцями, край яких прикрашений наколами (рис. 87: 6), відбитками «гусенички» (рис. 87: 1, 3, 5-7) чи неорнаментований (рис. 87: 2, 4). Наявні також верхні частини посудин з вертикальними вінцями (рис. 88: 1-2), уламки переважно неорнаментованих стінок та основ горщиків (рис. 89: 4-6). У цьому ж масиві виявлено розвал горщика з майже вертикальним невисоким вінцем, що мав сліди кіптяви (мастка поверхня) (рис. 90). Крім того, серед знахідок наявні уламки гончарного посуду. Це – верхня частина посудини з вертикальним вінцем (рис. 88: 5) та фрагменти, прикрашені хвилею або лініями (рис. 88: 6-9), комбінацією зигзагу і смуги горизонтальних ліній (рис. 88: 4), неорнаментовані стінки. До складу роменського керамічного комплексу належать уламки сковорідки (рис. 91: 1) і противня (рис. 91: 2).

Кераміка давньоруського часу представлена фрагментами верхніх частин гончарних посудин з манжетоподібним потовщенням по краю вінця (рис. 91: 3-7), орнаментованими і неорнаментованими стінками (рис. 91: 8), а також нижніх частин горщиків (рис. 92).

З цього ж прошарку походять і кілька уламків кричного заліза (вкл. IV: 6).

Нижня частина заповнення (1,90–2,00 – 3,20–3,40 м). В ній виявлено винятково матеріали, що належали роменській культурі. Ліпна кераміка представлена фрагментами верхніх частин горщиків з відігнутими

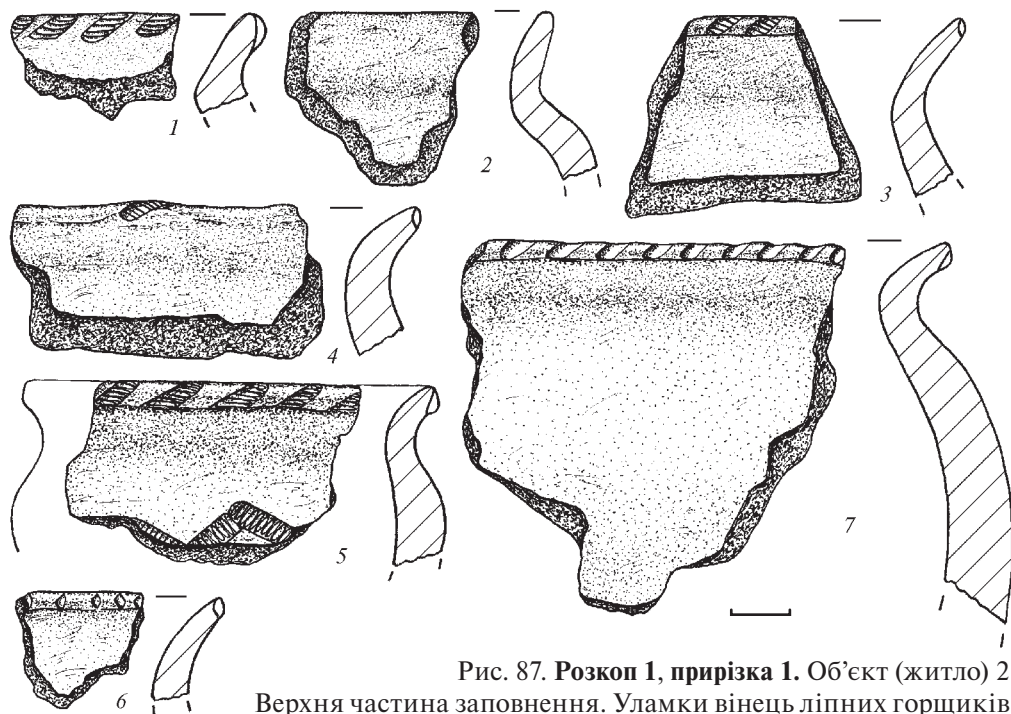

Рис. 87. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2.
Верхня частина заповнення. Уламки вінець ліпних горщиків.

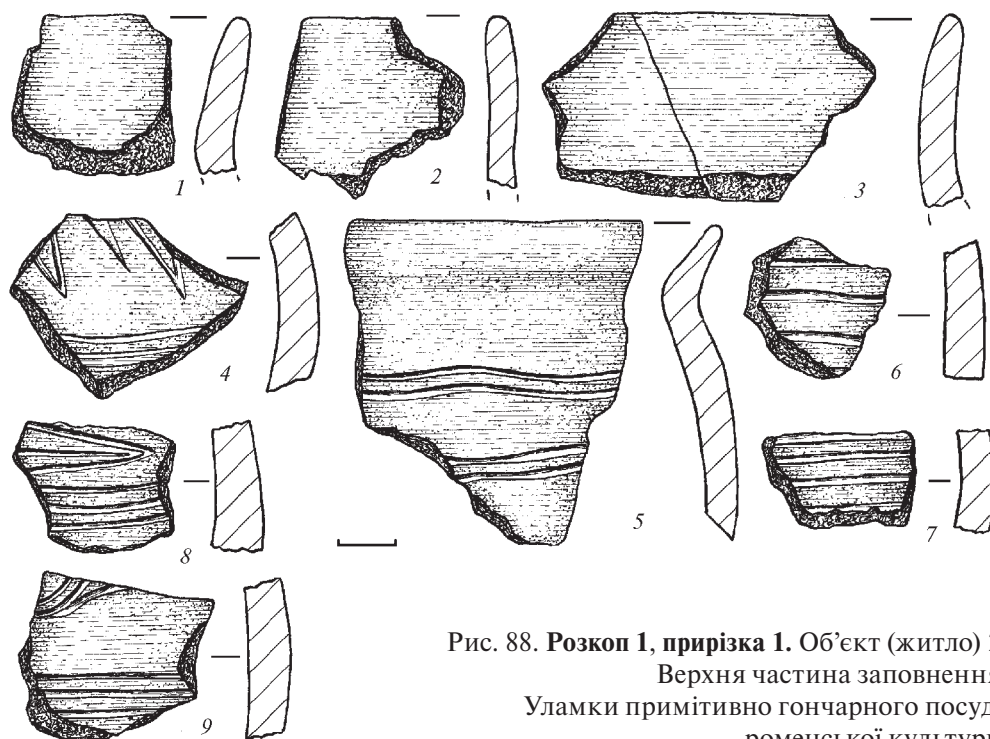

Рис. 88. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2.
Верхня частина заповнення.
Уламки примітивно гончарного посуду
роменської культури.

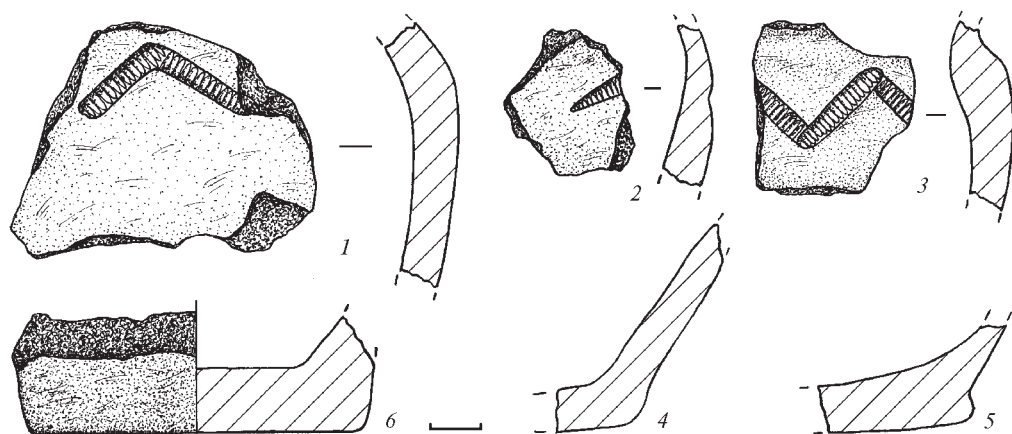

Рис. 89. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Верхня частина заповнення. Фрагменти стінок і донець ліпних горщиків.

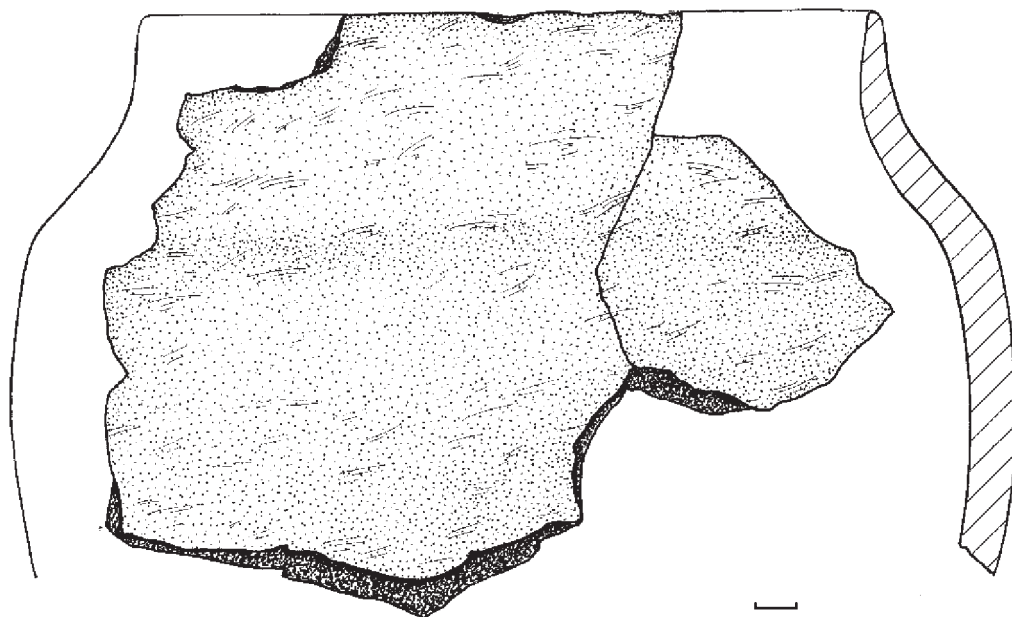

Рис. 90. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Верхня частина заповнення. Уламок верху ліпного горщика.

назовні вінцями, край яких неорнаментований (рис. 94: 1) чи прикрашений відбитками «гусенички» (рис. 94: 2-6); уламками верхніх частин посудин з вертикальними вінцями (рис. 94: 8-9), орнаментованими і неорнаментованими стінками (рис. 95: 1-3), денцями горщиків. Також

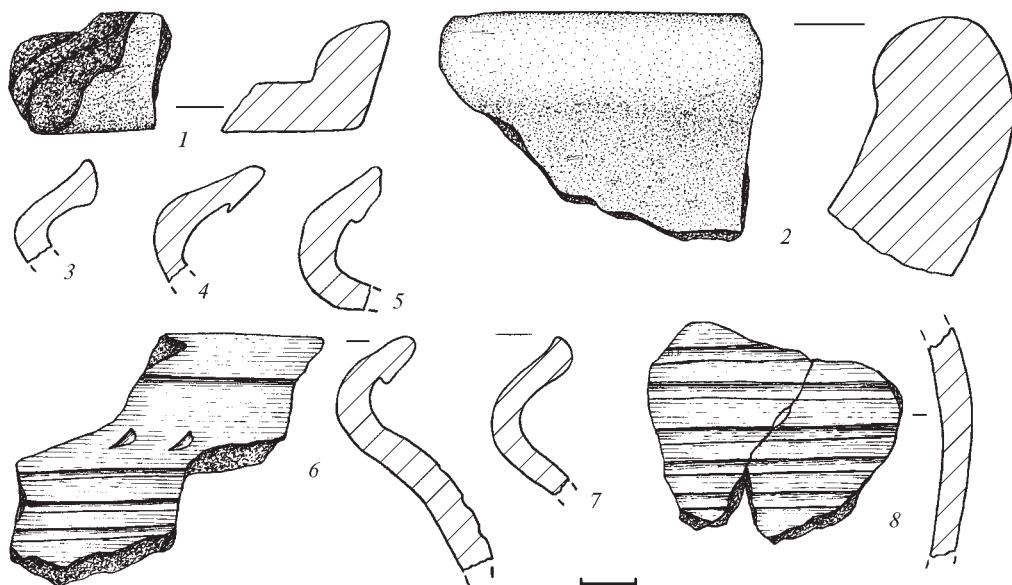

Рис. 91. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Верхня частина заповнення. Фрагменти ліпних сковорідки та противня (1, 2) і давньоруських гончарних горщиків (3-8).

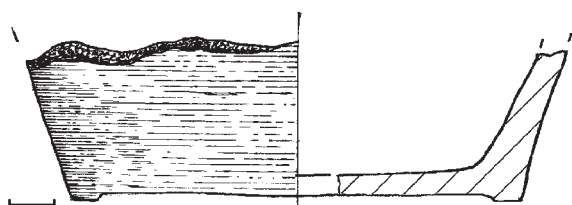

Рис. 92. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Верхня частина заповнення. Нижня частина гончарного горщика.

Рис. 93. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Верхня частина заповнення. Фрагмент випаленого озалізного виробу. *Керміка*.

є уламки примітивно гончарної кераміки (рис. 94: 7; 95: 4-6; 96: 1-2, 4): фрагмент верхньої частини плічка з хвилею, стінки, орнаментовані хвилею, горизонтальними лініями або комбінацією останніх (рис. 94: 7; 95: 4-6; 96: 1-2).

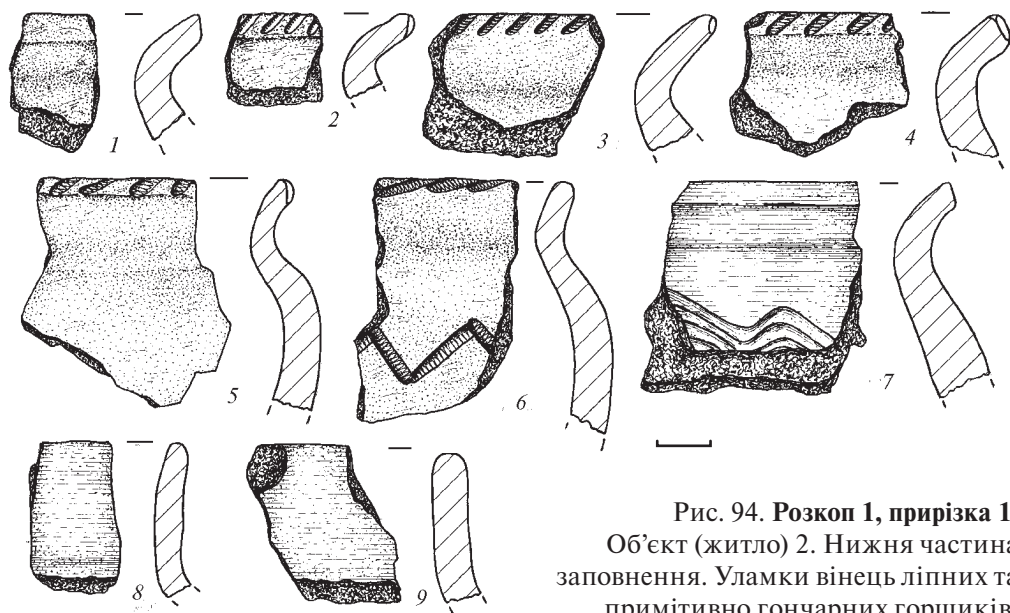

Рис. 94. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Нижня частина заповнення. Уламки вінець ліпних та примітивно гончарних горщиків.

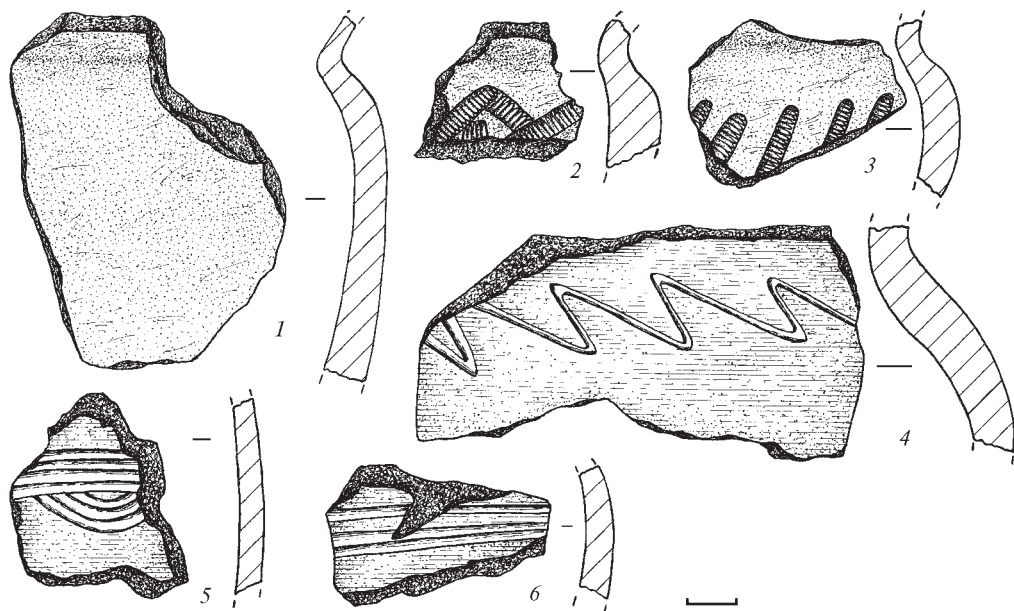

Рис. 95. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Нижня частина заповнення. Уламки стінок ліпних (1-3) та примітивно гончарних (4-6) горщиків.

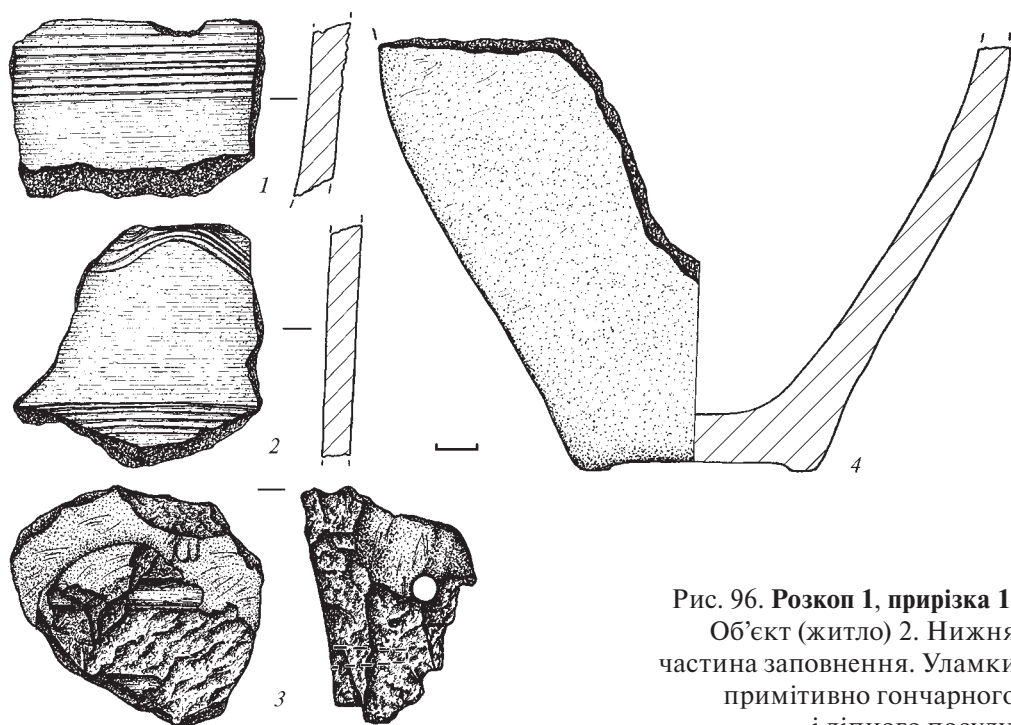

Рис. 96. Розкоп 1, прирізка 1.
Об'єкт (житло) 2. Нижня
частина заповнення. Уламки
примітивно гончарного
і ліпного посуду.

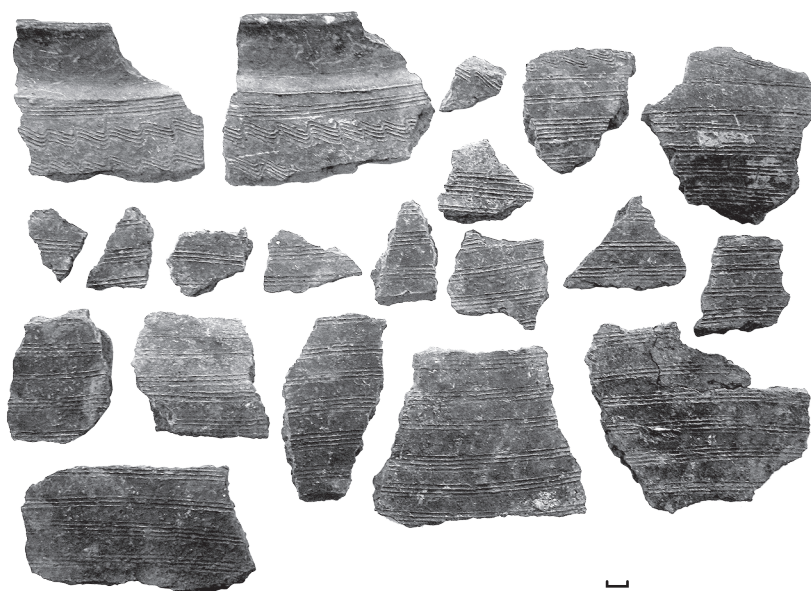

Рис. 97. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2.
Нижня частина заповнення. Фрагменти примітивно гончарного горщика.

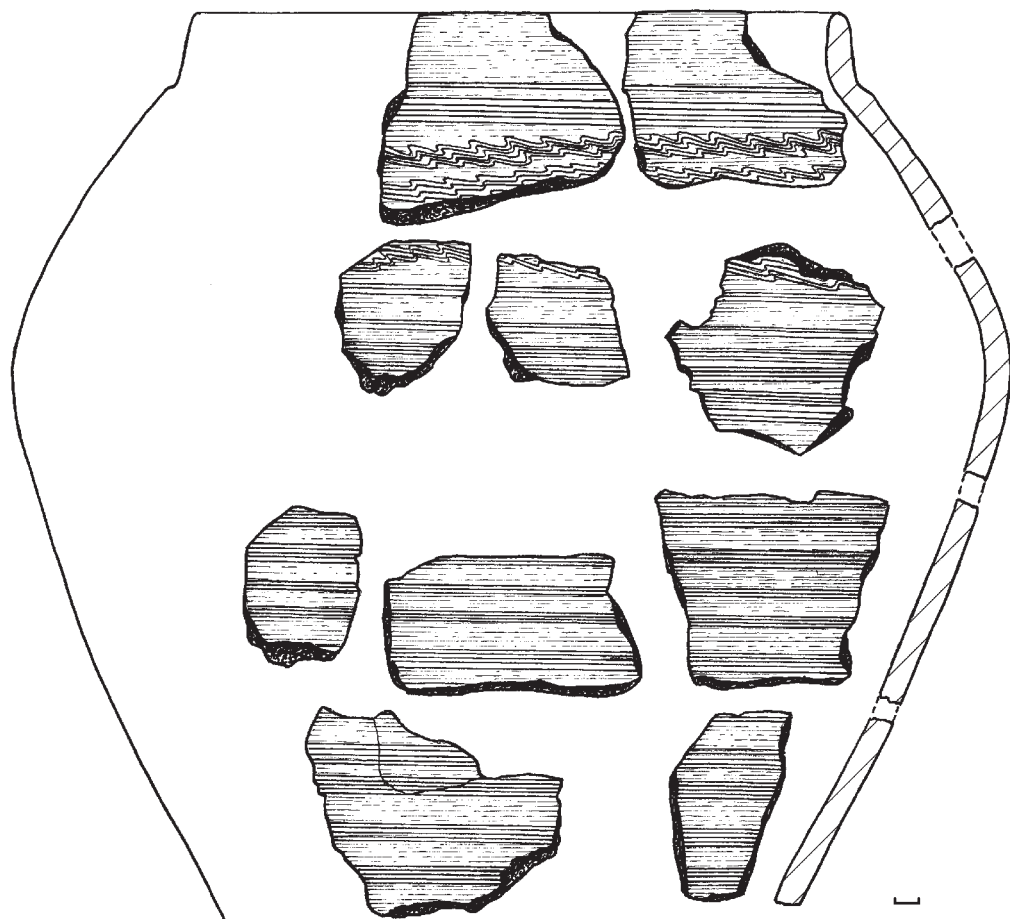

Рис. 98. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Нижня частина заповнення.
Реконструкція примітивно гончарної посудини-корчаги.

Привертає увагу розвал гончарного горщика зі слабо відігнутим, майже вертикальним вінцем, що має різкий перехід від верху до плічка та ребро приблизно на середині висоти. На стінках посудина прикрашена багатоконтактним візерунком з розміщених по черзі ліній і хвиль (рис. 98). Подібна відома на поселенні Луг I, а саме – у житлі № 29, що належить до райковецької культури. Такий примітивно гончарний горщик дещо виокремлювався на тлі керамічного комплексу культури, тому О. М. Приходнюк сприймав його як певний анахронізм (*Приходнюк 1980, с. 54, рис. 43: 8*).

У цьому ж шарі виявлено фрагмент ліпного виробу з частиною виступу-вухка та слідами від двох отворів. З внутрішнього боку також є

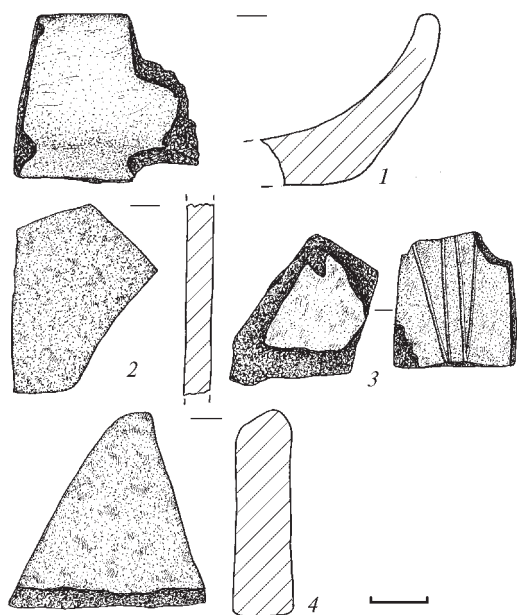

Рис. 99. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Нижня частина заповнення. Уламки ліпної сковорідки (1) і точильних каменів (2-4).

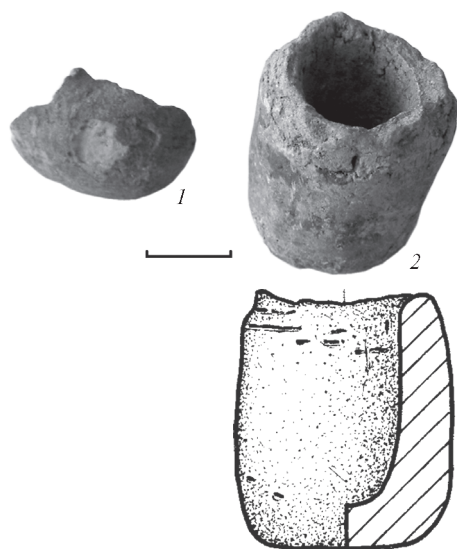

Рис. 100. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт (житло) 2. Керамічна «пластика». Уламок пряслиця (1) і мініатюрна посудинка (2).

отвір, що пов'язаний з технологією виготовлення. Можливо, горщик або глек призначався для набирання води з колодязя чи криниці (рис. 96: 3). До кола ліпного кухонного посуду також належить фрагмент верхньої частини сковорідки (рис. 99: 1).

Індивідуальні знахідки представлені набором різноманітних речей, місцезнаходження яких позначене на плані житла (рис. 29: 1-11). Кам'яні вироби репрезентовані уламками точильних каменів (рис. 99: 3-5), фрагментом сланцю зі слідами обробки (рис. 99: 1). Найвний уламок ліпного пряслиця (рис. 100: 1; 101: 5 – з елементами реконструкції) та мініатюрна посудинка розмірами 2,8 × 3,4 см (рис. 100: 2).

Вироби із заліза представлені: фрагментом інструменту зі звуженим робочим краєм – зубила-? (рис. 102: 2; 103: 4); шильцем, робочий край якого округлий, інший протилежний – загострений, розклепаний, прямокутний у перетині (рис. 103: 3; вкл. IV: 7: 1); ножами невеликих розмірів (рис. 102: 1; 103: 1-2); черешковим лавролистим вістря стріли 63-го типу за О. П. Медведєвим (Медведєв, 1966, с. 74, табл. 30: 60) (рис. 103: 5; вкл. IV: 7: 3), калачеподібним кресалом (рис. 101: 6; вкл. IV: 7: 4), частиною двокільчастих вудил (рис. 101: 4; вкл. IV: 7: 5).

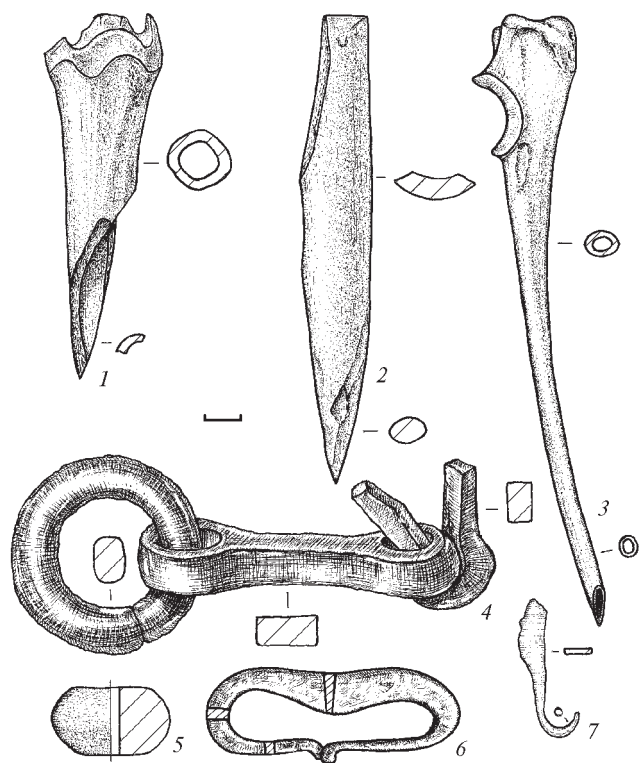

Рис. 101. Розкоп 1,
прирізка 1.
Об'єкт (житло) 2.
Індивідуальні знахідки.
1-3 – кістка; 4, 6 – залізо;
5 – кераміка; 7 – бронза.

Рис. 102. Розкоп 1, прирізка 1.
Об'єкт (житло) 2.
Уламок леза ножа і частина
інструменту-зубильця. Залізо.

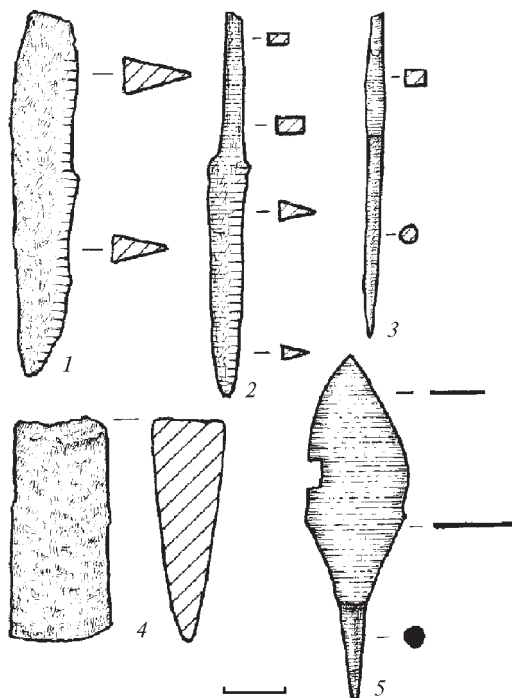

Рис. 103. Розкоп 1, прирізка 1. Об'єкт
(житло) 2. Вироби із заліза.

Є також гачок від блешні, виготовленої з мідного сплаву (рис. 101: 7; вкл. IV: 7: б). Виявлені і три кістяні проколки (рис. 101: 1-3), фрагменти шлаку.

Зауважимо, що подібні наконечники з округлим черешком набули розповсюдження на Півдні Русі з IX ст. (Кирпичников, Медведев 1985, с. 347, табл. 135: 10), хоча датуються доволі широко.

Всього у рештках заповнення житла трапилося більше 120 кісток тварин, з яких 99 були визначені і належали 24 особинам, в т. ч. свійським: молочного віку, п'яти молодим і двом дорослим коровам та бичкам; молодій і дорослій особинам коней; молочного віку та трьом молодим свиням; молодій вівці; особині молочного віку і дорослій козам; собаці; молодим курці і гусю; з диких – дорослій особині благородного оленя та молодій куниці.

Отже, об'єкт 2 належав до числа житлових комплексів *роменської культури*, час існування якого припадав на *кінець IX – початок X ст.*

Усього у розкопі досліджено з різним ступенем повноти: 12 господарських ям, рештки господарської споруди та житла *роменської культури*, підкліт житлової споруди XVIII ст. і залишки будівлі кінця XVIII – початку XIX ст.

Розділ 5. РОЗКОП 2

«Східна» частина. Деякі планіграфічні спостереження. За досліджень встановлено, що у межах надсхилової частини розкопу розміром 7–8 × 25 м, зорієнтованої довшою віссю ближче до меридіонального напрямку, не було можливості отримати повноцінну стратиграфічну інформацію. Культурні нашарування у західній стінці під будівлею ресторану виявилися зруйнованими перебудовами. Стратиграфія південно-східної стінки розкопу не давала свідчень про наявність збережених культурних нашарувань. У масиві відвалів ґрунту, що лежав на схилі, містився скинутий з майданчика городища або перемішений вздовж схилу під час будівельних робіт ХІХ–ХХ ст. культурний шар Нової епохи, в якому траплялися уламки кераміки доби козацтва. Цей масив заввишки 1,4–1,7 м, не дивлячись на зачистку, не фіксувався, а згодом був розібраний під археологічним контролем.

Тому в цій частині розкопу довелося обмежитися зачисткою бульдозером дна в материку, внаслідок чого виявлені рештки єдиного археологічного та двох об'єктів Нової доби (рис. 104). Глибини їх фіксації були пронівельовані від «0» розкопу 1. Характеристика цих об'єктів подається з півночі на південь.

Ближче до північно-східного кута розкопу 2 (фактично, траншей-продовження надсхилової відкритої галереї ресторану) виявлена основа печі.

Рештки печі (роменської) досліджені ближче до північно-східного кута розкопу, практично посередині траншеї. Збереглася основа невеликої глинобитної печі округлої в плані форми розміром 0,85 × 0,90 м, що залягала на глибині 3,40 м (рис. 104: *черінь печі*) шаром пропеченого, термічно зміненого за кольором суглинку завтовшки 10 см, з плямою прокалу від знесеного будівництвом череню з устям у північно-західний бік. Орієнтовні розміри череню округлої в плані форми становили 0,65 × 0,70 м. Ширина устя не визначена. У масиві виявлені два дрібних улам-

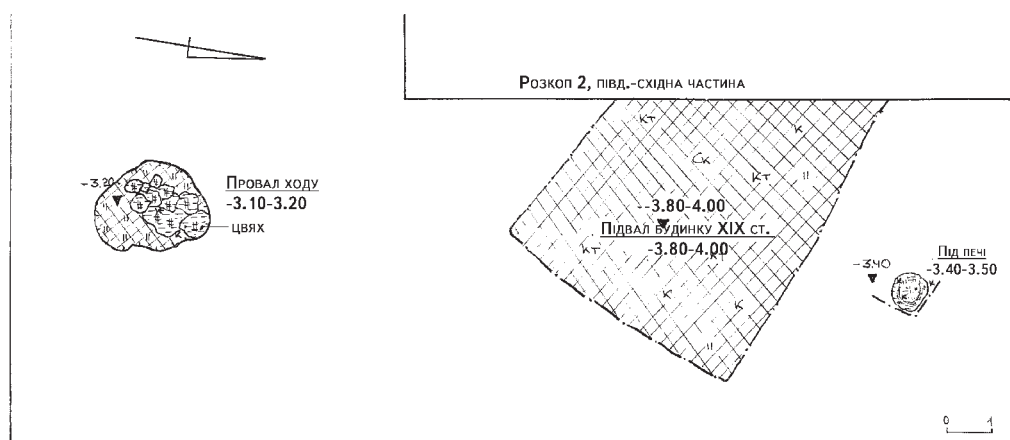

Рис. 104. Розкоп 2. Північно-східна частина. План.

ки стінок ліпної посудини роменської культури. На місцях глинобитних стінок печі слідів кілочків і конкрецій не виявлено.

Здогадно, піч мала знаходитися у північно-східному кутку заглибленого котловану житлової чи житлово-господарської будівлі, сліди якої зафіксувати не вдалося.

Отже, рештки печі маркірували місцезнаходження знищеного будівництвом котловану житлової чи житлово-господарської будівлі *роменської культури*, що не збереглася.

Погріб будинку (XIX ст.) зафіксований майже біля південно-східного кута будівлі ресторану, на третину перекритий його фундаментом (рис. 104). Лъох був підпрямокутним котлованом, вибраним у суглинку. Він мав розміри: ширину – 6,0–6,7 м, збережену довжину – 8,5 м. Підземна будівля була влаштована у напрямку північний захід – південний схід. Про рівень впуску можна було тільки здогадуватися, проте останній знаходився не глибше 0,5–0,7 м від «0» і мав вхід під нахилом з північно-західного боку. Глибина встановлена внаслідок прокопування екскаватором – 3,80–4,00 м від «0». У чорноземному, з великою кількістю сміття, цегли та кісток тварин заповненні, виявлені зразки гончарного посуду другої половини XIX ст., уламки фаянсу, скла тощо.

Рештки провалу (кінець XIX ст.) підземного ходу відкриті ближче до південно-східного кута розкопу 2 (рис. 104). Провал був чорноземною плямою ями підовальної в плані форми у меридіональній орієнтації, розміром 1,8 × 2,9 м. Стінки провалу виявилися нерівними, «рваними»,

Рис. 105. Розкоп 2.
Південна стінка.
Початок зачистки.

що вказувало на утворення цієї заглибини внаслідок обвалу підземелля. Рештки осування зафіксовані на глибині 3,10 м, прокопувалися лише до рівня $-3,20$ м, оскільки це заважало розкопкам археологічних об'єктів вздовж південної стінки розкопу 2 (рис. 105).

Провал у суглинку заповнений битою цеглою, уламками печини від демонтованої печі, шматками саману і сміттям. Серед них трапився кований залізний цвях та кілька характерних фрагментів гончарного посуду.

Провал позначав напрямок одного з підземних ходів XVII або початку XVIII ст., спрямованих від плато мису Іванової гори до схилу — у східний бік. Був традиційно для Полтави закиданий сміттям і будівельними рештками мешканців історичного центру другої половини XIX ст.

«Південна» частина. Найвиразніші дані щодо стратиграфічної ситуації на південно-східному краю плато Іванової гори надала південна стінка розкопу (вкл. XII). Під нею досліджений, на жаль, здебільшого не в повній мірі, ряд збережених об'єктів, котрі поділялися на чотири хронологічні групи: рештки трьох жител та поховання роменської культури; господарську давньоруську яму; перетини кількох ям XVIII ст.; рештки двох погребів та ями початку XIX ст.

Стратиграфічні дані. Вся південна стінка розкопу була зачищена (рис. 105; 109; вкл. V). Це дало змогу отримати перетин культурних нашарувань надсхилля плато мису Іванової гори, визначивши основні етапи забудови цього куточка історичного «ядра» Полтави (рис. 106).

У загальному плані отриманий профіль перетину мав у довжину 29 м (рис. 106) і умовно розподілявся на три частини: східну — надсхилу, центральну та західну — з боку плато Іванової гори. З цими частинами

було пов'язане й розміщення решток певних об'єктів. Так, із західного боку до центру зачистки верхню частину перетину перекривали залишки фундаменту й основи стінок мурованого будинку початку ХІХ ст., зображеного на гравюрі Ігнат'єва за картиною А. Ангельштедта (рис. 18). Під такими будівлями зазвичай у Полтаві добре зберігаються археологічні залишки об'єктів роменської культури і давньоруського часу. Не була винятком у цьому випадку і західна частина перетину, де під фундаментами залишилися котловани двох роменських жител, поховання в одному з них, а також основа перетинаючої їх з північно-східного боку давньоруської господарської ями 12 (вкл. V; VI: 1).

Центральна частина зачистки, поза межами решток вже названого будинку, зберігала сліди численних перекопів мешканців оселі ХІХ ст.: залишки двох льохів, сміттєвих та ін. ям, і лише на невеликій ділянці, ближче до схилу, підстилася основою котловану роменської житлової будівлі, що збереглася вкрай погано (рис. 106).

Східна частина перетину наочно надавала уявлення про формування схилу Іванової гори внаслідок скидання ґрунту та навалувань козацької епохи, сміття, господарських відходів, відвалів, отриманих під час спорудження ям переважно санітарного призначення. Тут зафіксовані профілі чотирьох більш-менш помітних ям кінця ХVІІІ – ХІХ ст., фундаменти туалетів кінця ХІХ та першої половини ХХ ст. і сміттєві залишки (рис. 106).

Суто стратиграфічно у профілі південної стінки розкопу можна було відзначити наступні шари, прошарки і рештки об'єктів:

0 – 0,04–0,05 м – від другого метру зачистки зі сходу до одинадцятого із заходу – шар асфальтування майданчика на сучасній денній поверхні краю плато, перед будівлею ресторану;

0,04–0,05 – 0,20–0,25 м – на тій же ділянці – прошарок щебеневої підсіпки під асфальтове покриття;

0–0,60 – 0,20–0,80 м – від другого до восьмого метрів зачистки зі сходу – дерновий прошарок газону і частини схилу, що складався з навезеного чорнозему у 1970-1990-х рр. на краю плато перед будівлею ресторану;

0,20–0,25 – 0,40–1,60 м – від другого метру зачистки зі сходу до одинадцятого із заходу – рештки вимосток та цегляно-щебених фундаментів і стін будинку початку ХІХ ст., між цеглою та вапняним розчином якого містилися перемішані прошарки чорнозему, суглинку і глини, золісті включення, сміття кінця ХVІІІ–ХІХ ст. (вкл. VI: 2). У збереженому від пізньосередньовічного часу тонкому суглинистому прошарку-викиді на глибині 0,80–0,95 м від «0», на шостому метрі зачистки із заходу,

знайдені уламки свинцевої пломби, що розсипалася (рис. 106: 5), а також потерта білонова монета Речі Посполитої – півторагрошовик, карбований за правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) між 1616 та 1624 рр. (рис. 106: м);

0,20–0,80 – 0,70–1,60 м – від шостого до восьмого метрів зачистки зі сходу – чорноземний прошарок викиду-підсипки на схилі, здійсненої у третій чверті XX ст.;

0,20–1,10 – 0,30–1,30 м – від четвертого до восьмого метрів зачистки зі сходу – мішаний масив чорноземно-суглинкового ґрунту-підсипки схилу кінця XIX – початку XX ст.;

на глибині 0,10 та 0,50–0,75 м – на третьому–шостому метрах зачистки зі сходу – рештки фундаментів санітарних споруд кінця XIX – першої половини XX ст., що збереглися вглиб на три-сім рядів цеглин;

0,30–1,30 – 0,45–2,30 м – від другого до восьмого метру зачистки зі сходу – масив чорноземного ґрунту-викиду від будівництва житлового будинку на початку XIX ст.;

0,45–2,30 – 0,85–2,90 м – від першого метру зачистки із заходу до восьмого зі сходу – чорноземний культурний шар другої половини XVIII – початку XIX ст. із уламками цегли та характерною керамікою;

0,80–0,95 – 1,05–1,20 м – між четвертим і шостим метрами зачистки із заходу – тонка ділянка збереженого чорноземного шару давньоруського часу з уламками гончарного посуду XII – XIII ст. та прошарком суглинистих затьоків в основі;

1,05–1,20 – 1,30–1,60 м – між другим і шостим метрами зачистки із заходу – ділянка чорноземних культурних нашарувань пізньороменського часу і XI ст. з фрагментами ліпного посуду й уламками ліпної кераміки скіфської доби;

1,30–1,60 – 1,33–1,65 м – між другим і восьмим метрами зачистки із заходу – збережений масив попелястого прошарку пожежі з вуглинами від погрому Полтавського поселення на початку XI ст., що перекривав котловани пізньороменських заглиблених будівель; до цього прошарку тяжіло й виявлене у верхній частині котловану житла 1 поховання 1;

1,33–1,65 – 2,30–2,35 м – між другим та четвертим метрами зачистки із заходу – шар похованого чорнозему товщиною 0,70–0,80 м з матеріалами роменської культури у верхніх 3–5 см; похований ґрунт із західного боку перетинався котлованами заглибин жител 1 і 2 роменської культури;

2,30–2,35 – 2,50–2,60 м – між другим та шостим, а також під дев'ятим–десятим метрами зачистки із заходу – прошарок суглинисто-

чорноземного передматерика, між вказаними відмітками перерізаний котлованом житла 2 роменської культури;

1,33–1,65 – 2,35–3,15 м – між другим і одинадцятим метрами зачистки із заходу – котловани заглиблених у ґрунт житлових будівель роменської культури ІХ – початку ХІ ст.;

між другим метром зачистки із заходу та п'ятим зі сходу – ділянка суцільного перекопу ямами ХVІІІ – ХІХ ст., перебита до глибини 3,10–4,00 м, тобто, до материка;

між третім і сьомим метрами зачистки зі сходу, до глибини 2,90 м – ділянка перекопу санітарних ям ХVІІІ – ХІХ ст.;

2,65–3,00 – 2,90–3,50 м – між сьомим–восьмим метрами зі сходу – сповзаючий прошарок викиду мішаного ґрунту від перепланувань майданчика мису, з матеріалами першої половини ХVІІІ ст.;

2,90–3,50 – 2,85–4,30 м – між п'ятим–восьмим метрами зі сходу – осунутий прошарок вуглистого чорноземного ґрунту з матеріалами ХІІ – ХІІІ та ХVІІ – початку ХVІІІ ст., можливо, від розгортання основи палісаду Полтавської фортеці;

2,85–4,30 – 3,20–4,50 м – між п'ятим–восьмим метрами зі сходу – шар суглинку-викиду з окремими невиразними фрагментами кераміки киево-руського часу і ХVІІ – початку ХVІІІ ст.;

з 2,35–4,50 м – уздовж всього профілю борту розкопу – материк – палевого кольору лесоподібний суглинок (рис. 106).

Планіграфічні спостереження, проведені під південною стінкою у розкопі 2, засвідчили місцезнаходження вздовж південно-східного краю майданчика Іванової гори смуги надсхилової ділянки житлово-господарської забудови роменської культури та давньоруського часу, у вигляді як глибоких господарських ям, так і решток основ житлових споруд.

Планіграфічно відзначене скупчення житлових об'єктів між другим–одинадцятим метрами зачистки із заходу, досліджене у смузі 2,0–2,5 м вздовж південної стінки. Його склали зорієнтовані стінами за сторонами світу два котловани житлових будівель – більш давнє, влаштоване за ранньороменськими традиціями житло 2 з останцевою і глинобитною печами, а також перекриваючий його і дещо мілкіший котлован-підкліт-? житлової будівлі 1. У верхній частині заповнення житла 1 трапилося жіноче поховання 1, для якого є підстави віднесення до пізньороменського часу (рис. 106).

Котловани житлових будівель 1 і 2 з північного сходу незначно перебивала досить глибока господарська яма початку давньоруського часу (рис. 106: я. 12).

Дещо відірваним від цього скупчення на третьому—четвертому метрах на схід — до схилу — була частина основи погано збереженого житла 3, вірогідно, пізньороменської доби (рис. 106: ж. 3).

Незвичним у планіграфічному співвідношенні є скупчення вигрібних, смітєвих та ін. ям кінця XVIII — XIX ст. у східній частині отриманого перетину (зі сходу). Крім взаємного розташування, перекривання, влаштування більш пізніх заглибин для сміття і відходів у вмісті більш ранніх, це надсхилове утворення від життєдіяльності губернського міста має лише графічно зафіксоване стратиграфічне значення і не потребує додаткового опису (рис. 106). В одній з ям у перевідкладеному стані зберігся уламок тазової кістки *дитини* у віці до одного року життя. Добра збереженість кісток вказує на пізньосередньовічний час здійснення поховання, яке пізніше, вірогідно, було перекопане внаслідок спорудження однієї з ям.

Привертають увагу й взаємно перетнуті два погребі — так званий об'єкт 1 А і 1 Б початку та середини XIX ст. між першим метром зачистки зі сходу і другим — із заходу. Влаштована під фундаментом мурованого будинку, вірогідно, прямокутна заглибина погребу середини XIX ст., що використовувалася тривалий час, перерізала вхідну частину значно глибшого льоху кінця XVIII — початку XIX ст. Існування цієї глибокої підквадратної у плані господарської споруди в суглинку завершилося у кінці 1810-х рр. руйнуванням і скиданням до полишеної заглибини битого і пошкодженого посуду, що сталося, найімовірніше, у першій чверті XIX ст. (рис. 106: об. 1 А і Б).

Нижче подаємо опис археологічно досліджених об'єктів.

Поховання 1 (першої чверті XI ст.) збереглося частково у профілі південної стінки розкопу із заходу, у верхній частині заповнення котловану житла 1, на глибині 1,5 м від «0» (вкл. VI: 1). Воно знаходилося під фундаментами житлового будинку у вуглистому прошарку, що перекривав зверху заглибину пізньороменської житлової будівлі і, напевне, позначав шар погрому Полтавського поселення у другому десятилітті XI ст. (Приймак, Супруненко 1998; Приймак 1999). Частково пошкоджене ямою для влаштування фундаменту однієї зі стінок будинку початку XIX ст. та вибиранням котловану так званого розкопу 2 без участі археологів (рис. 106: п. 1; 107).

Збереглися: частини верхніх кінцівок, шийний та грудні відділи хребта, уламки стегнових кісток. Вціліли ліва плечова кістка, розвал черепа з повністю збереженою зубною ділянкою, кістки верхніх кінцівок (найкраще — ліва плечова кістка), звернені кистями до лицевого відділу,

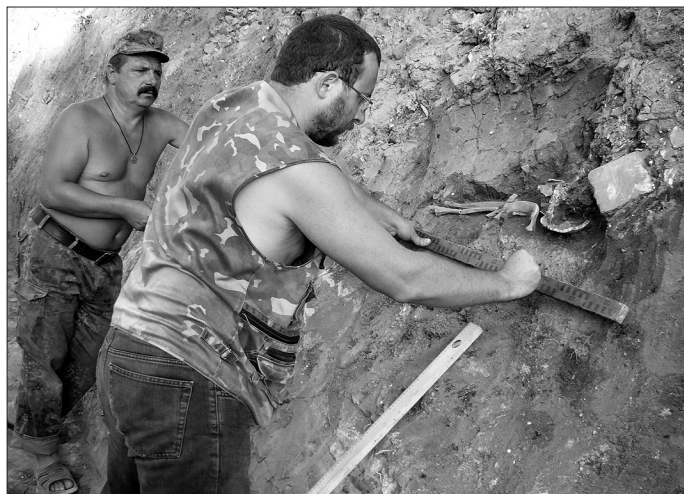

Рис. 107. Розкоп 2.
Південна стінка.
Зачистка решток
поховання 1.
Робочий момент.
Із заходу. О. В. Сидоренко
і В. В. Шерстюк.

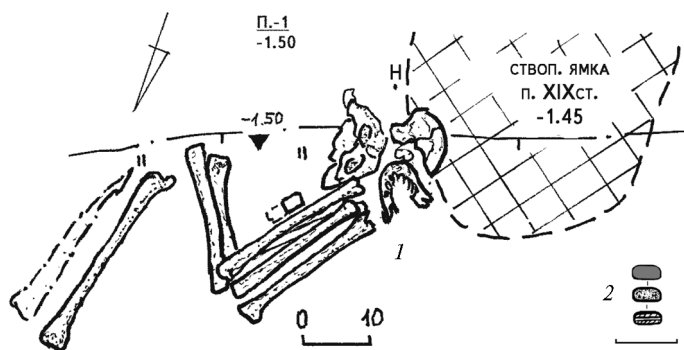

Рис. 108. Поховання 1.
План (1) та склопастова
намистина (2).
На плані: Н – намистина.

та частина дрібних уламків стегнових кісток. Положення останків вказувало на зібгану позицію похованої – жінки у віці 45–50 років, зростом 156,0–158,0 см, тіло якої лежало на лівому боці, з орієнтацією головою на захід – південний захід (рис. 107; 108: 1). Похована, з первинною адентією зубів мудрості на верхній щелепі, прикореневим карієсом у зубі мудрості на нижній, середнім карієсом – на сусідньому зубі і зубними шаруваннями, ймовірно, загинула чи була залишена поверх котловану за якихось трагічних для поселення обставин, наслідком чого виявилася пожежа і знищення пізньороменських житлових будівель на Івановій горі.

Поряд з кістками скелету відзначено кілька вуглин. Південніше черепа знайдений розвал круглої одноколірної зеленосклопастової намистини-бісерини (рис. 108: 1: Б) циліндричної форми (рис. 108: 2) довжиною 0,4 см, діаметром 0,25 см, з діаметром каналу отвору – 0,07–0,08 см.

Рис. 109. Розкоп 2. Південна стінка.
Дослідження решток житла 1.
Робочий момент. З півночі.

Рис. 110. Об'єкти 1 А-Б, житла 1-2 та яма 12.
Робочий момент. З північного заходу.

Подібні намистини більш характерні для поховань салтівської культури, в ареалі розповсюдження якої – некрополях у Нетайлівці, поряд із Дмитрієвським археологічним комплексом та ін. вони виявлені масово й у великій кількості (Плетнева 1989, с. 118–121; Салтово-маяцька культура 2012, фото на с. 1 обкл.).

Поховання належить мешканці Полтавського поселення пізньороманського часу, яка загинула на початку XI ст.

Житло 1 (початок XI ст.) – північно-східна частина заглибленої в ґрунт житлової будівлі прямокутної в плані форми виявлена у зачистці південного борту розкопу 2 із заходу та смузі під стінкою котловану (рис. 106: ж. 1; вкл. VI: 2-3). Завдяки профілю перетину і розкопкам доступних решток будівлі (рис. 109-110) отримані дані про її форму, довжину, особливості влаштування та вміст заповнення.

Рештки житла зафіксовані з рівня 1,50 м від «0» під фундаментом мурованого житлового будинку початку XIX ст. (рис. 106: ж. 1). Вивчалася частина котловану прямокутної в плані форми з рівними прямовисними стінками та вирівняним дном, зорієнтованого за довшою віссю північний схід – південний захід, заглибленого в похований чорнозем до рівня залягання передматерика – 2,35 м від «0» або 0,85 м від стародавньої поверхні. Будівля споруджена (можливо, навіть розширена

шляхом перебудови) на місці старого житла 2 значно менших розмірів, що було зведене в тій же орієнтації. Встановлена довжина будівлі у профілі перетину – близько 7,8 м (рис. 106). Ширина котловану у межах дослідженої частини – 2,4–2,6 м. Таким чином, вивчалоя близько третини його площі.

Котлован житла був перекритий нерівномірним прошарком з вуглин, попелу від пожежі, завтовшки 3–5 см; з північно-східного боку над піччю в ньому містилося описане вище поховання 1 (рис. 106).

Заповнення заглибини мало майже однакові за товщиною два прошарки чорнозему (верхній – світліший, більш попелястий, нижній – темніший, з меншою кількістю включень попелу). Вони розмежовувалися лінзою вуглин, перепаленої обмазки та дрібних уламків печини. Більша інтенсивність вмісту вуглин відзначалася у північно-східному кутку і над піччю (вкл. VI: 1-2). Заповнення було не надто багате на культурні залишки. Воно підстиалося тонким прошарком попелу (4–6 см) над підлогою, вкритою затьоками, поверх якого були помітні численні вуглини (рис. 106).

У північно-східному куті котловану знаходилися рештки глинобитної печі 1, точніше, її половини, частково знесеної вибиранням на шарувань будівельниками (рис. 110-113; вкл. VI: 2-3; VII: 1-2). Піч мала округлу форму, напівсферичний перетин, була влаштована на невисокому (2–4 см) материковому останці і виліплена з принесеної більш світлої глини за допомогою кілкового каркасу (відзначені дві групи ямок завглибшки 7–15 см від прутчастих кілків діаметром 2–5 см, часом підпрямокутного перетину, що належали до етапів спорудження, пов'язаних з першим і другим черенями) (рис. 113; вкл. VII: 1-2). Стінки опалювального пристрою мали ширину 0,20–0,24 м, здіймалися на висоту 0,31 м і не містили вгорі отвору. В своїй основі, нижній частині та з внутрішнього боку, вони були всуціль викладені конкреціями, вапняковим, пісковиковим і гранітним камінням невеликих розмірів, з-поміж яких відзначалися кілька крупніших – від $5 \times 8 \times 14$ до $8 \times 12 \times 20$ см. Устя було влаштоване з південно-західного боку й мало ширину в основі 0,34 м при висоті не більше 0,25 м. Діаметр печі становив – 1,10–1,14 м (рис. 111-113). Топкова камера реконструюється у розмірах – $0,75 \times 0,78$ м. Вона була заповнена чорноземом з прошарками вуглин і попелу. В основі остання мала три шари черенів, послідовно розподілених тонкими прошарками попелу в 3–5 см. Товщина черенів не перевищувала 2–5 см. У середньому з них містилися змішані до глини камені й конкреції. Більшим з черенів був нижній, над яким виявлений фрагмент стінки гончарного горщика (рис. 111-113). Вздовж

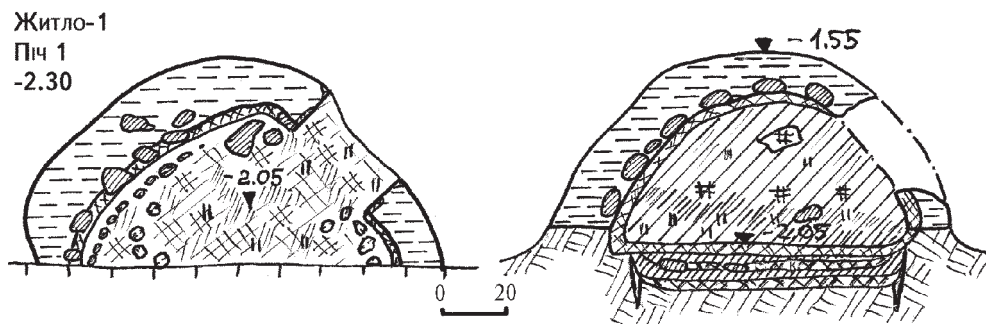

Рис. 111. Розкоп 2.
Південна стінка.
Рештки печі у житлі 1.
Перетин, спричинений
руйнуванням. З півночі.

Рис. 112. Обміри печі
у житлі 1. З північного
сходу. Ю. О. Пуголовок.

Рис. 113. Рештки
печі житла 1. План та
перетин.

східної стінки котловану, за піччю, відзначалося невелике підвищення, позначене невиразним виступом 0,1–0,2 м, у вигляді вузької нерівномірної полицки (рис. 106).

У західній частині котловану заповнення до підлоги перерізав осунутий зверху-? розвал ще однієї глинобитної печі 2 висотою 0,65 м та з шириною стінки до 0,25 м, де чітко була помітна її третина (рис. 106; 115; вкл. VI: 2). Інша частина розвалу залягала тонким прошарком глини вздовж дна на відстані близько 1,4 м. Помітних конкрецій та каміння, решток черенів, окрім уламків печини і вугілля, в заповненні не виявлено.

Із західного боку котловану відзначена половина перетину округлої стовпової ямки завглибшки 0,3 м, про діаметр якої можна було лише здогадуватися – близько 0,5 м (рис. 106). Заповнення і дно житла 1 в центрі (у стінці розкопу) перебивала стовпова ямка XIX ст.

У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки, належної роменській культурі. Це – фрагменти верхньої частини посудини, наслідуючої давньоруські гончарні форми (рис. 116: 1), неорнаментованих стінок і донець горщиків (рис. 116: 2).

Індивідуальні знахідки також поодинокі. Їх дві – пряслице з пірофілітового сланця рожевого кольору, з діаметром отвору 1,1 см (рис. 117: 1; 118), та уламок ліпного пряслиця (рис. 117: 2). Шиферне пряслице виявлене у заповненні з південного боку від печі 1 (рис. 106: ж. 1: 1), неподалік і глибше – уламок обточеного каменю-сфероїда (рис. 106: ж. 1: 2).

З-поміж остеологічних матеріалів з житла – більше 30 кісток, визначеними серед яких були 28 від чотирьох особин здебільшого свійських тварин: дорослого коня; порося молочного віку; дорослої вівці; з диких – від дорослої особини оленя.

Вірогідний час руйнування житла внаслідок пожежі – друге десятиліття XI ст. Рештки об'єкту належать до числа основ житлових будівель, ймовірно, дворівневих (із заглибленою основою підкліту), залишених на Івановій горі населенням пізнього етапу *роменської культури*.

Житло 2 (X ст.) – північно-східна частина заглибленої в ґрунт житлової будівлі прямокутної у плані форми, що досліджувалася в південному борті розкопу 2 із заходу (рис. 106: ж. 2; 114-115; вкл. VI: 3) за профілем перетину та частиною решток будівлі.

Залишки житла виявлені з рівня 2,35 м від «0» під дном житлової будівлі 1 роменської культури (рис. 106: ж. 2). Вивчалася частково закидана у ході спорудження житла 1 частина котловану прямокутної в

Рис. 114. Розкоп 2.
Південна стінка.
Дослідження житла
1 та ями 12. Залишки
об'єктів.
З північного сходу.

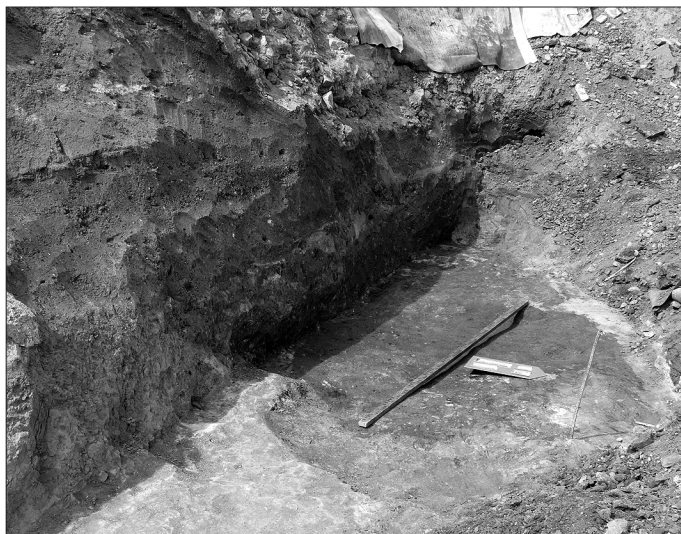

Рис. 115. Котлован
житла 2. Печі 1 і 2 та
характер заповнення.
З півночі.

плані форми, з прямовисними стінками та вирівняним дном, більш заглибленим у південно-західний бік, зорієнтованого за довшою віссю північний схід – південний захід. Котлован був споруджений у похованому чорноземі, передматерику і материку до відміток 2,90–3,15 м або 1,40–1,65 м від рівня стародавньої денної поверхні.

Встановлена довжина будівлі за довшою віссю – 4,2 м (рис. 106). Ширина котловану у межах дослідженої частини – 2,0–2,2 м. Таким чином, вивчено близько половини житлової будівлі, що, орієнтовно могла займати площу не менше 16 м².

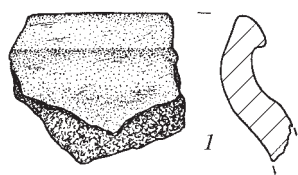

Рис. 116. Розкоп 2. Південна стінка.
Житло 1. Уламки кераміки.

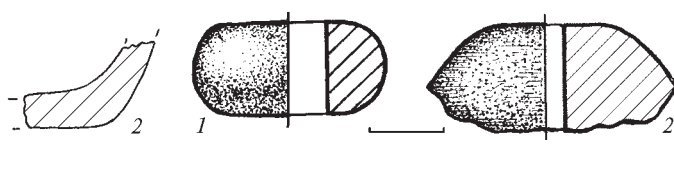

Рис. 117. Житло 1.
Пряслиця: ціле (1) та уламок (2).
1 – пірофілітовий сланець; 2 – кераміка.

Рис. 118. Житло 1.
Шиферне пряслице.

Як вже зазначалося, котлован був перекритий заглибиною житла 1 більш пізнього часу, хоча співпадав з ним як за розміщенням, так і за орієнтацією (рис. 106; 115; вкл. VI: 3).

Заповнення складалося з сіро-чорного чорнозему, суглинкових і попелястих включень (рис. 115; вкл. VI: 3), в основі містило прошарок попелу в 2–3 см, змішаний та перекритий тонким шаром вуглин. Місцями були помітні невеликі скупчення обмазки і дрібних уламків печини. Більша інтенсивність вуглин відзначена край північно-східної стінки, поряд з піччю (рис. 115).

У північно-східному куті котловану, на незначному підвищенні в 0,10–0,20 м, знаходилися залишки останцевої і прибудованої до неї меншої глинобитної печей 1 та 2 (рис. 106), остання з яких була частково знесена влаштуванням давньоруської господарської ями 12 (рис. 114; вкл. VII: 4).

Піч 1 мала напівовальну в плані форму, перетин – ближче до кубоподібного, розміри 0,7 × 0,9 м і висоту 0,5 м (рис. 115; 119; вкл. VII: 3, 4, 6). Вона була вирізана в материковому суглинковому останці під час вибирання котловану житла (вкл. VII: 3-4), затерта зволоженою ганчіркою і мокрою долонею руки (рис. 119), від чого з внутрішнього боку – від топкової камери – збереглися добре випалені відбитки пальців (рис. 120).

Даних щодо наявності чи відсутності отвору зверху не отримано. Товщина материкових стінок печі не перевищувала 0,10–0,20 м

Рис. 119. Розкоп 2. Піч 1. Топкова камера. Вигляд зверху.

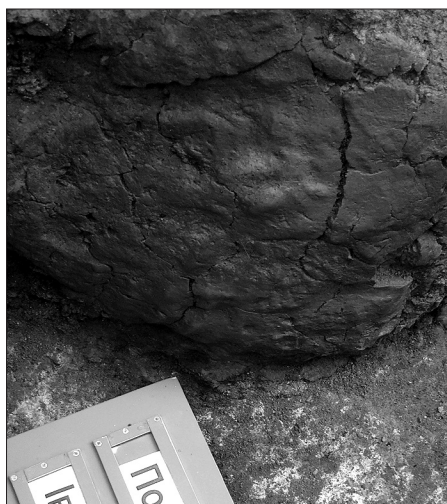

Рис. 120. Піч 1. Відбитки пальців руки у топковій камері. З північного сходу.

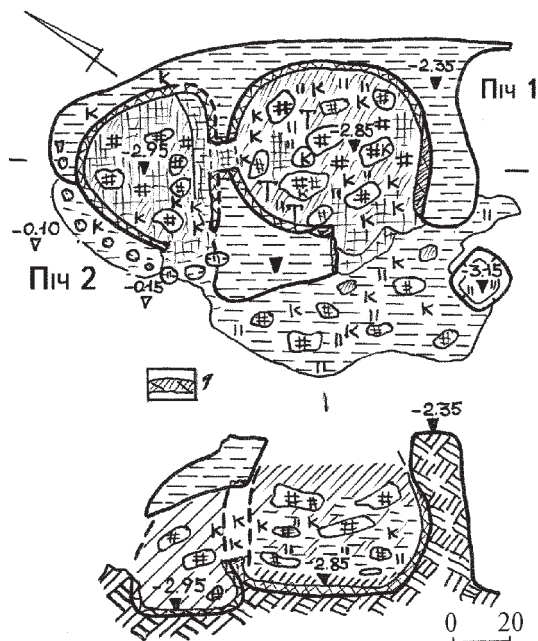

Рис. 121. Житло 2. Печі 1 та 2. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – випалені ділянки стінок і черен у перетині; Т – уламки туфу, К – фрагменти конусів і противня, к – уламки кераміки.

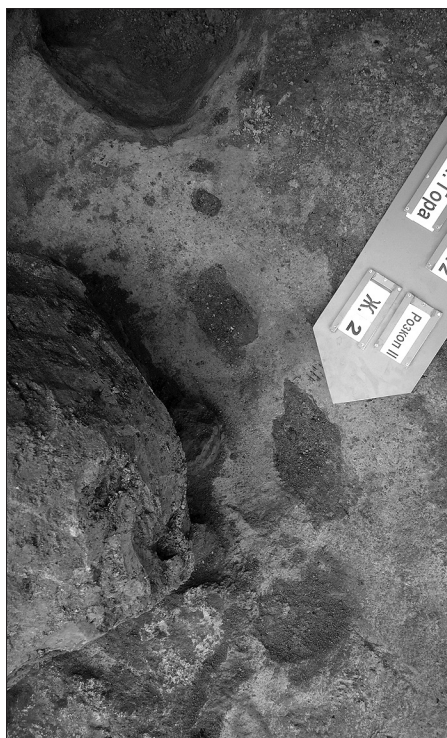

Рис. 122. Піч 2. Ямки від кілків каркасу в основі череня. З півночі.

(рис. 121). Верхня частина печі після певного часу використання розвалилася. Тому її відремонтували, виліпивши нове і масивніше склепіння, для підвищення міцності і теплопровідності останнього, до його масиву долучили три уламки туфового жорна товщиною 4–5 см (рис. 121: *під 1: т*). Крім того, для формування верхньої частини печі слугували й кілька випалених глиняних конусів, частини яких також виявлені у заповненні (рис. 121). У топковій камері знайдені й фрагменти противня, що, вірогідно, був влаштований на північній конструкції (рис. 121: *під 1: 1*), а також розвал кам'яної зернотерки (рис. 126).

У центрі містилася округла в плані топкова камера (рис. 119; вкл. VII: 6), розміри якої становили 0,60 × 0,68 м, з єдиним черенем завтовшки 3–4 см. Як вже зазначалося вище, на час досліджень камера була заповнена уламками склепіння, вуглинами, незначною кількістю попелу і частиною розвалу примітивно гончарного горщика (вкл. VII: 5). Устя розташовувалося з південного заходу і мало ширину 0,28–0,30 м при висоті до 0,40 м (вкл. VII: 5-6). Передпечний простір біля устя на площі 0,3 × 1,0 м був добре вимазаний глиною зі змішаними до неї конкреціями (рис. 121) та випалений. Він утворював своєрідний передпечний уступ висотою 10–15 см. За досліджень на ньому залягала частина розвалу склепіння печі (рис. 121; вкл. VII: 4).

Справа від устя знаходилася підквадратна ямка розміром 0,18 × 0,20 м, заглиблена в материк до рівня 3,15 м від «0» або в цілому від рівня припечку на 0,25 м (рис. 121; вкл. VII: 3-4).

Зліва у кутку котловану до останцевої печі була прибудована ще одна топкова камера (рис. 115). *Під 2* виявилася збудованою через певний час після початку використання печі 1. Для її спорудження північна стінка останця печі 1 була підчищена, і в ній влаштовано (ближче до основи) круглий отвір діаметром 24 см, що з'єднувався з топковою камерою першого пічного пристрою (рис. 121). Від північної стінки печі 1 дугою був влаштований кілковий каркас (виявлені 9 ямок від кілків діаметром 2-3 – 5 × 6 см і глибиною до 15 см, причому більші – на місці влаштування устя), на якому й виліплювалася з принесеної глини тонкостінна під 2 (рис. 122; вкл. VII: 7). Остання мала напівовальну (навіть, грушоподібну) невелику топкову камеру (рис. 121; вкл. VII: 7) розміром 0,42 × 0,50 м, оточену стінками завтовшки 8–12 см. Вузьке устя цієї печі мало в ширину лише 0,20 м, про його висоту відомості не отримані (вкл. VII: 7). Загальні розміри печі-«прибудови» становили 0,55 × 0,65 м, а її висота досягала 0,46 м (рис. 121). Обидві печі склали, так би мовити, єдиний опалювальний пристрій (вкл. VII: 3-4), використання топок якого, як

Рис. 123. Розкоп 2. Житло 2. Фрагменти вінець гончарних горщиків.

нам здається, регламентувалося погодними умовами і порами року, а також можливим виробничим призначенням.

У північно-західному кутку котловану знаходилася овальна в плані стовпова ямка розміром $0,2 \times 0,3$ м і глибиною $0,2$ м від рівня дна (рис. 106: ж. 2). Навпроти устя печі 1, за $0,6$ м майже в центрі житла на дні, відзначена округла пляма жовтого піску діаметром $0,50 \times 0,52$ м завтовшки $2-3$ мм, що вкривала тонкий попелястий прошарок (рис. 106: ж. 2: б).

Заповнення житла 2 в центрі (у глибині стінки розкопу) перебувала стовпова ямка XIX ст.

У заповненні котловану виявлені переважно уламки посуду роменської культури (рис. 123-125). Липна кераміка представлена фрагментами верхніх частин горщиків, краї віncia яких прикрашені пальцевими або паличковими вдавленнями (рис. 127: 1-4), неорнаментованими стінками та нижніми частинами горщиків (рис. 125). Орнамент наявний лише в одному випадку – на стінці горщика вміщено зигзаг, нанесений відбитками гусеничного штампу (рис. 127: 5).

До уламків посудин, що виконані у примітивно гончарній техніці, належать фрагменти стінок горщиків, прикрашених лінійним орнамен-

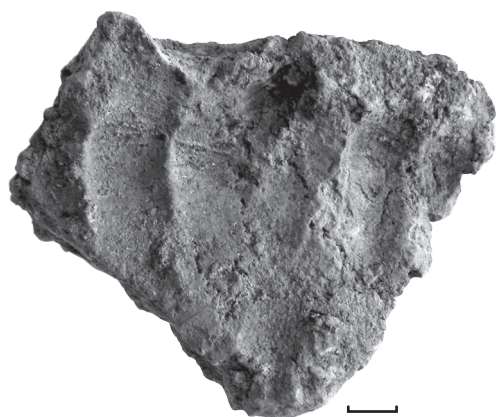

Рис. 124. Розкоп 2. Житло 2. Фрагмент обмазки з відбитками пальців руки.

Рис. 125. Житло 2. Фрагменти ліпних сковорідок.

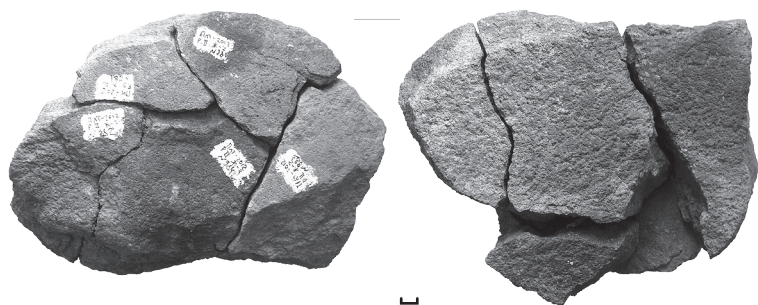

Рис. 126. Житло 2. Вміст камери печі 1. Уламки зерно-терки. Пісковик.

том (рис. 127: 6-9). З їх числа привертає увагу фрагмент передвінцевої частини горщика з ретельно заглаженою поверхнею темного кольору (рис. 123: 3), виготовленого за гончарною технологією (рис. 128: 1).

Більшість знахідок у житлі концентрувалася поряд із місцем розміщення опалювальних пристроїв (рис. 121; вкл. VI: 5). Ліпний посуд роменської культури представлений тут фрагментами верхніх частин горщиків з відхиленими назовні вінцями (рис. 127: 11), в одному випадку із краєм, прикрашеним пальцевими защипами (рис. 127: 10). У ліпній техніці також виготовлені два горщики, що мають вертикальні вінця (рис. 127: 12; 128: 2). Ліпними є і наявні фрагменти нижніх частин посудин (рис. 128: 3; 132; 135).

Кілька уламків належать горщикам, що виготовлені у примітивно гончарній техніці. Вони також мають вертикальні вінця, прикрашені по зрізу лінійним орнаментом, та плічка, оздоблені хвилею (рис. 127: 16-18).

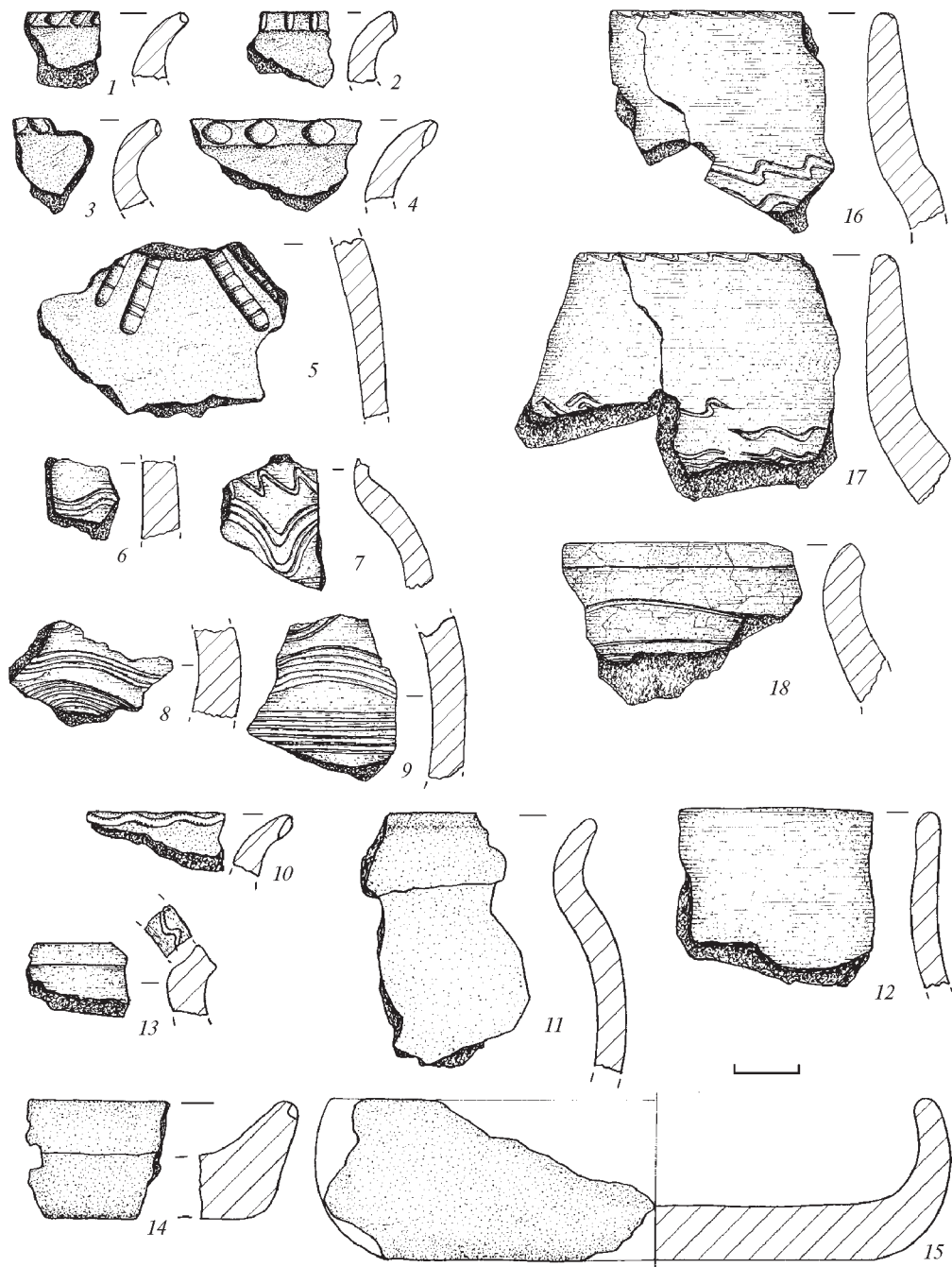

Рис. 127. Розкоп 2. Житло 2. Фрагменти ліпного, примітивно гончарного та гончарного посуду.

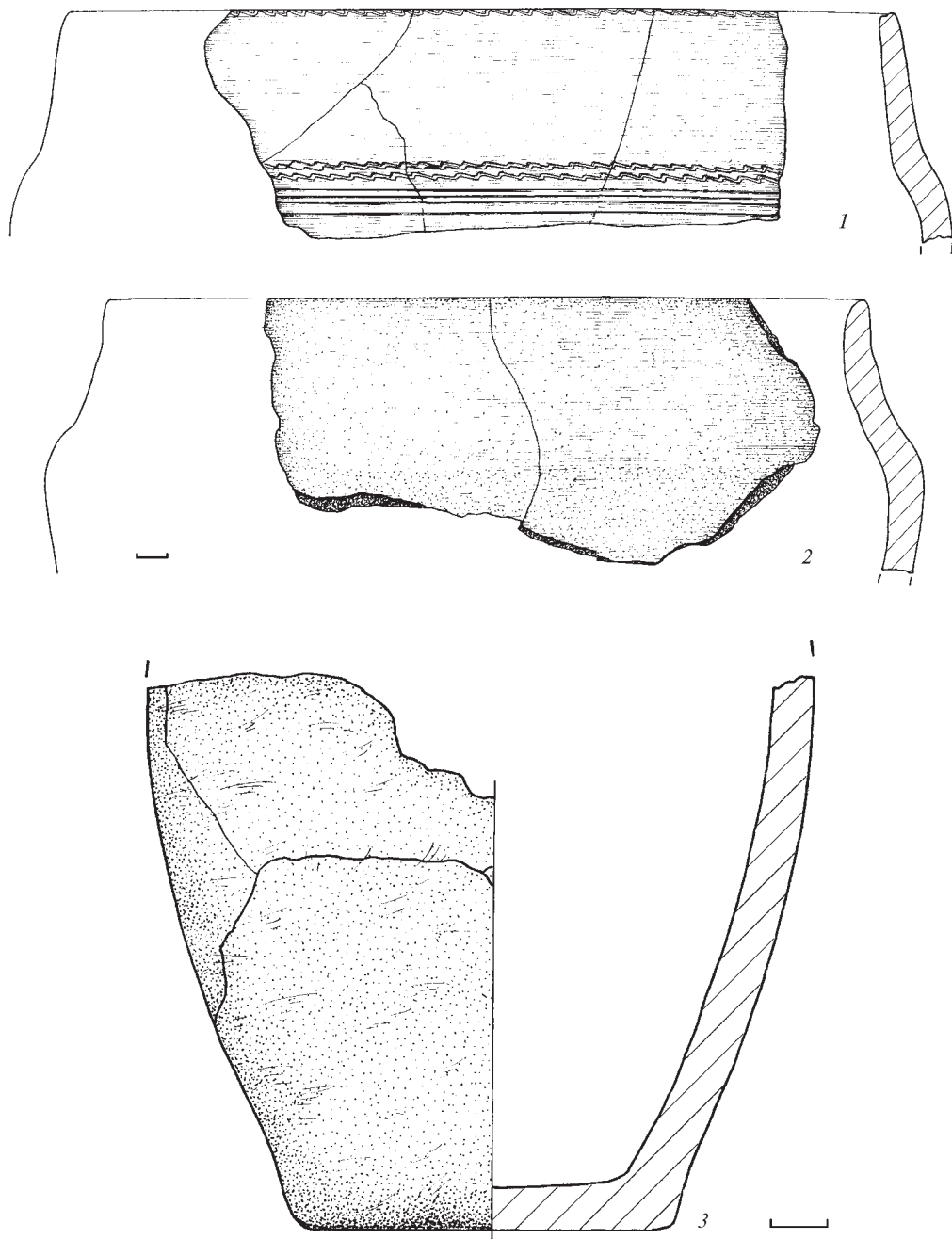

Рис. 128. Розкоп 2. Житло 2. Уламки гончарного (1-2) і примітивно гончарного (3) посуду.

Відмінність цих горщиків від виготовлених із застосуванням гончарної техніки, полягає у значній товщині стінок (1,4 см) та тісті, у вмісті якого є шамот. Однак, у той же час, вони виконані більш ретельно і досконало, ніж звичайні роменські посудини. До горщиків, виготовлених у схожій техніці, належать фрагменти верхніх частин з відігнутими назовні вінцями, край яких косо зрізаний. В одному випадку внутрішній бік вінця прикрашений хвилею (рис. 127: 13).

Іншу групу уламків горщиків складають фрагменти посудин, виготовлених із застосуванням гончарного кола (рис. 123). Це – верхні частини двох однотипних горщиків з циліндричною шийкою і прямим вінцем. Зріз вінця прикрашений хвилею, плічка – хвилями та прокресленими лініями (рис. 128: 1-2; 129). За технікою виконання, вони відрізняються від типових роменських ліпних та примітивно гончарних посудин, мають добре вимішане тісто майже без домішок, однакову товщину та колір. До цієї групи належить також частина горщика з відігнутим назовні вінцем, край якого косо зрізаний (рис. 130). Поверхня вкрита орнаментом з ліній і хвиль, що чергуються. У невеликій кількості наявні уламки стінок горщика (ів-?), схожих за орнаментациєю та технікою виготовлення, до описаних вище (рис. 133; 134: 1).

Серед знахідок є й інші типи посуду. Зокрема, фрагменти ліпних сковорідок з відігнутим назовні та дещо загнутим до середини краями (рис. 125: 2; 127: 14-15). Один з них – з добре відмученої глини, з домішок – лише пісок, тісто схоже на описані вище (рис. 134: 4-5). Назвемо також фрагменти верхніх частин невеликих ліпних посудин: уламок верху горщика на циліндричній шийці і з прямим вінцем (рис. 137: 1); фрагмент верхньої частини мініатюрної посудини (рис. 137: 2). Згадаємо й уламки жаровні (противня) (рис. 138).

Поруч із печами знайдено кілька вальків-«конусів», фрагменти обмазки (на деяких шматах є відбитки дошок та пальців людини) (рис. 124). З масиву печі 1 походить розвал зернотерки (рис. 106: ж. 2; 126).

Серед остеологічних матеріалів з житла – 5 уламків кісток свійських тварин, визначені з-поміж яких відсутні.

Житло припинило своє існування, вірогідно, у зв'язку із перебудовою у середині – другій половині X ст. Рештки об'єкту належать до числа житлових, характерних для ранішнього етапу розвитку *роменського* поселення на Івановій горі.

Житло 3 (початок XI ст.) – невелика північно-східна частина, точніше, кут заглибленої в ґрунт житлової будівлі прямокутної в плані форми. Виявлене у південному борті розкопу 2 зі сходу та у двометровій смузі

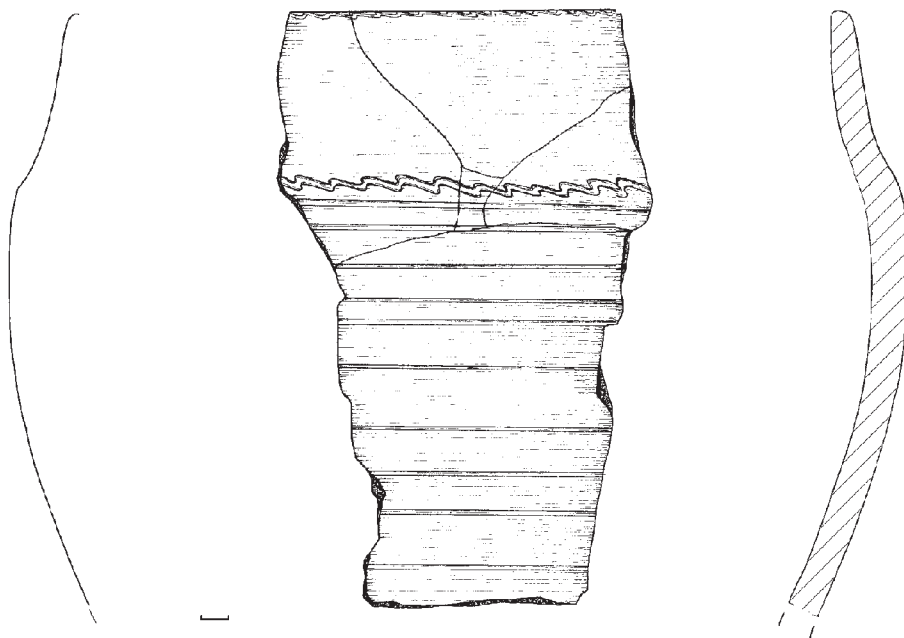

Рис. 129. Розкоп 2. Житло 2. Реконструкція гончарної посудини.

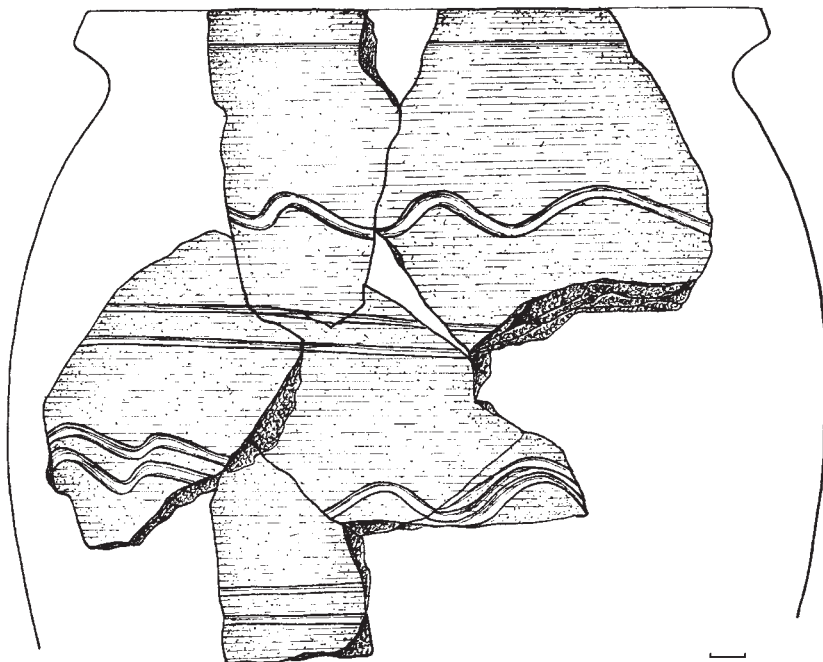

Рис. 130. Житло 2. Реконструкція верхньої частини гончарного горщика.

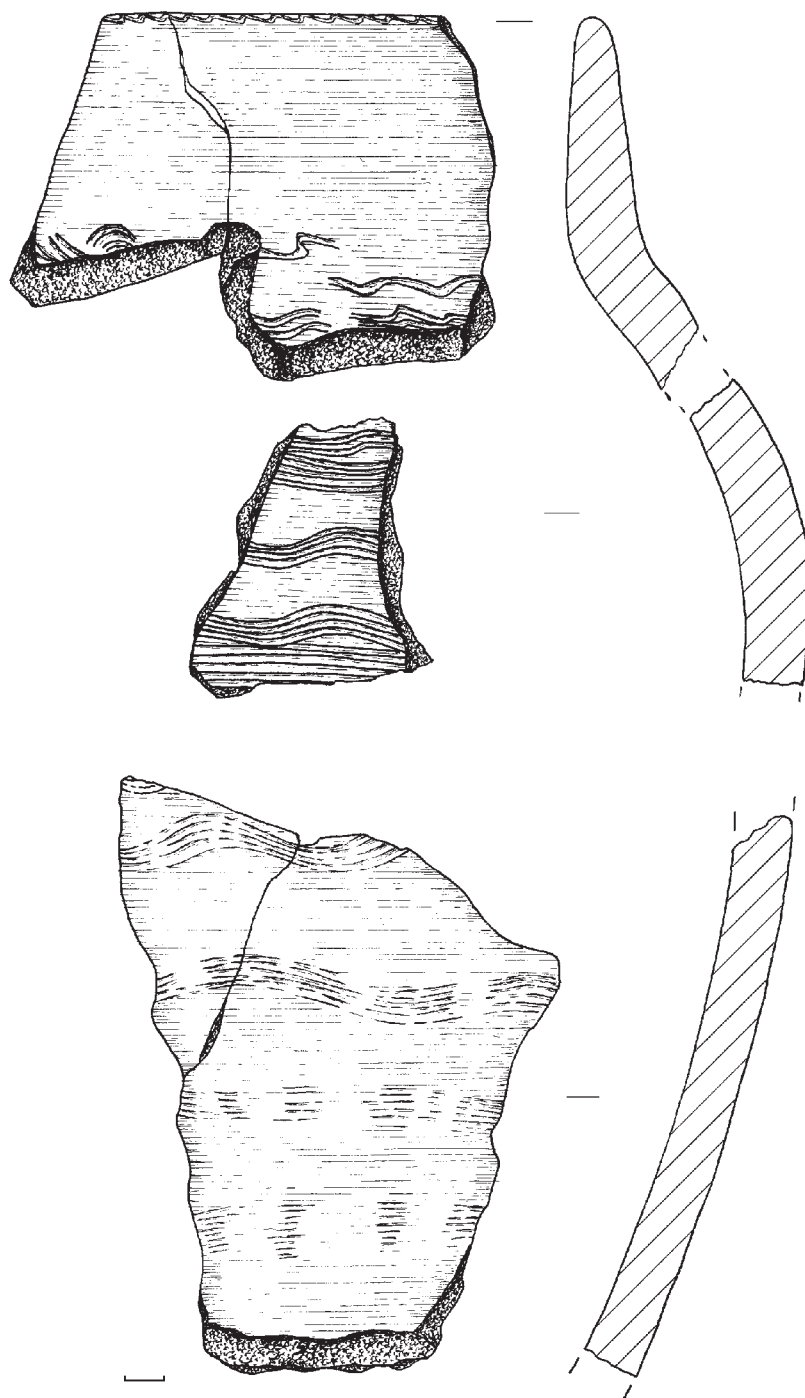

Рис. 131. Розкоп 2. Житло 2. Фрагменти великого примітивно гончарного горщика.

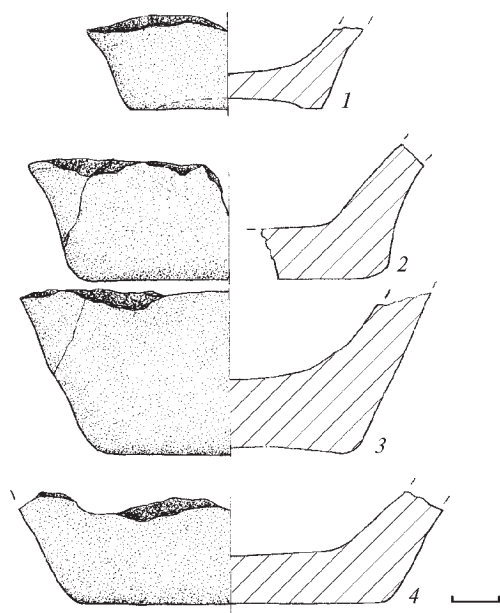

Рис. 132. Розкоп 2. Житло 2.
Уламки донець ліпних горщиків.

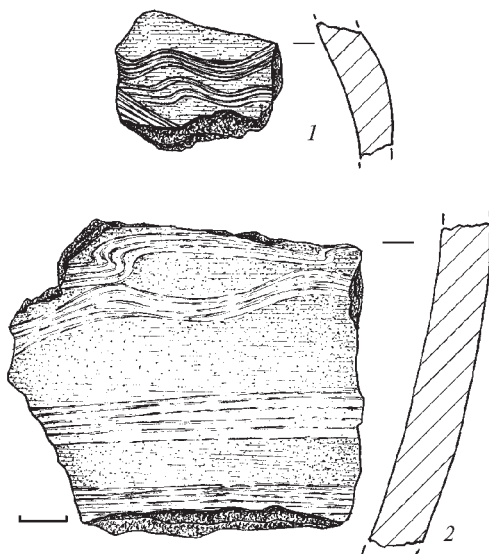

Рис. 133. Житло 2. Фрагменти стінок
примітивно гончарного посуду.

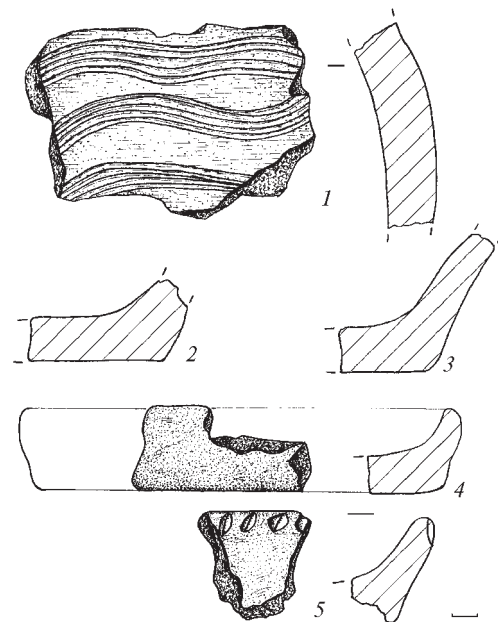

Рис. 134. Житло 2. Уламки примітивно
гончарних горщиків (1-3)
та ліпних сковорідок (4, 5).

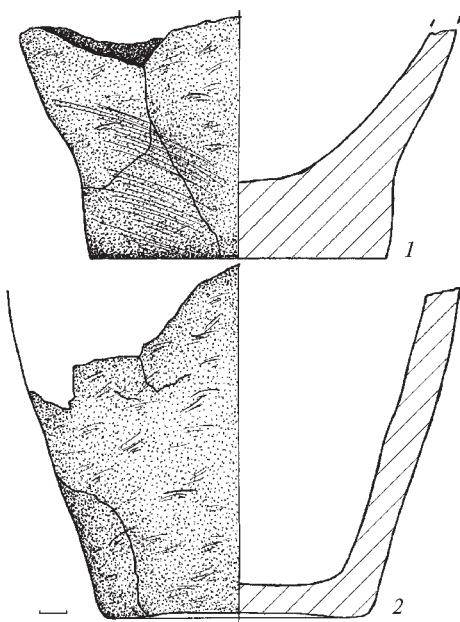

Рис. 135. Житло 2. Нижні частини
ліпних горщиків.

Рис. 137. Житло 2. Фрагменти вінець невеликих посудин із заповнення печей.

Рис. 136. Розкоп 2. Житло 2. Камера печі 1. Уламки зернотерки. Пісковик.

Рис. 138. Житло 2. Уламки противнів.

під стінкою котловану (рис. 106: ж. 3). За перетином основи і невеликою розчищеною ділянкою решток будівлі вдалося отримати мінімум даних про цей об'єкт.

Залишки виявлені з рівня 3,05 м від «0» під перекопами господарських та санітарних ям кінця XVIII – XIX ст. (рис. 106: ж. 3). Вивчалася невелика частина котловану заглибленого в ґрунт житла прямокутної у плані форми з вертикальними стінками в основі і вирівняним материковим дном, зорієнтованого стінками за сторонами світу. Котлован, вірогідно, був заглиблений у похований чорнозем, передматерик і материк до відмітки 3,35 м від «0» або, зважаючи на надсхилля, 1,50–1,70 м від рівня стародавньої денної поверхні. Розміри дослідженої, перебитої двома ямами, частини – 1,50 × 1,90 м (рис. 106: ж. 3). Отже, вивчалася близько чверті будівлі, що, орієнтовно, могла займати площу, більшу за 12 м².

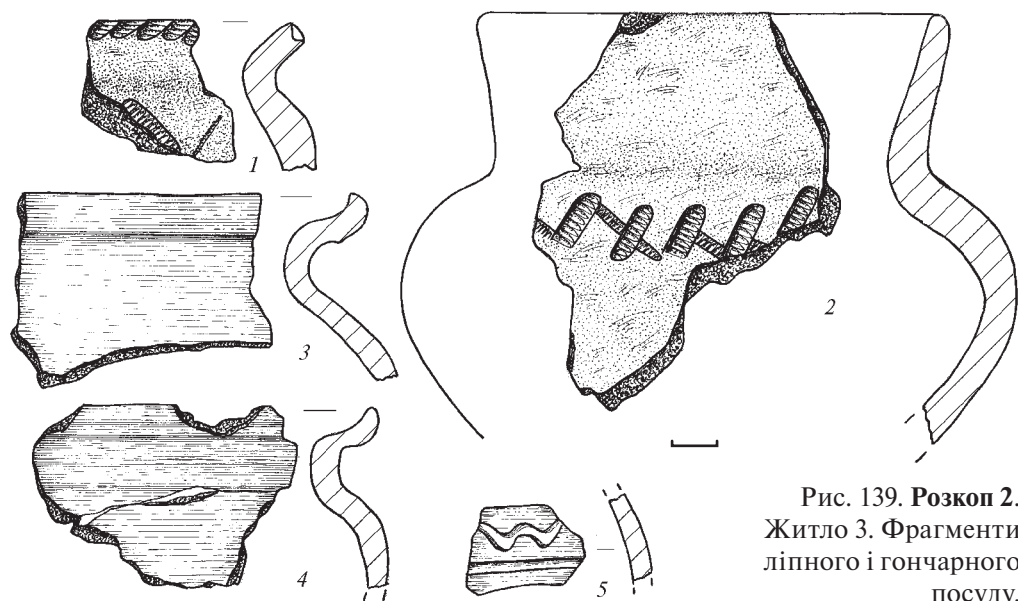

Рис. 139. Розкоп 2.
Житло 3. Фрагменти
ліпного і гончарного
посуду.

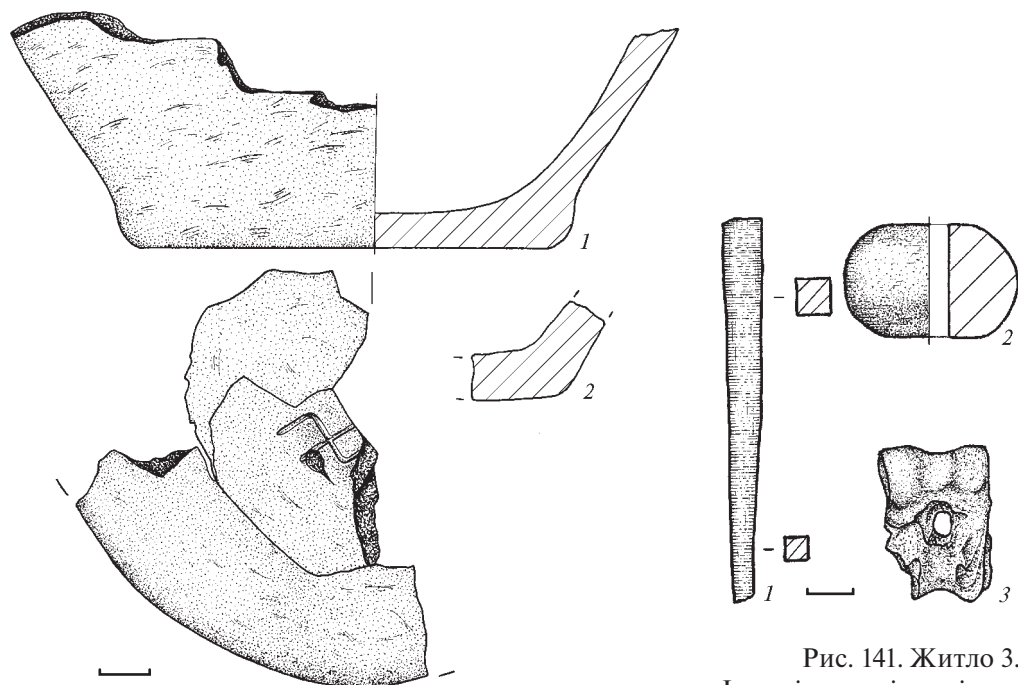

Рис. 141. Житло 3.
Індивідуальні знахідки.
1 – залізо; 2 – кераміка;
3 – кістка.

Рис. 140. Житло 3. Уламки донець ліпних посудин.

Заповнення у нижній частині складалося з чорно-сірого попелястого чорнозему, з суглинковими включеннями, в основі містило втоптанний прошарок попелу 1–3 см, змішаний з вуглинами. Місцями траплялися невеликі шматочки обмазки та уламки печини. Більший вміст вуглин і попелу відзначений біля решток печі. У заповненні виявлено зовсім небагато знахідок.

У північно-східному куті котловану, на підвищенні в 2–3 см, знаходилися залишки основи підовальної в плані глинобитної печі, знесеної господарською діяльністю XIX ст. і самочинним вибиранням нашарувань будівельниками (рис. 106: ж. 3).

Піч мала овальну в плані форму, розміри 0,90 × 1,05 м і збереглася на висоту 5–8 см (рис. 106). Вона була виліплена з принесеної глини, проте в основі не збереглося слідів прутчастого каркасу. Даних про висоту і товщину стінок не отримано, хоча, згодом, за обрисами основи, остання становила – 0,10–0,12 м. На глибині 3,4 м збереглися неповні рештки овальної в плані топкової камери, розміри якої (з елементами реконструкції) становили 0,75 × 0,80–0,82 м, з єдиним черенем завтовшки 2–3 см. Над черенем простежений тонкий шар попелу і вуглин, а уламки стінок та склепіння були розтягнуті перекопами по дослідженій частині котловану. Устя було звернуте у південний – південно-західний бік і мало ширину 0,44 м (рис. 106: ж. 3).

У дослідженій частині заповнення, здебільшого поряд з піччю, виявлені уламки ліпного роменського та гончарного давньоруського посуду. Кераміка роменської культури представлена фрагментами верхніх частин горщиків, край вінця деяких та плічка невеликого – орнаментовані відбитками гусеничного штамп (рис. 139: 1-2). У невеликій кількості знайдені фрагменти неорнаментованих стінок і нижніх частин горщиків. З ліпних – привертає увагу унікальний уламок денця, де в центрі вміщене тавро у вигляді свастики (рис. 140: 1, 3; вкл. VIII: 1). З-поміж величезної кількості фрагментів слов'янського ліпного посуду останньої чверті I тис. Середнього Подніпров'я – це перша документально зафіксована така знахідка (Володарець-Урбанович 2013, с. 51–60).

Кераміка давньоруського часу представлена фрагментами верхніх частин горщиків з манжетоподібним потовщенням по краю вінця (рис. 139: 3-4), що датуються XI ст., та уламками стінок, на одній з яких нанесений орнамент з ліній і хвиль (рис. 139: 5).

Зі знахідок індивідуального характеру відзначимо астрагал з отвором (рис. 141: 3), залізне знаряддя типу пробойця або вузького ювелірного зубильця (рис. 106: ж. 3: 3), прямокутне у перетині (рис. 141: 1), а також фрагмент ліпного пряслиця округлих обрисів (рис. 141: 2).

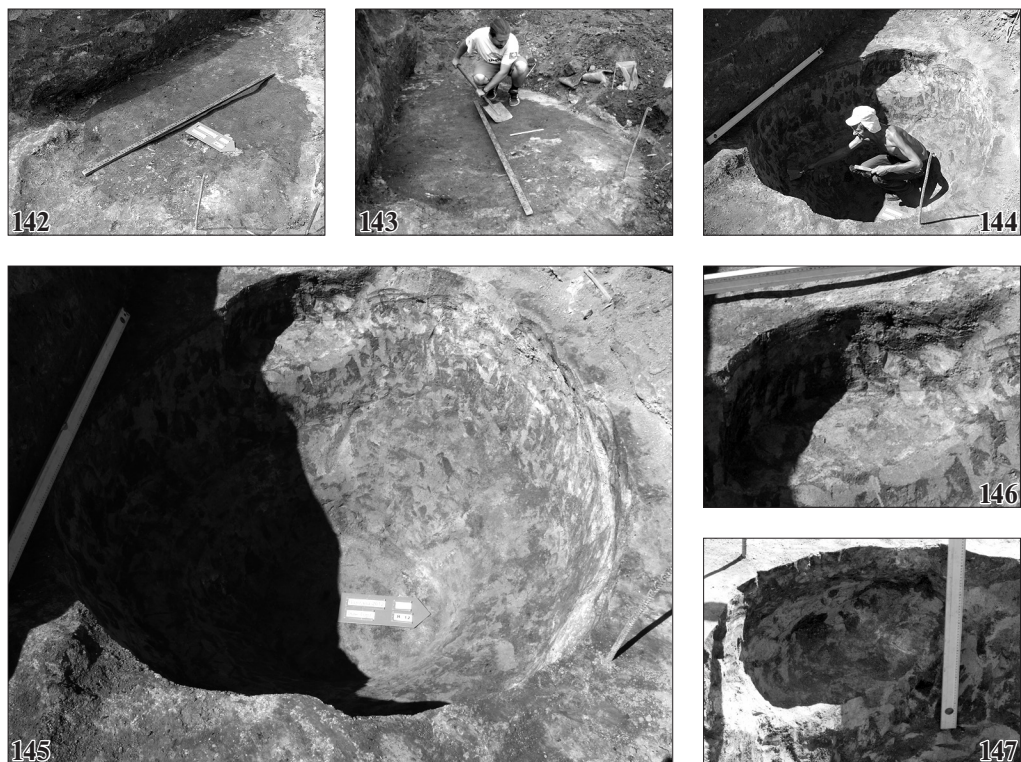

Рис. 142-147. Розкоп 2. Яма 12. Хід дослідження, загальний вигляд і деталі.
З північного сходу та сходу, зверху. Ю. О. Пуголовок, М. О. Радченко.

З остеологічних матеріалів із житла походило 10 кісток, визначеними серед яких виявилися дві – від двох свійських тварин: дорослого коня і молодшої особини вівці. У перекопаному заповненні трапився і третій шийний хребець дорослої жінки (зрілого віку).

Житло чи житлово-господарська будівля належала до числа об'єктів забудови пізнього етапу розвитку *роменської культури*, і може датуватися початком *XI ст.*

Яма 12 (*XI ст.*) вивчалася з рівня 2,80 м від «0» у південній стінці розкопу 2 із заходу (рис. 106: я. 12). Досліджувалася максимально розширена нижня материкова половина господарського об'єкту круглої в плані форми (вкл. VIII: 5), завглибшки 3,95 м, з розширенням у вигляді напівовальних уступів над останньою третиною глибини і стінками (рис. 146-147), нижче профільовано звуженими до рівного дна (рис. 145; 148). Діаметр збереженої верхньої частини ями на рівні виявлення – 1,90 × 1,95 м,

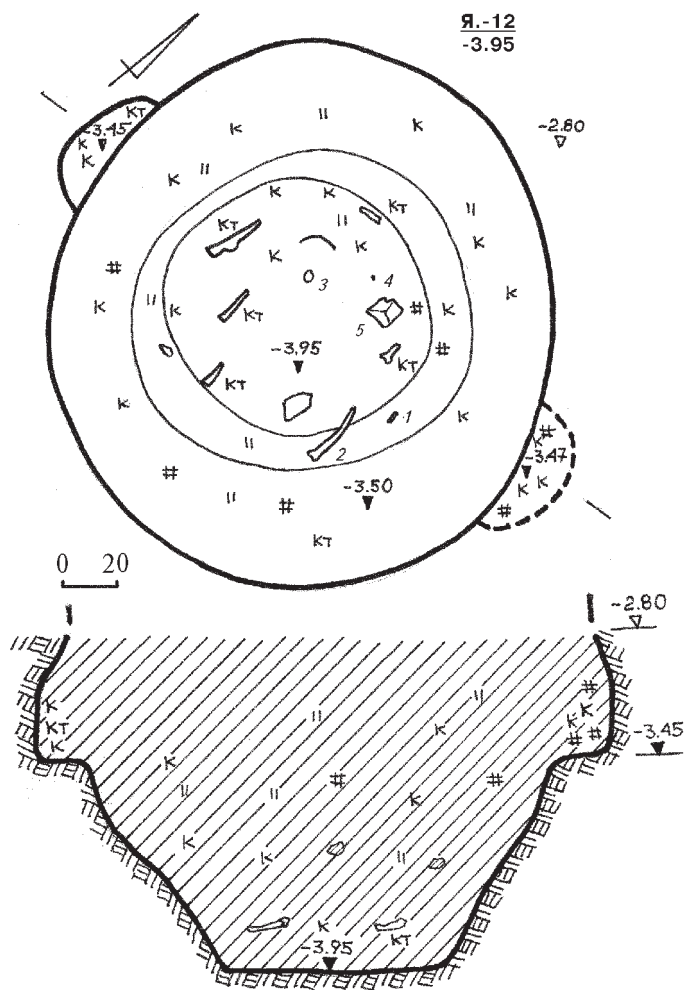

Рис. 148. Розкоп 2.
Яма 12. План і перетин.
Цифрами позначені:
1 – астрагал, кістка;
2 – уламок рогу;
3 – кільце, залізо;
4 – цвяхоподібний виріб,
залізо; 5 – денце ліпного гор-
щика, кераміка.

діаметр дна – $0,90 \times 0,95$ м, площа – $2,8$ м². Яма була впушена дещо вище рівня залягання похованого ґрунту – $1,3$ – $1,4$ м від «0», тому могла мати глибину близько $2,5$ м. Своєю південною стінкою вона незначно перетинала котловани роменських жителів 1 і 2 (рис. 142; вкл. VI: 3).

З широтних боків на глибині $3,45$ – $3,47$ м від «0» були влаштовані уступи – утримувачі поперечної плахи – основи драбини, у вигляді напівовальної в плані форми ніш розміром $0,15$ – $0,20 \times 0,45$ – $0,50$ м і висотою близько $0,5$ м (рис. 144–147).

Заповнення чорноземне щільне, з наявністю крупних вуглин, кісток тварин, уламків печини і фрагментів кераміки (рис. 142; 148). Під час досліджень воно розподілене на два умовні прошарки – верхній і нижній. Верхній шар залягав на глибині від $3,00$ до $3,60$ м від «0», нижній – від

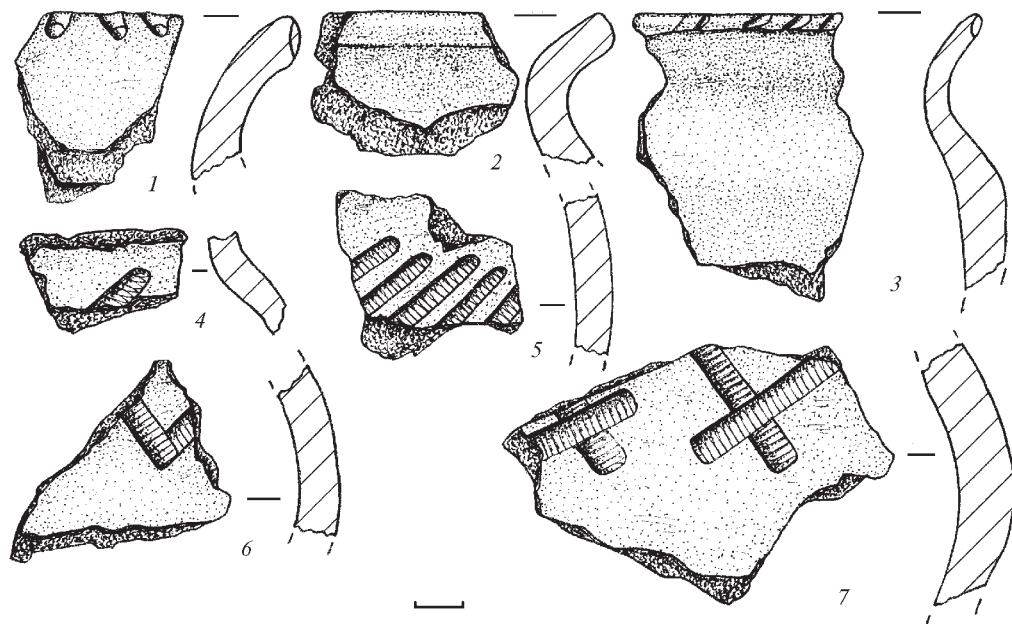

Рис. 149. Розкоп 2. Яма 12. Фрагменти вінець ліпних горщиків.

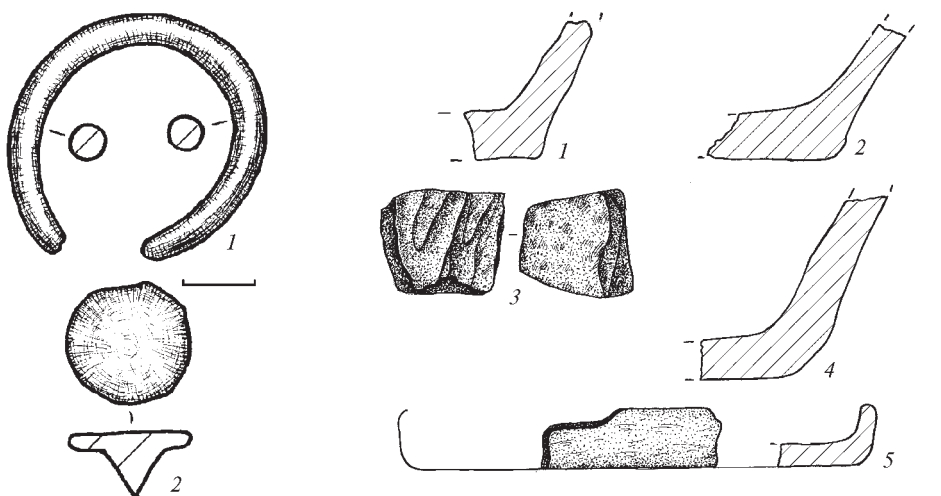
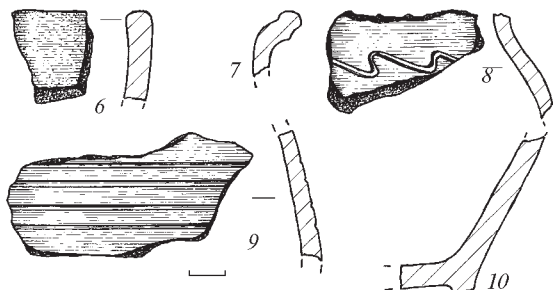

Рис. 150. Яма 12. Індивідуальні
нахідки. Залізо.

Рис. 151. Яма 12. Фрагменти
денець ліпних горщиків (1, 2, 4),
сковорідок (5, 6) та гончарного
посуду (7-10), точильний
камінь (3).

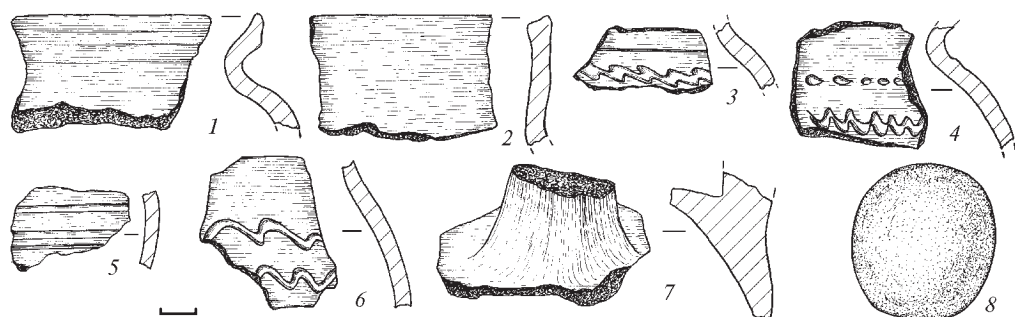

Рис. 152. Розкоп 2. Яма 12. Фрагменти гончарного посуду (1-6), корчаги (7) та каменю-сфероїда (8). *Кераміка, кварцит.*

3,60 до 3,95 м. У заповненні виявлені переважно уламки кераміки – роменської та давньоруської.

Верхня частина заповнення. Ліпна кераміка роменської культури представлена фрагментами верхніх частин горщиків з відхиленими назовні вінцями, краї яких прикрашалися паличковими вдавленнями (рис. 149: 1, 3), а також переважно неорнаментованими стінками і нижніми частинами горщиків (рис. 151: 1-2, 4). У невеликій кількості випадків наявний орнамент, нанесений відбитками гусеничного штампу (рис. 149: 4-7). Є фрагмент ліпної сковорідки з невисоким бортиком (рис. 151: 5).

Кераміка давньоруського часу репрезентована уламком верхньої частини горщика з валикоподібним потовщенням по краю (рис. 151: 7), фрагментами орнаментованих (рис. 151: 8-9) і неорнаментованих стінок та нижніх частин горщиків (рис. 151: 10). У цьому ж прошарку виявлено уламок стінки тарної посудини і кілька шматочків глиняної обмазки (рис. 148: #).

Індивідуальні знахідки нечислені. Це – уламок точильного каменю (рис. 151: 3) та залізні вироби: голівка цвяхоподібної накладки округлої форми (рис. 150: 2; вкл. VIII: 3: 2) і кільце з розімкненими кінцями (рис. 150: 1; вкл. VIII: 3: 1).

Нижня частина заповнення. Ліпна кераміка роменської культури представлена фрагментами вінець (рис. 153: 1-2), стінок (рис. 153: 3) та нижніх частин горщиків (рис. 154: 3-5). Виявлено небагато фрагментів стінок примітивно гончарних горщиків, прикрашених лініями й хвилями (рис. 153: 4-5). До давньоруського часу належать фрагменти: верхньої частини горщика з манжетоподібним потовщенням по краю (рис. 152: 1), верху горщика з циліндричною шийкою (рис. 152: 2), а також уламки стінок. Орнаментальні мотиви наступні: прокреслені лі-

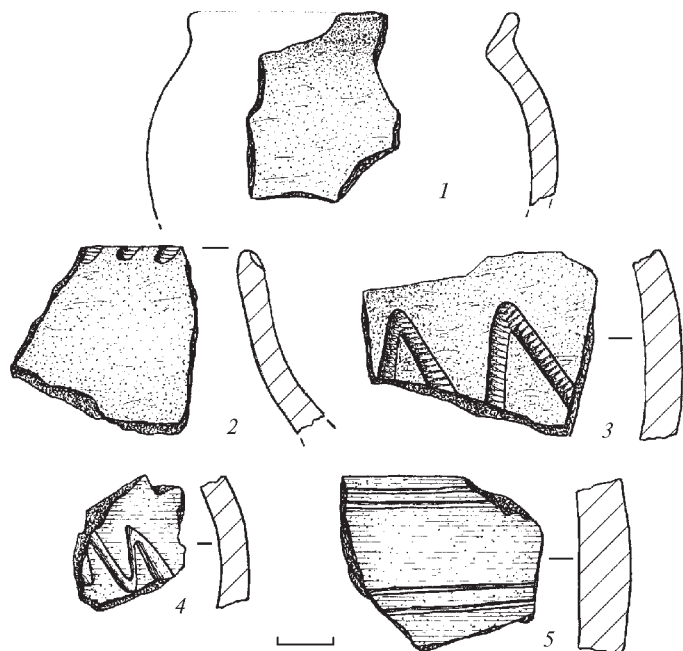
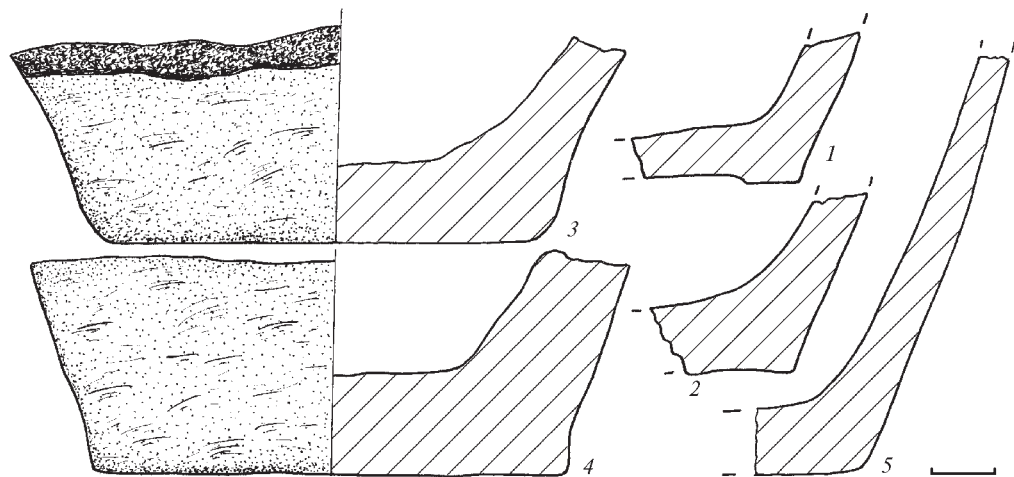

Рис. 153. Розкоп 2.
Яма 12. Фрагменти
ліпного і примітивно
гончарного посуду.

Рис. 154. Яма 12.
Уламки донець
ліпних посудин.

нії, хвилі і вдавлення, тільки прокреслені лінії або хвилясті композиції (рис. 152: 3-6).

Також знайдені фрагмент стінки з частиною ручки корчаги (рис. 152: 7; вкл. VIII: 2: 1) і кілька виробів з каменю (рис. 152: 2-4), один з яких округлої форми – сфероїд, вірогідно, скіфського часу, перевикористаний у середньовіччі (рис. 152: 3; вкл. VIII: 2: 4). Звідси ж похо-

дять: астрагал – таранна кістка вівці або кози без нарізок чи позначок (рис. 148: 1), уламок рогу корови (рис. 148: 2).

З кісток тварин 65 виявилися визначеними і належали 13-ти особинам, зокрема, свійським: двом молодим особинам бичка і корови; дорослій особині коня; двом особинам свиней – молочного віку та молодій; молодій вівці; козам – молочного віку і дорослій; курці; диким дорослим особинам оленя, кабана та борсука.

Яма належать до числа виразних господарських об'єктів, залишених населенням давньоруського часу XI ст.

У плані вивчення археологічних решток **історичних об'єктів**, а саме, господарського «супроводження» житлового будинку початку XIX ст., варто звернути увагу на залишки погребів, досліджених на схід від фундаментів будівлі, у профілі зачистки південної стінки розкопу 2 та під нею зі сходу (рис. 106).

Об'єкт 1 А – яма *погребу* (середина – друга половина XIX ст.), влаштованого під східною стіною будинку початку XIX ст. Виявлений у зачистці південного профілю розкопу 2 зі сходу (рис. 106: об. 1А), з рівня 0,6 м від «0». Уявлення про господарську споруду отримане винятково за зачисткою стінки розкопу. Ширина заглибини під фундаментом становила 2,65 м у верхній частині, 2,40 м – по дну. Глибина господарської будівлі не перевершувала 2,75 м. Погріб мав вигляд прямокутного котловану зі злегка звуженими донизу стінками і рівним дном, яке вкривала втоптана затічна суглинкова кірка (вкл. VIII: 4). На час спорудження дно влаштовувалося трохи нижче рівня залягання материка, тобто – 2,70–2,80 м від «0». Північним краєм погріб перекривав закидану заглибину більш раннього льоху – об'єкту 1 Б (рис. 106: об. 1А-Б; 155; вкл. VIII: 4).

Заповнення відзначалося рихлістю, містило мішаний ґрунт з окремими вуглинями і кістками свійських тварин, в основі – порівняно потужну лінзу пічного попелу та суглинкові вкраплення. В центрі наді дном містився масив осунутого суглинку-викиду, що провалився й до об'єкту 1 Б (рис. 106: об. 1А; 155). Уламки кераміки, пляшкового скла, фаянсу і фарфору, що залягали під ним, були характерними саме для другої чверті XIX ст.

Об'єкт 1 Б – нижня частина *погребу* (кінець XVIII – початку XIX ст.), влаштованого край північно-східного кута мурованого будинку початку XIX ст. Виявлений у зачистці південного профілю розкопу 2 зі сходу, а також в ході досліджень безпосередньо під стінкою цього розкопу

Рис. 155. Розкоп 2. Об'єкт 1 Б. Процес дослідження. З північного заходу.
О.В. Сидоренко.

(рис. 106: об. 1 А; вкл. VIII: 4-5), з рівня 2,75–2,80 м від «0». Нещільне заповнення призвело до осування масивів ґрунту з першого погребу до більш давнього.

Нижня частина господарської споруди була практично квадратним у плані котлованом, виструганим за допомогою лопати у щільному материковому суглинку (вкл. VIII: 4). Його стінки виявилися зорієнтованими майже за сторонами світу, з невеликим відхиленням у східний бік. Розміри основи становили 1,90 × 1,90–2,00 м, глибина досягала 4,0 м, площа – 3,8 м² (рис. 106: об. 1 Б). Стінки – рівні прямовисні, затерті

вологою ганчіркою. З широтних боків на глибині 2,85–2,90 м від «0» у протилежних стінках були влаштовані уступи – утримувачі поперечно-го бруса – основи драбини, у вигляді напівовальної в плані форми ніш розміром 0,14–0,25 × 0,35–0,40 м і висотою до 0,30 м (рис. 106: об. 1 Б).

Масив заповнення у верхній частині складався з перемішаного рихлого ґрунту (рис. 155), перекривався осунутим суглинком із заповнення попереднього, розмішеного вище льоху, в т. ч. зі втоптанними ділянками його дна, підстилаючись потужним прошарком битого і пошкодженого керамічного, фаянсового і скляного посуду, скинутого до ями у 1810-х рр. Під ним на останню третину глибини залягав шар щільного попелу і вуглин, до якого потрапили чимало кісток тварин, риби та її луски, черепашки устриць, скинутих зверху пляшок, штофів, осунутих донизу внаслідок обвалу (в т. ч. закоркованих пляшок з вином), датованих другою половиною 1810-х рр.

Загальна кількість виявлених уламків скляного посуду складала понад 550 фрагментів, кераміки – більше 420 уламків, фаянсу і фарфору – більше 200 од. Крім зразків посуду, з верхньої частини заповнення походили бурштинові деталі чубука у вигляді пронизок-намистин або фігурно оформлених зeverшень ручок-утримувачів цього пристрою для паління (рис. 106: об. 1 Б: Б).

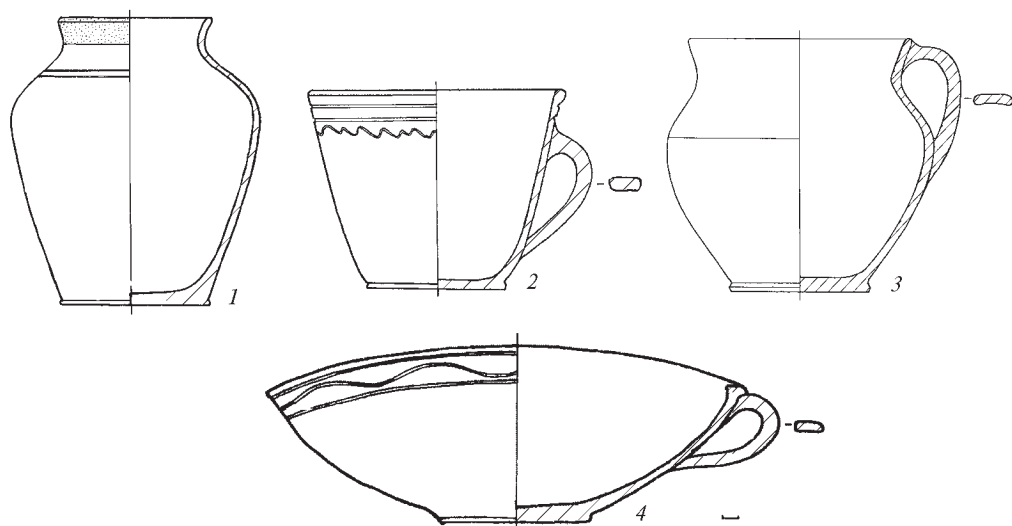

Рис. 156. Розкоп 2. Погріб – об'єкт 1 Б. Зразки гончарного посуду початку ХІХ ст.

Із заповнення об'єктів 1А і 1Б походять уламок черепа і фаланга пальця руки людини у віці 50–55 років. Обидві кістки потрапили сюди внаслідок перекопу ХІХ ст. решток випадкового захоронення в одному з роменських жител (вірогідно, житлі 3) край схилу Іванової гори.

Знахідки. Гончарний посуд:

1) темноглиняний *горщик* з різко відігнутими високими прямими вінцями, з округлою із зарізом закраїною зсередини на місці шийки та опуклим тулубом, де виділена грань переходу, з ручкою, закріпленою вгорі нижче зрізу вінця і на тулубі, пласким дном та невеликим утором. Орнамент розписний, нанесений ангобами у вигляді пасків, ком і хвиль, вкритих кіптявою. Початок ХІХ ст. Висота – 14,7 см, діаметр: вінець – 13,0 см, тулуба – 15,9 см, дна – 8,0 см (рис. 156: 3; вкл. ІХ: 1: 3);

2) світлоглиняний *горщик* струнких пропорцій, з плавно відігнутим коротким вінцем, легко потовщеним округлим зрізом, опуклим тулубом, високим розміщенням перегину корпусу (на першій чверті висоти), на пласкому дні з невеликим утором. Поверхня зсередини повністю вкрита, а ззовні – крайкована по вінцю й шийці зеленою поливою. На плічку є врізний орнамент у вигляді кількох паралельних рядів неглибоких прокреслених ліній. Початок ХІХ ст. Висота – 20,5 см; діаметр: вінець – 11,1 см, тулуба – 16,2 см, дна – 10,8 см (рис. 156: 1; вкл. ІХ: 1: 1);

3) *горщик-нічник* або «сирун» світлоглиняний – посудина для відправлення природніх потреб (Пошивайло 1993, с. 140), у формі зрізаного з

обох боків конусу вершиною донизу, з коротким відігнутих і комірцево потовщеним краєм, майже прямими розширеними догори стінками, на пласкому дні з утором. У верхній частині тулуба – прикріплена ручка. Поверхня зсередини вкрита повністю, а ззовні – крайкована по вінцю й шийці зеленою поливою. Ззовні – ділянка врізного орнаменту у вигляді паралельних рядів прокреслених ліній і хвилі. Початок ХІХ ст. Висота – 14,2 см; діаметри: вінець – 19,6 см, дна – 10,1 см (рис. 156: 2; вкл. ІХ: 1: 2);

4) *ринка коса* світлоглиняна – сплюснута з двох боків велика миска для запікання м'ясних страв (*Пошивайло 1993, с. 142, 143, мал. 222*) – гусятниця чи поросятниця (*Українское 1913, с. 6, табл. II: 11*), зверху овальної в плані форми, з вигнутими вінцями та їх зрізами, в результаті чого обидва довгі боки посудини паралельні один одному, протилежні – коротші – є частиною сегменту півкола овалу. Вінце пряме відігнуте, з дуже потовщеним краєм, що утворює ззовні бортик з широким зрізом. На місці зламу тулуба наявне ребро. Дно овальне пласке з утором. З одного із коротких боків приліплена ручка. Орнамент – врізний, розміщений на плічку, у вигляді двох паралельних горизонтальних ліній, між якими прокреслена хвиля. Початок ХІХ ст. Висота – 11,9 см; діаметри: вінець – 35,6 × 24,9 см, тулуба на вигнутій частині – 28,5 см, дна – 12,5 × 12,8 см (рис. 156: 4; вкл. ІХ: 1: 4).

Фаянсовий посуд репрезентують:

5) *покришка* білофаянсова з коротким відігнутих краєм, округлим потовщеним зрізом, рельєфним плавно вигнутим тулубом, пласкою вершиною, що увінчана ручкою на короткій основі з округлим і загостреним потовщенням, оформленим рельєфом візерунком. Біля основи ручки – отвір для виходу пару. Зсередини зберігся заглиблений відбиток тавра («в тісті») у вигляді прокресленої композиції – комоподібного символу та числа «32». Початок ХІХ ст., Казенна Києво-Межигірська фабрика (*Бубнова 1973, с. 25–27; Родионов 2005, с. 25*). Висота – 11,0 см; діаметри: вінець – 34,9 см, ручки – 4,7 см (рис. 157: 2; вкл. ІХ: 2: 2);

б) *тарілка* біло-сірофаянсова низьких пропорцій, з розлогими, майже горизонтальними крисами, з ребром зсередини на перегині, на пласкому дні з плавним округлим переходом від дна до тулуба. На дні ззовні – тавро у вигляді заглибленого чіткого відбитку штампу в формі якоря. Вірогідно, виготовлена у м. Баранівка Новоград-Волинського повіту Волинської губ., на підприємстві, пізніше відомому, як «фабрика М. Мезера» (*Родионов 2005, с. 151*). Початок ХІХ ст. Висота – 2,8 см; діаметри: вінець – 24,7 см, дна – 16,5 см (рис. 157: 4; вкл. ІХ: 2: 4);

7) основа великої столової посудини – *підставка* білофаянсова, з кільцевим піддоном, горизонтально позначеним зрізом, нижче краю –

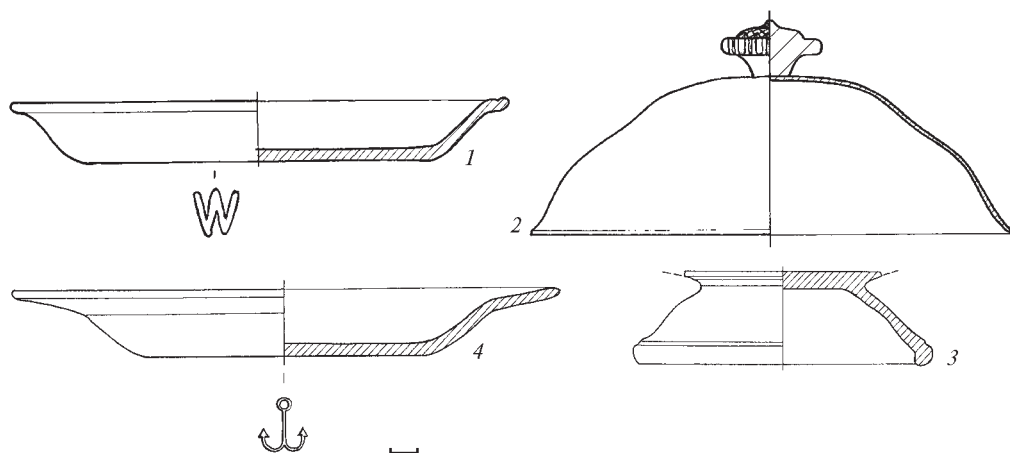

Рис. 157. Розкоп 2. Об'єкт 1 Б. Фаянсовий посуд кінця XVIII – початку XIX ст.

з рельєфною горизонтальною заглибиною та вираженим виступаючим утором. Казенна Києво-Межигірська фабрика. Висота уламка – 4,8 см; діаметри: збереженої частини – 15,1 см, дна – 10,0 см. 1810-ті рр. Поверхня має характерні тріщинки (рис. 157: 3; вкл. IX: 2: 3);

8) *блюдо* білофаянсове, низьких пропорцій, з вузькими горизонтальними крисами, на широкому пласкому дні з плавним округлим переходом до тулуба. На дні збереглося тавро у вигляді літери «W» та напису «...US POTTERY». Західна Європа-? Кінець XVIII – початок XIX ст. Висота – 3,8 см; діаметри: вінець – 30,6 см, дна – 21,1 см (рис. 155; 157: 1; вкл. IX: 2: 1).

Ряд археологічно цілих зразків скляного посуду представлений:

9) *пляшкою* для вина з напівпрозорого скла коричневого кольору, з потовщеним комірцем по зрізу вінця та нижче – ще одним кільцевим потовщенням-валиком, на кільцевому піддоні з глибоко ввігнутим до середини дном. На плічку є округлий чіткий відбиток в рельєфі тавра з написом курсивом «П / НАФ / – / 1818». 1818 р. Висота – 27,7 см; діаметр тулуба – 9,9 см. Скло з легким потемнінням ззовні, є ділянки збереженого сургучу на вінці (рис. 158: 2; вкл. X: 1: 2);

10) *пляшкою* з напівпрозорого скла коричневого кольору, з потовщеним комірцем по зрізу вінця, нижче – ще одним кільцевим потовщенням, на кільцевому піддоні з глибоко ввігнутим до середини дном. На плічку – округлий відбиток тавра з написом у рядок курсивом «ФР» (рис. 158: 1). На вінцях ззовні збереглися залишки сургучу. 1810-ті рр. Висота – 27,7 см, діаметр тулуба – 9,9 см (вкл. X: 1: 1);

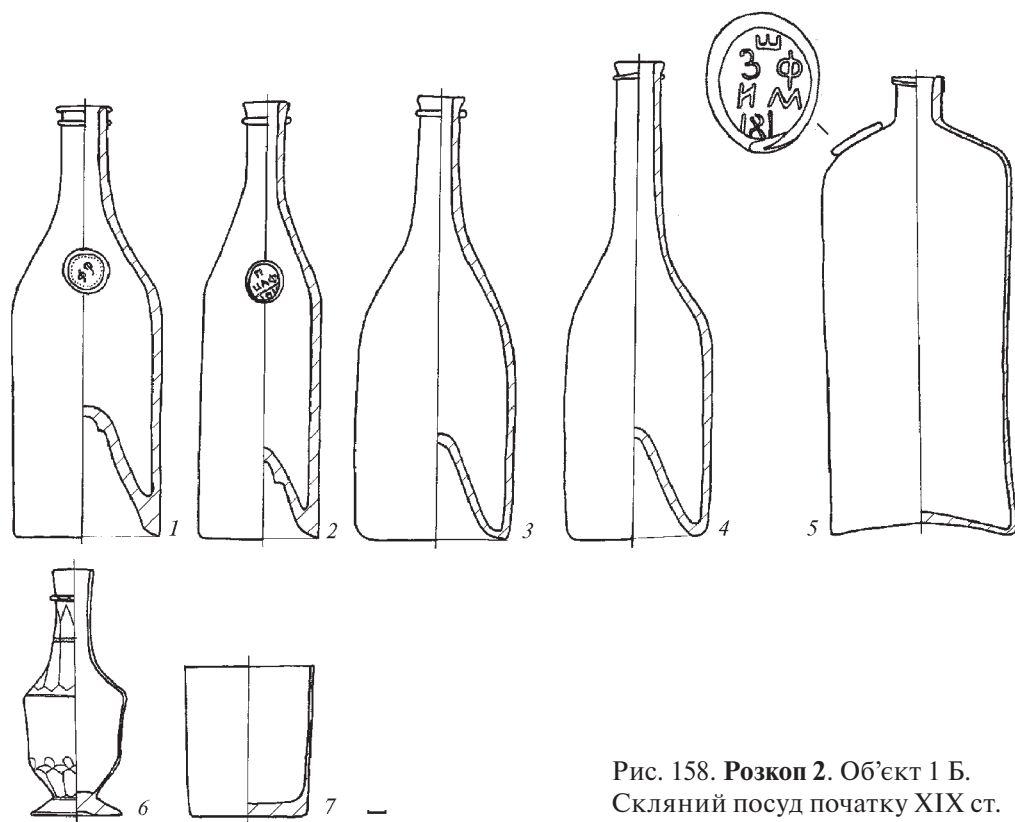

Рис. 158. Розкоп 2. Об'єкт 1 Б.
Скляний посуд початку XIX ст.

11) *пляшкою* з напівпрозорого скла коричневого кольору, без потовщеного комірця зверху, з кільцевим потовщенням-валиком нижче зрізу, високим горлом, на нерівному кільцевому піддоні з глибоко ввігнутим до середини дном. 1810-ті рр. Висота – 30,2 см, діаметр тулуба – 9,3 см (рис. 158: 4; вкл. X: 1: 4);

12) *пляшкою* з напівпрозорого скла коричнево-фіолетового кольору, із потовщеним комірцем по зрізу, із кільцевидним валиком нижче, високим горлом, на нерівному кільцевому піддоні з глибоко ввігнутим до середини дном. 1810-ті рр. Висота – 28,0 см, діаметр тулуба – 9,5 см (рис. 158: 3; вкл. X: 1: 3); всі пляшки – російського виробництва;

13) *штофом* з прозорого тонкого світло-зеленого скла, з характерними деталями профілю: прямокутної форми, ввігнутими до середини боками та дном, з комірцем під зрізом вінця. На плічку наявний підокруглий відбиток тавра з написом у чотири рядки «Ш / З Ф / И М / 1814». Москва, 1810-ті рр. Висота – 28,6 см, перетин – 11,6 × 9,1 см (рис. 158: 5; вкл. X: 1: 5);

14) *графинчиком-карафкою* з білого напівпрозорого скла, з легко потовщеним розширеним краєм, валиком-комірцем під зрізом, оздобленим канелюрами, що мав гранену шийку і плічка, виділені округлим перегином корпусу, з ввігнутими стінками, різким переходом до переддення, що також оформлене канелюрами, а нижче – огранене. Дно – на широкому тонкому кільцевому піддоні. Посудина додатково оздоблена двома позолоченими неширокими лініями на шийці і перегині корпусу. Росія, 1810-ті рр. Висота – 15,7 см, діаметри: комірця-валика – 2,9 см, тулуба – 6,8 см, дна – 5,9 см (рис. 158: 6; вкл. X: I: 6);

15) *склянкою* циліндричної форми з біло-прозорого скла, з рівними вертикальними стінками, потовщеним пласким дном. Росія-?, 1810-ті рр. Висота – 9,8 см, діаметр – 7,7 см (рис. 158: 7; вкл. X: I: 7).

Виходячи з місця розташування та наявності скинутого до погребу комплекту посуду, всі ці предмети використовуватися у господі заможного полтавця початку ХІХ ст. – безпосереднього сусіда класика нової української літератури І. П. Котляревського, садиба якого була розташована за 80 м на захід.

Посередньо про це ж свідчать і знахідки деталей дорогого *чубука* – бурштинові набірні пронизки та завершення верхньої частини ручки. Всі вони виготовлені за допомогою точильного верстату, мають добре відполіровану поверхню.

16. *Пронизка* – деталь набірної чубука – круглої форми поперечно-стиснута велика, з двома незначно вибраними основами навкруги свердленого отвору в центрі (рис. 159: 3). Бурштин прозорий яйцево-оранжевого кольору. Висота – 1,12 см; діаметри: тулуба – 2,83 см, основ – 1,14 см, отвору – 0,55 см (вкл. ХІ: I: 3).

17. *Пронизка* – деталь чубука – приплюснutoї видовжено-овальної форми, поперечно-стиснута велика, з круглим отвором у центрі (рис. 159: 2). Бурштин непрозорий густого світло-оранжево-коричневого кольору. Висота – 1,1 см; довжина – 3,7 см; ширина – 1,96 см; діаметр отвору – 0,64 × 0,67 см (вкл. ХІ: I: 2).

18-19. *Пронизки* від чубука – круглі, зрізано-конічної в перетині форми, з отвором в центрі (рис. 159: 6-7). Бурштин непрозорий яйцево-оранжевого кольору. Менша: висота – 0,80 см; діаметри: пласких основ – 1,55 і 1,30 см, отвору – 0,67 × 0,72 см. Більша: висота – 0,72 см; діаметри: пласких основ – 2,00 і 1,66 см, отвору – 0,67 × 0,70 см (вкл. ХІ: I: 6-7).

20-21. *Пронизки* – круглі циліндричної форми, низькі, з незначно профільованими боками й отвором в центрі (рис. 159: 8-9). Бурштин непрозорий коричнево-оранжевого кольору. Вища: висота – 0,47 см; ді-

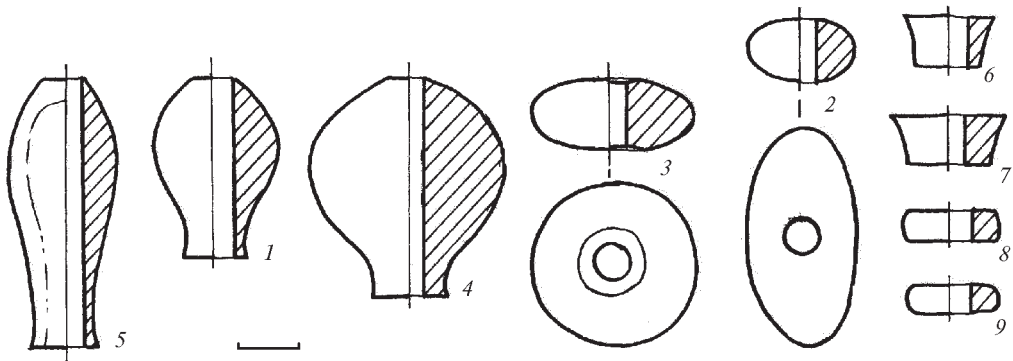

Рис. 159. Розкоп 2. Об'єкт 1 Б. Деталі чубука кінця XVIII – початку XIX ст. Бурштин.

метри: основ – 1,46 см, отвору – 0,63 × 0,65 см. Нижча: висота – 0,45 см; діаметри: основ – 1,59 см, отвору – 0,63 × 0,65 см (вкл. XI: 1: 8-9).

22. *Пронизка* – деталь завершення ручки-утримувача чубука – видовжено-розширеної, поперечно-плескатої форми, звужена донизу і завершена зрізаним розширенням, з круглим наскрізним отвором за довшою віссю симетрії в центрі (рис. 159: 5). Бурштин непрозорий темно-оранжево-коричневого кольору. Висота – 4,55 см; ширина – 1,72 см; товщина – 1,26 см; діаметри: нижньої круглої основи – 1,03 см; отвору – 0,64 × 0,67 см (вкл. XI: 1: 5).

23. Подібна *пронизка* – деталь ручки-утримувача чубука – більш низька та ширша, з круглим наскрізним отвором за довшою віссю симетрії в центрі (рис. 159: 1). Бурштин напівпрозорий яйцево-оранжевого кольору. Висота – 3,03 см; ширина – 2,07 см; товщина – 1,30 см; діаметри: нижньої круглої основи – 1,04 см; отвору – 0,63 × 0,67 см (вкл. XI: 1: 1).

24. Ще одна подібна велика *пронизка* (рис. 159: 4). Бурштин непрозорий яйцево-оранжевого кольору. Висота – 3,65 см; ширина – 3,30 см; товщина – 1,58 см; діаметри: нижньої круглої основи – 1,30 см; отвору – 0,64 × 0,67 см (вкл. XI: 1: 4).

Деталі-прикраси чубука є зразками продукції німецьких майстрів з Прибалтики кінця XVIII ст.

Отже, погріб, споруджений наприкінці XVIII ст., використовувався на початку XIX ст., а в кінці 1810-х рр. обвалився і був закиданий.

Таким чином, матеріали другого розкопу досить інформативно надають уявлення про характер залягання культурних нашарувань й етапи заселення південно-східного краю Іванової гори впродовж останніх дванадцяти століть міської історії.

Розділ 6. ВИПАДКОВІ Й ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

Охарактеризувавши результати проведених робіт, варто зупинитися і на певних групах знахідок індивідуального характеру, виявлених за різних обставин.

Першу групу складають предмети, передані колекціонерами-металодетекторщиками, які просканували вивезений будівельниками ґрунт з котловану на місцях його скидання в пошуках монет, а також були допущені на будівництво, коли туди ще не мали змоги потрапити археологи.

3-поміж них наявні фрагменти вінець гончарного давньоруського посуду. Найранішою зі знахідок є уламок верхньої частини горщика XII ст. з вертикальним вінцем, внутрішній край якого косо зрізаний, а плічко прикрашене рядами хвилястих ліній, перемежованих з крапковими вдавленнями (рис. 160: 4). Цей зразок, вірогідно, належить до кола кераміки західнослов'янського типу. Хронологічно наступним за часом появи на Івановій горі є вінця гончарних горщиків з валикоподібними потовщеннями по краю, здебільшого вкриті лінійним орнаментом та відбитками палички (рис. 160: 1-3), котрі варто відносити до числа уламків посуду XII – початку XIII ст.

Початок післямонгольського часу існування Полтавського поселення (другу половину XIII ст.) маркують уламки гончарних горщиків з валикоподібним потовщенням вздовж краю вінця та конічною шийкою, вкриті на плічках лініями і відбитками палички (рис. 160: 5-6).

Серед знахідок наявні й два невеликі давньоруські залізні черешкові ножі з уступами в основі спинки і леза (рис. 161: 1-2; вкл. XI: 5: 1-2), дві залізні так звані «голки з кільцями» з перевитими загостреними стрижнями – деталі скріплення піл одягу (рис. 161: 3-4; вкл. XI: 5: 3-4), залізне черешкове ромбоподібне без упору вістря на стрілу типу 47, за О. П. Медведєвим (*Медведєв 1966, с. 68, табл. 30: 43*) (рис. 161: 5; вкл. XI: 5: 5), що мало поширення у Подніпров'ї у XI–XIV ст. (*Кирпичников, Медведєв 1985, с. 349, табл. 136: 14*).

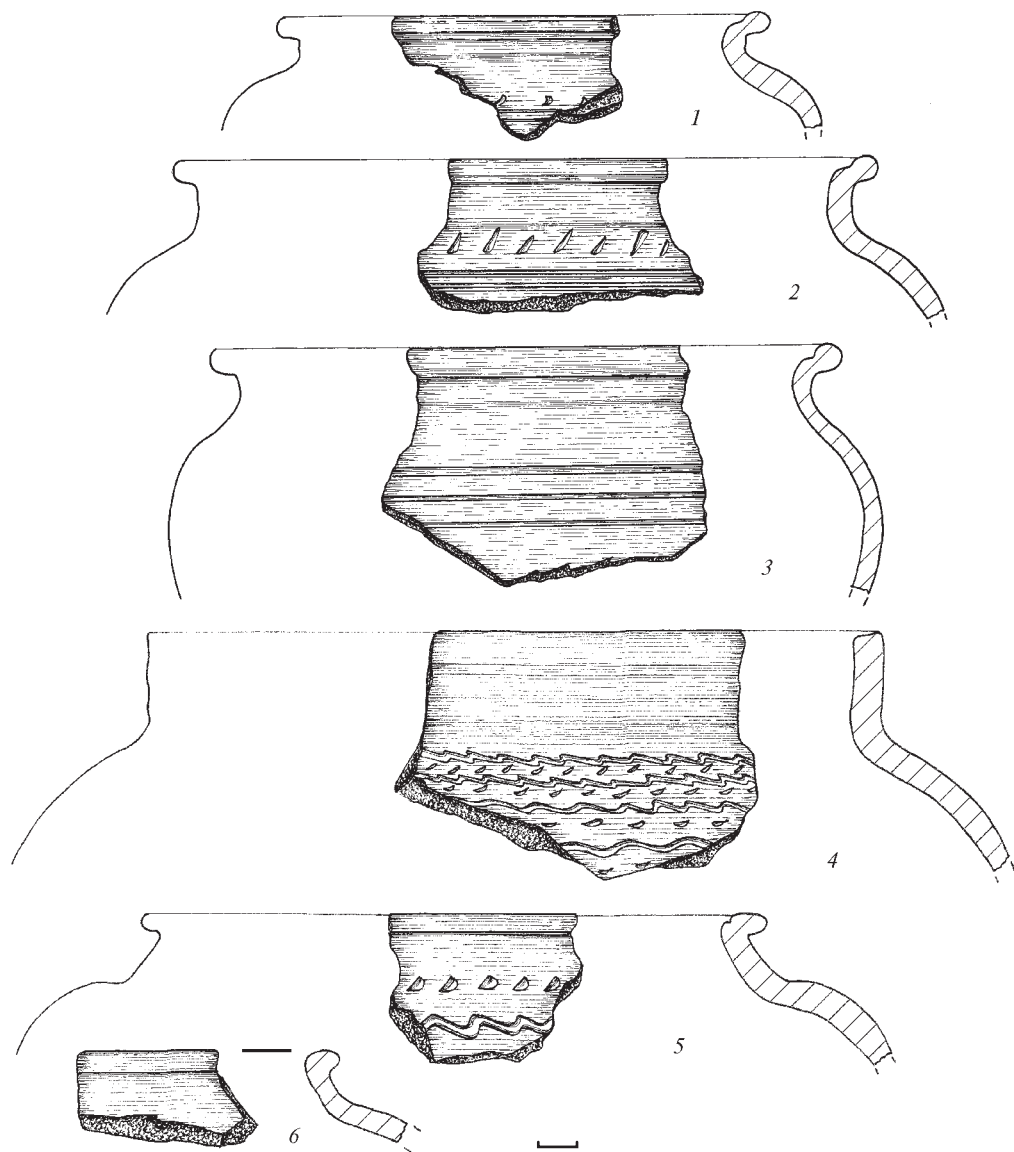

Рис. 160. Розкопи 1 та 2. Уламки гончарного давньоруського і післямонгольського посуду зі зруйнованих об'єктів та культурних нашарувань.

Друга і значно менша група – це речі, що виявлені будівельниками за випадкових обставин в обвалах стінок котловану, а також під час прокопування різного роду заглибин на подвір'ї чи у приміщеннях ресторану в ході реконструкції.

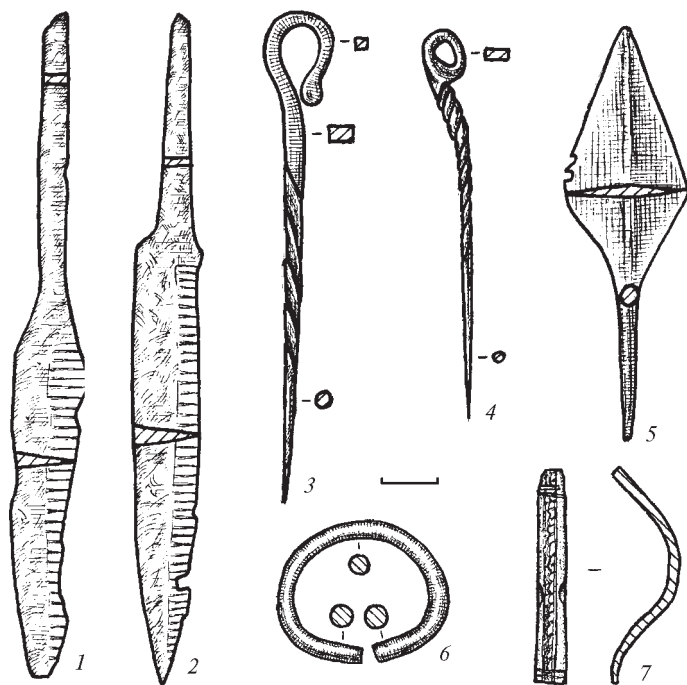

Рис. 161. Розкопи 1 та 2.
Індивідуальні знахідки
зі зруйнованих об'єктів
та нашарувань.
1-5 – залізо; 6 – срібло;
7 – бронза.

З-поміж них, під час очищення старої траншеї каналізації та водопостачання вздовж північної стінки будівлі ресторану, трапилося кілька речей.

Це – уламок дещо розширеної донизу «неприродньо» перегнутої вузької бронзової *платівки*, з нанесеним вздовж неї посередині візерунком: між двома прямими прокресленими лініями вміщена смужка зигзагу. У верхній частині помітні дві поперечні насічки, а посередині є незначні вм'ятини (рис. 161: 7; вкл. XI: 6).

Довжина платівки у зігнутому стані – 3,8 см, реконструйована довжина у «розігнутому» вигляді – 4,3 см, ширина – 0,5–0,6 см, її товщина – 0,15 см. На звороті помітні сліди вигинання уламка, що могло відбуватися через порівняно тривалий час після перебування в ґрунті. Така деталь, вірогідно, від прикраси може бути рештками розігнутого перстня.

З-поміж усіх виявлених за випадкових обставин речей вирізняється, безсумнівно, рідкісна й перша для полтавських давньоруських старожитностей візантійська бронзова *зооморфна ручка* або *завершення-утримувач покритишки посудинки* (лампи, курильниці, невеликої посудинки-? чи лампадки) у вигляді прорізної одноголової платівки (схожої на підвіску) з качечкою і двостороннім, майже дзеркальним зображенням (рис. 162). Ця лита деталь в основі має овальний, поставлений вертикально щиток,

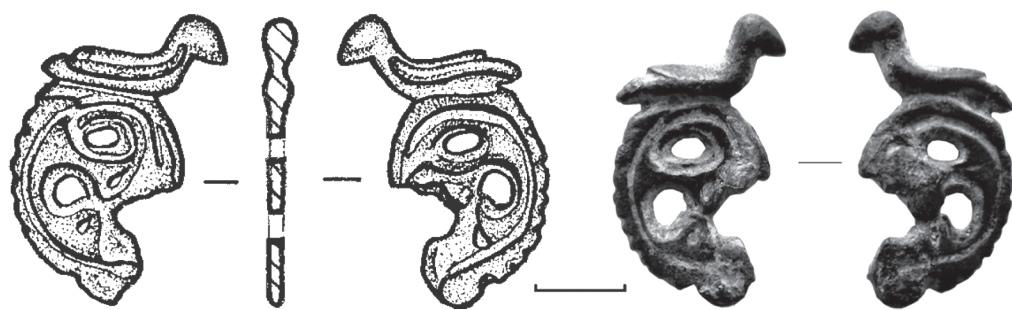

Рис. 162. Полтава, Іванова гора. Східний схил під галереєю ресторану.
Ручка візантійської посудинки-лампи-? *Бронза*. Прорисовка і фото.

з трьома розташованими розеткою округлими прорізами, оточеними рельєфними заглибинами в контурі неширокої канавки, який по краю оформлений рубчиками-нарізками, а знизу – округлим виступом. Зверху щитка знаходиться профільне зображення птаха – качечки головою вправо, зі складеними крилами. Ручка має невеликий злам на щитку знизу і вкрита благородною патиною (вкл. XI: 4).

Висота частини виробу – 2,86 см, ширина – 1,6-1,7 см, товщина – 0,35 см (рис. 162). Виявлена на східному схилі Іванової гори в зоні осування перевідкладеного ґрунту, що знімався з боку відкритої галереї – розкопу 1 у серпні 2012 р.

Стосовно призначення цього виробу, то він схожий до завершення, що мають візантійські булавки (Херсонес, Київ) (*Наследие 2011, с. 213, 261, №№ 155, 250-251*), однак на булавках – пташки без фігурного низу, як на цьому уламку. Схожі наверхшя відомі на візантійських і пізніше єгипетських металевих курильницях, лампах тощо, аналогічні – часто прикрашають ручки самих посудин або ж їх кришечки. Полтавська знахідка на завершення булавки мало схожа, отже, на думку кандидата історичних наук *О. В. Комара*, нагадує більше ручку.

Прикрасою, що може бути віднесена до кола ювелірних виробів козацької епохи, є бронзова чарунка-уламок *персня* зі вставкою з прозорого яскраво-зеленого скла квадратної форми, якій у верхній частині надані гранені квадратні обриси (вкл. XI: 2: 1).

Розміри округлої чарунки зі слідами зламу тонкої шинки – 1,1 × 1,1 см, ширина шинки – не більше 0,21–0,25 см; розміри вставки – 0,8 × 0,8 см.

Там же трапилася й інша прикраса, час побутування якої може визначатися доволі широко – від кінця I тис. н. е. до, вірогідніше за все, XVII – XVIII ст.

Це – близька до кулястої форми *намистина* з гірського кришталю, з тонким наскрізним каналом отвору, свердленого з одного боку. Діаметр намистини – 0,7 см, діаметр каналу отвору – $0,07 \times 0,09$ см (вкл. XI: 2: 2).

Останню групу знахідок складають виявлені під час зачистки дна і відвалів стінок котловану на початку наглядових робіт артефакти, що мають певні прив'язки хоча б до тих чи інших частин розкопів.

Зокрема, із зони поглиблення спуску до котловану реконструкції ресторану (західний край майбутнього розкопу 2) походила *срібна* круглodrотова *рамка пряжки-обойми* для шкіряного ремня з розімкнутими, дещо потовщеними прямокутними кінцями (рис. 161: 6). Вона має новітнє походження і може належати до пряжок дорогого взуття або деталей закріплення підсумків XVIII ст. (вкл. XI: 7).

З основи утвореної вибиранням котловану південної стінки розкопу 2 походив невеликий литий бронзовий *гудзик* кулястої форми з частково втраченим вушком (рис. 163: 1; вкл. XI: 3: 1) – типова деталь одягу давньоруського часу, а неподалік – у відслоненнях (на рівні 1,2–1,5 м від «0») – виявлений уламок скляного витого *браслету* зеленого кольору (рис. 163: 2; вкл. XI: 3: 2).

З обвалів ґрунту в районі зосередження ям XVIII – XIX ст. (між першим та четвертим метрами майбутньої зачистки південної стінки розкопу 2) походять чотири рожево- і червоно-рожевокоралові *намистини* початку Нової епохи: порівняно крупна циліндричної форми (вкл. XI: 2: 3), дві такі ж, проте значно менші, та крупніша за попередні сплюснена діжкоподібна. Розміри цих намистин наводяться у відповідності з переліком: 1) висота – 0,40 см, діаметр – 0,85 см, діаметр каналу отвору – 0,1 см; 2-3) висота – 0,35–0,45 см, діаметр – 0,50 см, діаметр каналу отвору – 0,08 см; 4) висота – 0,55 см, діаметр корпусу – 0,90 см, діаметр основ – 0,7 см, діаметр каналу отвору – 0,9 см. Датування прикрас – рубіж XVIII – XIX і перша половина XIX ст.

Всі описані предмети певною мірою виступають наочним доповненням інформації до отриманих результатів проведених робіт.

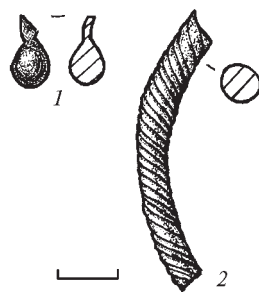

Рис. 163. Розкоп 2. Випадкові знахідки. 1 – бронза; 2 – скло.

ВИСНОВКИ

У ході наглядових робіт на Івановій горі отримані важливі археологічні та історичні свідчення щодо заселення й забудови історичного ядра Полтави від IX до початку XIX ст. А, передусім, установлений факт збереження решток археологічних об'єктів під будівлею третьої чверті XX ст. ресторану «Іванова гора (Лілея)». Адже вважалося, що будівництво останнього знищило ділянку нашарувань городища і поселення в історичному центрі міста, де залягали культурні відкладення роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу, полкової фортеці фіналу пізнього українського середньовіччя.

Під час розкопок у перевідкладеному стані виявлені знахідки скіфського часу, які, разом з іншими відомими на сьогодні, засвідчують існування на цій території, задовго до появи літописних слов'ян-сіверян, великого поселення раннього залізного віку. На думку визначного дослідника скіфських старожитностей Лівобережжя Дніпра, професора Б. А. Шрамка, на одному з виступів Іванової гори могло знаходитися і найпівденніше у Поворсклі укріплення доби раннього залізного віку, що досі не виявлене археологами (*Шрамко 1987, с. 21, рис. 1*). Наразі маємо констатувати, що саме це поселення займало центральне положення у структурі заселення скіфського часу, принаймні, у межах території сучасного міста (*Супруненко 1988; 2006*). Матеріали і комплекси скіфської епохи періодично виявляють не тільки на Івановій, а й на сусідніх – Інститутській та Миколаївській горах. До речі, опис досліджених у 2013 р. об'єктів раннього залізного віку буде вміщений у другій частині цього видання.

Стратиграфічні і планіграфічні спостереження у розкопах засвідчили місцезнаходження вздовж східного та південно-східного країв майданчика Іванової гори смуги надсхилової ділянки житлово-господарської забудови першопоселення роменської культури середини IX ст., відкрили рештки кількох підклітів господарських і житлових будівель, а також давньоруських ям наступного етапу життєдіяльності літописної Лтави. Отриманий стратиграфічний перетин надсхилля південно-схід-

ного краю майданчика мису, що досить наочно репрезентує почергове залягання культурних нашарувань важливої ділянки головного історичного ареалу Полтави (вкл. XII).

У цілому в розкопі 1 досліджено (з різним ступенем повноти) дванадцять господарських ям, рештки господарської споруди і житла роменської культури, а також залишки будівель XVIII ст. Вздовж південної стінки розкопу 2 вивчені частини котлованів трьох житлових будівель і поховання роменської культури, господарська давньоруська яма, льох початку XIX ст., а також зафіксовані перетини чотирьох ям і погребу XVIII–XIX ст.

Виявлені у розкопах будівельні рештки відносяться до кількох історичних періодів. Найбільша кількість житлових та господарських об'єктів належить роменській археологічній культурі. Залишки жител представлені їх нижніми заглибленими частинами. Конструктивні особливості будівель встановлювалися не завжди чітко, на що вплинули проведені перед розкопками будівельні роботи. Втім, збережені нижні частини житлових будівель мають ознаки влаштування дерев'яних стін на певній відстані від бортів котлованів. Простежена хронологічна будівельна спадковість влаштування котлованів жител 2 і 1 у розкопі 2. Їх основним опалювальним пристроєм виступає глиняна піч. Варто наголосити, що наявні у житлах рештки печей належали до двох типів. Це – кубоподібні останцеві, що конструктивно пов'язані зі стінами котловану, та печі округлих пропорцій, виліплені з принесеної глини і розміщені на деякій відстані від стінок. Різниця у їх конструкції узгоджується з хронологією виявлених комплексів.

Уперше для Полтави, після досліджень І. І. Ляпушкіна, вдалося зафіксувати об'єкти, що за хронологічною шкалою розвитку сіверянських старожитностей тяжіють до раннього (або середнього) етапу роменської культури. Їх особливістю є повна відсутність у заповненні фрагментів гончарного давньоруського посуду. Комплекси, поряд із ліпною роменською, містять місцеву примітивно гончарну кераміку, а також уламки горщиків «псевдоволинцевського» типу та більш подібних до гончарних з Правобережжя Дніпра. Привертає увагу і порівняно значна кількість знахідок, пов'язаних з косторізною справою. Виявлені заготовки і цілі вироби місцевого й імпортного походження. Відзначена певна кількість решток залізобного виробництва.

Одним з важливих результатів розкопок стало відкриття комплексу (яма 12), що датується другою половиною XI ст. Відомо, що залишки таких об'єктів на Івановій горі збереглися незадовільно. Їх дещо більша кількість досліджена на Інститутській горі у 2007 і 2010 рр., а також піз-

ніше. Тому поповнення джерельної бази, що стосується цього історичного етапу в історії Полтавського поселення, є досить важливою. Адже відомо, що в літературі існує гіпотеза про перерву у житті Лтави, котра могла бути наслідком військової кампанії князя Бориса Володимировича на землі південно-східних сіверян (*Приймак, 1999, с. 40*).

Окрім перерахованих вище, виявлені кілька господарських ям та матеріали XII – першої половини XIII ст., а також окремі знахідки післямонгольського часу. Ці артефакти засвідчують продовження життя у літописному «граді» не тільки у час походів князя Ігоря Святославича на половців, а й після Батиевої навали.

Досить виразні знахідки отримані у процесі досліджень об'єктів Нової доби. Їх детальна фіксація розширює і збагачує матеріали до відтворення історичної забудови Полтави XVII–XVIII ст. Так, у розкопах наявні частини підклітів житлових споруд, господарські ями, а також залишки будівлі, що цілком може бути рештками міської тюрми кінця XVIII – початку XIX ст.

У розкопі 2 виявлені досить яскраві знахідки – археологічно цілі форми гончарного, скляного і фаянсового посуду, деталі чубука з бурштину, зразки технічної кераміки, вироби з металу, прикраси, що поповнили колекцію Полтавського краєзнавчого музею. Отримані обмірні характеристики кількох льохів, уявлення щодо спорудження сміттєвих та санітарних ям початку існування губернського центру. Взірці посуду Нової епохи (початок XIX ст.) стали окрасою експозиції Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського.

Насамкінець, результати досліджень у черговий раз підтвердили закономірність збереження культурних нашарувань Полтави ряду попередніх епох під ділянками старої забудови XIX–XX ст., та, навіть, під капітальними будівлями третьої чверті XX ст., зведеними без дотримання пам'яткоохоронних вимог.

Друга частина роботи, що готується до друку, представить читачеві результати науково-наглядових археологічних досліджень навколо будівлі ресторану на Івановій горі та в його найближчій окрузі, проведених упродовж 1999, 2009 і 2013 рр.

Додаток 1

А. В. Артем'єв

**РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ КІСТКОВИХ РЕШТОК
З РОЗКОПОК НА ІВАНОВІЙ ГОРІ У ПОЛТАВІ**

Полтава. Іванова Гора. Південна стінка котловану розкопу № 2. *Поховання 1* (гл. 1,45 – 1,50 м).

Рештки поховання представлені верхнім поясом скелету дорослої людини (частини верхніх кінцівок, шийний та грудні відділи хребта, уламки стегнових кісток). Збереглася цілою ліва плечова кістка. Череп отримано у розвалі. В наявності кришка краніума, лицева частина черепу, а також повністю збережена зубна ділянка.

Стать. Усі морфологічні ознаки належні жіночому скелету.

Вік. Кістковий рельєф на ділянках збережених швів діафізів та епіфізів вказує на вік у 45-50 років. Шви черепа (ступінь зрощення) засвідчують те ж саме – 45-50 років. Стертість зубів характерна для віку в 45-50 років.

Зріст. Визначений за розмірами лівої плечової кістки (29,7 см) – 156,0-158,0 см.

Таким чином, поховання 1 належало жінці у віці 45-50 років, зростом 156,0-158,0 см.

Виявлені особливості у кістковому скелеті. Визначена первинна адентія зубів мудрості на верхній щелепі. Діагностовано середній прикореневий карієс у зубі мудрості з нижньої лівої щелепи, на його мезіальній поверхні та прикореневій – середній карієс на дистальній поверхні сусіднього зуба, спрямований до нижнього лівого зуба мудрості (таким чином, каріозні порожнини є сусідніми). Зубні мінералізовані відкладення у вигляді каміння – так званої «тонкої лінії».

Враховуючи ці особливості розвитку зубного апарату, можна констатувати, що кісткові залишки датуються фінальною добою раннього середньовіччя. Адже редуційні процеси (первинна адентія) як явище набуває епідеміологічного значення саме за доби раннього середньовіччя. А прикореневий карієс частіше виникає як патологічний процес у період, що передував епідеміологічному середньовіччю.

Полтава. Іванова Гора. Знахідки з перекопів *господарських ям XVIII – XIX ст.* у східній частині південного профілю розкопу № 2.

Перекоп об'єкту 1 А – один уламок черепа і фаланга пальця руки; перекоп XVIII – XIX ст. – таз людини.

Ідентифіковано два індивіди.

1-й. Для аналізу збереглися уламки мозкового черепу і середня фаланга великого пальця правої руки.

Стать, зріст. За наявними матеріалами не визначаються.

Вік. За ступінню зрощення швів на черепі – вік людини 50-55 років; за ступенем розвитку остеофітів на кістці пальця вік останків людини також становить близько 50-55 років.

Теоретично, обидві кістки можуть належати скелету одного індивіда у віці 50-55 років. Вірогідно, маємо рештки захоронення, перекопаного спорудженням ям за Нової епохи край схилу Іванової гори.

2-й. Для аналізу зберігся уламок тазової кістки дитини.

Стать, зріст за наявним матеріалом не визначаються.

Вік. Вікові ознаки вказують, що дитина померла у віці *до 1-го року*. Особливостей та слідів патології у рештках кісткового скелету не виявлено.

Таким чином, другий індивід – дитина першого року життя. Добра збереженість кісток вказує на пізньосередньовічний час здійснення поховання, яке пізніше, вірогідно, було перекопане внаслідок спорудження однієї з господарських чи санітарних ям.

Додаток 2

В. Л. Бондаренко

**ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ
ИЗ РАСКОПОК В ПОЛТАВЕ 2012 г.**

Поступивший остеологический материал был исследован с целью видовой идентификации и определения количественно-возрастного состава животных на поселении. Исследуемые материалы представлены типичными кухонными отходами, состоящими из фрагментированных костей различных видов животных в общем количестве – 962 ед.

Приведенная ниже статистическая обработка костных останков дает примерную оценку приоритетных направлений домашнего животноводства на Полтавском поселении, а также процентные соотношения видов и возрастов животных *от общего количества костей* (отраженные в сводных таблицах). Для обозначения возрастов были использованы усредненные возрастные интервалы по каждому виду: *коровы и лошади* – молочного возраста – 0–6 мес., молодые – 0,5–3 года, взрослые – 3–12 лет, старые – 12–20 лет; *свины* – молочного возраста – 0–6 мес., молодые – 0,5–2 года, взрослые – 2–6 лет, старые – 6–10 лет; *овцы и козы* – молочного возраста – 0–6 мес., молодые – 0,5–2 года, взрослые – 2–8 лет, старые – 8–12 лет.

Фрагментированность костных останков является фактором, осложняющим их определение. Вследствие этого, такие близкие виды, как козы и овцы, не во всех случаях различимы до вида. Такие фрагменты заносились в графу «козы», а в графу «овцы» только те кости, которые имели явную принадлежность к данному виду. Таким образом, *предпочтительно учитывать общее количество* костей от этих двух видов под объединенным понятием *МРС* (мелкий рогатый скот).

По объемному материалу раскопок с Ивановой горы составлены подробные отчеты. После описания костей по объектам, показаны сводные статистические таблицы и гистограммы видовых и возрастных соотношений *по количеству голов*.

К тексту с описанием объектов прилагаются сводные листы, включающие видо-возрастные процентные соотношения по каждому виду животных. Подсчет проводился как статистический (от общего количества костей), так и по количеству голов. Хотя подсчет животных по количеству голов может иметь определенную условность в связи с допустимой погрешностью при определении, такие данные часто отображают более точную картину, по сравнению со статистическим подсчетом *от общего количества костей*. Поэтому в сводной статистической таблице представлены и те, и другие данные (кол-во костей / кол-во голов).

Иванова Гора, раскоп 1

(роменская культура и древнерусское время)
(% от общего количества костей)

Хозяйственные животные: (всего 438 костей от 90 особей)

– **коровы** – 24 кости от 3-х особей молочного возраста, 71 кость от 14 молодых особей и 33 кости от 6 взрослых особей
– 29,22 %

- лошади – 8 костей от 3-х молодых особей и 19 костей от 2-х взрослых особей – 6,16 %
- свиньи – 40 костей от 6-ти особей молочного возраста, 78 костей от 15-ти молодых особей и 6 костей от 2-х взрослых особей – 28,31 %
- овцы – 5 костей от 3-х молодых особей и 19 костей от 2-х взрослых особей – 5,47 %
- козы – 13 костей от 4-х особей молочного возраста, 31 кость от 5-ти молодых и 15 костей от 3-х взрослых особей – 13,47 %
- собаки – 10 костей от 2-х взрослых особей – 2,28 %
- куры – 12 костей от 5-ти молодых особей – 3,42 %
- гуси – 1 кость от 1-й взрослой особи – 0,22 %

Охотничье-промысловые виды: (всего костей от особей)

- олени – 8 костей от 2-х молодых особей и 24 кости от 3-х взрослых особей – 7,30 %
- барсуки – 1 кость от 1-й взрослой особи – 0,22 %
- бобры – 2 кости от 2-х взрослых особей – 0,45 %
- аисты – 2 кости от 1-й взрослой особи – 0,45 %
- рыба (щука) – 3 кости от 1 молодой особи и 10 костей от 1 взрослой особи – 2,96 %

Соотношение костей домашних животных по возрастным показателям:

- особей молочного возраста – 19,84 %
- молодых особей – 52,83 %
- взрослых особей – 27,31 %
- старых особей – 0 %

Также 1 кость определена, как 3-й шейный позвонок человека (судя по размеру, возможно, женский).

По объектам:

Жилище 1, раскоп № 2 (всего 28 костей от 4 особей)

- лошади – 6 костей от 1 взрослой особи
- свиньи – 8 костей от 1 особи молочного возраста
- овцы – 6 костей от 1 взрослой особи
- олени – 8 костей от 1 взрослой особи

Жилище 3, раскоп № 2 (всего 3 кости от 3 особей)

- лошади – 1 кость от 1 взрослой особи
- овцы – 1 кость от 1 молодой особи
- человек – 1 кость (3-й шейный позвонок взрослой женщины)

Объект 1, раскоп № 1 (всего 12 костей от 5 особей)

- коровы – 4 кости от 1 особи молочного возраста и 4 кости от 1 молодой особи
- лошади – 2 кости от 1 молодой особи
- свиньи – 2 кости от 2-х молодых особей

Об'єкт 2, раскоп № 1 (всього 99 костей от 24 особей)

- **коровы** – 10 костей от 1 особи молочного возраста, 21 кость от 5 молодых особей и 10 костей от 2 взрослых особей
- **лошади** – 4 кости от 1 молодой особи и 10 костей от 1 взрослой особи
- **свиньи** – 4 кости от 1 особи молочного возраста и 11 костей от 3-х молодых особей
- **овцы** – 1 кость от 1 молодой особи
- **козы** – 9 костей от 1 особи молочного возраста и 7 костей от 1 взрослой особи
- **собаки** – 1 кость от 1 взрослой особи
- **куры** – 1 кость от 1 молодой особи
- **гуси** – 1 кость от 1 взрослой особи
- **олени** – 8 костей от 1 взрослой особи
- **куницы** – 1 кость от 1 молодой особи

Яма 1, раскоп № 1 (всього 23 костей от 4 особей)

- **коровы** – 7 костей от 1 молодой особи
- **свиньи** – 2 кости от 1 особи молочного возраста и 9 костей от 1 молодой особи
- **куры** – 5 костей от 1 молодой особи

Яма 2, раскоп № 1 (всього 30 костей от 5 особей)

- **коровы** – 10 костей от 1 особи молочного возраста и 5 костей от 1 молодой особи
- **свиньи** – 9 костей от 1 молодой особи
- **козы** – 4 кости от 1 молодой особи
- **куры** – 2 кости от 1 молодой особи

Яма 4, раскоп № 1 (всього 9 костей от 3 особей)

- **коровы** – 4 кости от 1 особи молочного возраста
- **лошади** – 2 кости от 1 молодой особи
- **козы** – 3 кости от 1 молодой особи

Яма 8, раскоп № 1 (всього 12 костей от 4 особей)

- **коровы** – 2 кости от 1 молодой особи
- **свиньи** – 2 кости от 1 молодой особи и 3 кости от 1 взрослой особи
- **олени** – 5 костей от 1 молодой особи

Яма 9, раскоп № 1 (всього 139 костей от 24 особей)

- **коровы** – 22 кости от 4 молодых особей
- **свиньи** – 21 кость от 2-х особей молочного возраста и 35 костей от 5 молодых особей
- **овцы** – 13 костей от 1 взрослой особи
- **козы** – 2 кости от 1 особи молочного возраста и 20 костей от 2-х молодых особей
- **собаки** – 9 костей от 1 взрослой особи
- **куры** – 3 кости от 1 молодой особи и 3 кости от 1 взрослой особи
- **олени** – 3 кости от 1 молодой особи
- **кабаны** – 4 кости от 1 взрослой особи
- **бобры** – 1 кость от 1 старой особи
- **аисты** – 1 кость от 1 взрослой особи

- **рыба** (щука) – 3 кости от 2-х молодых особей и 10 костей от 2-х взрослых особей

Яма 10, раскоп № 1 (всего 19 костей от 6 особей)

- **коровы** – 8 костей от 1 взрослой особи
- **свиньи** – 2 кости от 1 молодой особи и 3 кости от 1 взрослой особи
- **козы** – 4 кости от 1 молодой особи и 1 кость от 1 взрослой особи
- **бобры** – 1 кость от 1 взрослой особи

Яма 12, раскоп № 2 (всего 65 костей от 13 особей)

- **коровы** – 20 костей от 2-х молодых особей
- **лошади** – 8 костей от 1 взрослой особи
- **свиньи** – 5 костей от 1 особи молочного возраста и 8 костей от 2 молодых особей
- **овцы** – 3 кости от 1 молодой особи
- **козы** – 2 кости от 1 особи молочного возраста и 7 костей от 1 взрослой особи
- **куры** – 1 кость от 1 взрослой особи
- **олени** – 8 костей от 1 взрослой особи
- **кабаны** – 2 кости от 1 взрослой особи
- **барсуки** – 1 кость от 1 взрослой особи

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскопы №№ 1 и 2		Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскопы №№ 1 и 2 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>						
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	128	23	24 / 3	71 / 14	33 / 6	-	32,98 / 29,11	29,22 / 25,55
Лошади	27	7	-	8 / 3	19 / 4	-	6,95 / 8,86	6,16 / 7,77
Свиньи	124	24	40 / 6	78 / 15	6 / 2	-	31,95 / 30,37	28,31 / 26,66
Козы	59	12	13 / 4	31 / 5	15 / 3	-	15,20 / 15,18	13,47 / 13,33
Овцы	24	5	-	5 / 3	19 / 2	-	6,18 / 6,32	5,47 / 5,55
Собаки	10	1	-	-	10 / 2	-	2,57 / 1,26	2,28 / 1,11
Куры	15	6	-	12 / 5	3 / 1	-	3,86 / 7,59	3,42 / 6,66
Гуси	1	1	-	-	1 / 1	-	0,25 / 1,26	0,22 / 1,11
Всего домашних видов:	388	79	77 / 13	205 / 45	106 / 21	-	100 %	88,55 / 87,74
Соотнош. в % по возрасту:			19,84 / 16,45	52,83 / 56,96	27,31 / 26,58	-		
Олени	32	5	-	8 / 2	24 / 3	-	64,00 / 45,45	7,30 / 5,55
Барсуки	1	1	-	-	1 / 1	-	2,00 / 9,09	0,22 / 1,11
Бобры	2	2	-	-	1 / 1	1 / 1	4,00 / 18,18	0,45 / 2,22
Аист	2	1	-	-	2 / 1	-	4,00 / 9,09	0,45 / 1,11
Рыба (хищные)	13	2	-	3 / 1	10 / 1	-	26,00 / 18,18	2,96 / 2,22
Всего промысл. видов:	50	11	-	11 / 3	38 / 7	1 / 1	100 %	11,38 / 12,21

Соотнош. в % по возрасту:			-	22,00 / 27,27	76,00 / 63,63	2,00 / 9,09		
Человек	1	1	-	-	1 / 1	-		
Всего костей**:	438	90	77 / 13	216 / 48	144 / 28	1 / 1		100 %

Тут и далее: Коровы и лошади молочного возраста – 0 – 6 мес., молодые – 0,5 – 3 года, взрослые – 3 – 12 лет, старые – 12 – 20 лет. Свины молочного возраста – 0 – 6 мес., молодые – 0,5 – 2 года, взрослые – 2 – 6 лет, старые – 6 – 10 лет. Овцы и козы молочного возраста – 0 – 6 мес., молодые – 0,5 – 2 года, взрослые – 2 – 8 лет, старые – 8 – 12 лет.

* все кости фрагментированы.

** без учета костей человека.

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскоп № 2, жилище 1		Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскоп № 2, жилище 1 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>						
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Лошади	6	1	-	-	6 / 1	-		
Свины	8	1	8 / 1	-	-	-		
Овцы	6	1	-	-	6 / 1	-		
Всего домашних видов:	20	3	8 / 1	-	12 / 2	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Олени	8	1	-	-	8 / 1	-		
Всего промысл. видов :	8	1	-	-	8 / 1	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	28	4	8 / 1	-	20 / 3	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскоп № 1, объект 1		Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскоп № 1, объект 1 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>						
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	8	2	-	4 / 1	4 / 1	-		
Лошади	2	1	-	2 / 1	-	-		
Свины	2	2	-	2 / 2	-	-		
Всего домашних видов:	12	5	-	8 / 4	4 / 1	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	12	5	-	8 / 4	4 / 1	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскоп № 1, объект 2			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскоп № 1, объект 2 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	41	8	10 / 1	21 / 5	10 / 2	-		
Лошади	14	3	-	4 / 1	10 / 2	-		
Свиньи	15	4	4 / 1	11 / 3	-	-		
Козы	16	3	9 / 2	-	7 / 1	-		
Овцы	1	1	-	1 / 1	-	-		
Собаки	1	1	-	-	1 / 1	-		
Куры	1	1	-	1 / 1	-	-		
Гуси	1	1	-	-	1 / 1	-		
Всего домашних видов:	90	22	23 / 4	38 / 11	29 / 7	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Олени	8	1	-	8 / 1	-	-		
Куницы	1	1	-	1 / 1	-	-		
Всего промысл. видов :	9	2	-	9 / 2	1 / 1	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	99	24	23 / 4	47 / 13	30 / 8	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскоп № 1, яма 1			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскоп № 1, яма 1 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	7	1	-	7 / 1	-	-		
Свиньи	11	2	2 / 1	9 / 1	-	-		
Куры	5	1	-	5 / 1	-	-		
Всего домашних видов:	23	4	2 / 1	21 / 3	-	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	23	4	2 / 1	21 / 3	-	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Іванова гора, раскоп № 1, яма 2			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Івановой горе, раскоп № 1, яма 2 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	15	2	10 / 1	-	5 / 1	-		
Свиньи	9	1	-	9 / 1	-	-		
Козы	4	1	-	4 / 1	-	-		
Куры	2	1	-	2 / 1	-	-		
Всего домашних видов:	30	5	10 / 1	15 / 3	5 / 1	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	30	5	10 / 1	15 / 3	5 / 1	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Іванова гора, раскоп № 1, яма 4			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Івановой горе, раскоп № 1, яма 4 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	4	1	4 / 1	-	-	-		
Лошади	2	1	-	2 / 1	-	-		
Козы	3	1	-	3 / 1	-	-		
Всего домашних видов:	9	3	4 / 1	5 / 2	-	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	9	3	4 / 1	5 / 2	-	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Іванова гора, раскоп № 1, яма 8			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Івановой горе, раскоп № 1, яма 8 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	2	1	-	2 / 1	-	-		
Свиньи	5	2	-	2 / 1	3 / 1	-		
Всего домашних видов:	7	3	-	4 / 2	3 / 1	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Олени	5	1	-	5 / 1	-	-		
Всего промысл. видов :	5	1	-	5 / 1	-	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	12	4	-	9 / 3	3 / 1	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскоп № 1, яма 9			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскоп № 1, яма 9 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	22	4	-	22 / 4	-	-		
Свиньи	56	7	21 / 2	35 / 5	-	-		
Козы	22	3	2 / 1	20 / 2	-	-		
Овцы	13	1	-	-	13 / 1	-		
Собаки	9	1	-	-	9 / 1	-		
Куры	6	2	-	3 / 1	3 / 1	-		
Всего домашних видов:	128	18	23 / 3	80 / 12	25 / 3	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Олени	3	1	-	3 / 1	-	-		
Кабаны	4	1	-	-	4 / 1	-		
Бобры	1	1	-	-	-	1 / 1		
Аист	2	1	-	-	2 / 1	-		
Рыба (хищн.)	13	4	-	3 / 2	10 / 2	-		
Всего промысл. видов :	23	8	-	6 / 3	16 / 4	1 / 1	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	151	26	23 / 3	86 / 15	41 / 7	1 / 1		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Иванова гора, раскоп № 1, яма 10			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Ивановой горе, раскоп № 1, яма 10 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>					
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей
Коровы	8	1	-	-	8 / 1	-		
Свиньи	5	2	-	2 / 1	3 / 1	-		
Козы	5	2	-	4 / 1	1 / 1	-		
Всего домашних видов:	18	5	-	6 / 2	12 / 3	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Бобры	1	1	-	-	1 / 1	-		
Всего промысл. видов :	1	1	-	-	1 / 1	-	100 %	
Соотнош. в % по возрасту:								
Всего костей:	19	6	-	6 / 2	13 / 4	-		100 %

ПАЭ–2012 Полтава, Іванова гора, раскоп № 2, яма 12			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Івановой горе, раскоп № 2, яма 12 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>						
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей	
Коровы	20	2	-	20 / 2	-	-			
Лошади	8	1	-	-	8 / 1	-			
Свиньи	13	3	5 / 1	8 / 2	-	-			
Козы	9	2	2 / 1	-	7 / 1	-			
Овцы	3	1	-	3 / 1	-	-			
Куры	1	1	-	1 / 1	-	-			
Всего домашних видов:	54	10	7 / 2	32 / 6	15 / 2	-	100 %		
Соотнош. в % по возрасту:									
Олени	8	1	-	-	8 / 1	-			
Кабаны	2	1	-	-	2 / 1	-			
Барсуки	1	1	-	-	1 / 1	-			
Всего промысл. видов :	11	3	-	-	11 / 3	-	100 %		
Соотнош. в % по возрасту:									
Всего костей:	65	13	7 / 2	32 / 6	26 / 5	-		100 %	

ПАЭ–2012 Полтава, Іванова гора, раскоп № 2, жилище 3			Количественно-возрастной состав животных* из раскопок на Івановой горе, раскоп № 2, жилище 3 <i>кол-во костей / кол-во голов</i>						
Вид животного	кол-во костей	общее кол-во особей	экз. костей от юв. особей	экз. костей от молод. особей	экз. костей от взросл. особей	экз. костей от старых особей	соотнош. в % по видовым группам	соотнош. в % от общ. кол-ва костей	
Лошади	1	1	-	-	1 / 1	-			
Овцы	1	1	-	1 / 1	-	-			
Всего домашних видов:	2	2	-	1 / 1	1 / 1	-	100 %		
Соотнош. в % по возрасту:									
Человек	1	1	-	-	1 / 1	-			
Всего костей**:	2	2	-	1 / 1	1 / 1	-		100 %	

Додаток 3

С. А. Горбаненко

РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВИРОБАХ З ГЛИНИ З ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ ЗА 2012 р.

Для аналізу надано керамічні матеріали з розкопок 2012 р. у Полтаві, здійснених Полтавською археологічною експедицією під керівництвом О. Б. Супруненка, за участі Ю. О. Пуголюк на Івановій горі.

Матеріали представлені керамікою роменського часу і фрагментами обмазки, що на час досліджень зберігалася в фондах Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві.

Яма 1: просо – денце, вкрите відбитками (більше 10).

Яма 9: просо – 1; пшениці голозерні – 1.

Яма 10: пшениця двозернянка – 1; просо – денце, рясно вкрите відбитками.

Об'єкт 2: овес – 1; пшениця двозернянка – 1.

Житло 2: жито – 1, 3 на одному фрагменті; ячмінь плівчастий – 1; просо – 2 денця, рясно вкриті відбитками.

Усього 7 відбитків: просо (*Panicum miliaceum*) – 1 (не враховані денця з великою кількістю відбитків); пшениця двозернянка (*Triticum diccoccon*) – 2; пшениці голозерні (*Triticum aestivum* s. l.) – 1; жито (*Secale cereale*) – 1 (не враховано три відбитки на одному фрагменті); ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) – 1; овес (*Avena* sp.) – 1.

Додаток 4

Є. Ю. Яніш

РЕЗУЛЬТАТИ ВИЗНАЧЕННЯ ТАКСОНОМІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ ЗАЛИШКІВ РИБ З РОЗКОПОК НА ІВАНОВІЙ ГОРІ 2012 р.

Остеологічні матеріали для дослідження отримані в результаті розкопок, що проводилися на території Полтавського поселення і городища на Івановій горі у 2012 р. Матеріали визначені шляхом порівняння фрагментів кісток та луски з екземплярами сучасних і субфосильних видів риб з порівняльної остеологічної колекції автора. Частина матеріалів значно фрагментована, що суттєво утруднює визначення до виду, а у ряді випадків і до ряду. Для вирахування розмірів субфосильних риб кістки вимірювалися штангенциркулем з точністю до 0,1 мм, далі за методикою, описаною В. Д. Лебедевим, реконструювалася довжина та вага (*Лебедев 1960*). Крім того, нами вираховано співвідношення статевозрілих та нестатевозрілих особин для кожного виду, а також мінімальний вік, якого особина досягла при даних розмірах (*Мовчан 2011*). Для кожного виду відомий мінімальний розмір та вік, коли риба може приступити до розмноження. Відповідно, нами вираховано співвідношення статевозрілих і молодих особин для кожного виду та мінімальний вік, якого особина досягала при цих розмірах. У тих випадках, коли це було можливо, точне визначення віку проведено по річних кільцях на лусці та хребцях.

При підрахунках одна кістка риби вважається еквівалентною одній особині, так як було доведено, що більше, ніж одна кістка від однієї риби зберігається вкрай рідко (*Лебедев 1960*). Виключенням можуть бути кістки із закритих комплексів та здебільшого для таких великих видів, як білуга, сом та ін.

У такому випадку застосовується підрахунок мінімальної кількості особин (МКО). Систематика та видові назви риб наведені за довідником-визначником Ю. В. Мовчана (*Мовчан 2011*).

Об'єм вибірки фрагментів риб – 951 прим. (20 кісток та 931 лусок), з них 14 фрагментів (1,5% від загальної кількості остеологічних матеріалів) склали кістки, які неможливо визначити до виду (13 ребер та 1 хребець). Ступінь природної збереженості кісток (ПСЗ) склав 4 бали за 5-бальною шкалою (за *Антіпіню 2003*). Загальна характеристика колекції по об'єктах представлена у таблиці 1.

Таблиця 1.

Загальні відомості про колекцію риб з Іванової гори

Шари, об'єкти	Кісткові риби				
	Визначені кістки	Не визначені кістки	Всього	Частка визначених до виду (%)	ПСЗ*
Яма 2	210	6	216	97,2	4
Яма 2, ш. 2	2	-	2	100	4
Яма 5, р. к.	232	-	232	100	4
Р. 1, Об. 2	183	6	189	96,8	4
Р. 1, Яма 9	310	2	312	99,4	4
Всього	937	14	951	97,8	4

* ПСЗ – Природний Стан Збереженості оцінюється за п'ятибальною шкалою: 5 балів – найкраща природна збереженість кісток.

Найбільша кількість залишків походить з ями 9, дещо менша – з ям 5 та 2. Всього серед матеріалів визначено представників 4 видів, які відносяться до 3 рядів (табл. 2): ряд Коропові – сазан (*Cyprinus carpio*, Linnaeus, 1758), лин (*Tinca tinca*, Linnaeus, 1758); ряд Щукоподібні (*Esociformes*) – щука (*Esox lucius*, Linnaeus, 1758); ряд Сомоподібні – сом (*Silurus glanis*, Linnaeus, 1758).

Таблиця 2.

**Видовий склад риб з Іванової гори
(абсолютна кількість визначених до виду кісток)**

Об'єкти	Види риб				
	Сазан	Лин	Сом	Щука	Всього
Іванова гора	2 (399)	(2)	1	3 (530)	937

* У дужках вказана кількість луски, без дужок – кісток.

Під час дослідження виявлено, що в нашому випадку у матеріалах переважають фрагменти посткраніального скелету риб (PCRA) над краніальними (CRA), у співвідношенні 9 до 1 (табл. 3), при цьому 77,8% PCRA кісток складають хребці та ребра, які неможливо визначити до виду. При аналізі представленості видів нами зареєстрований 1 вид по CRA и 2 по PCRA, ще 3 види – визначені за лускою, але 2 з них – дублюють ті, що вже були зареєстровані за кістковими залишками. Наявність з-поміж матеріалів як краніальних, так і посткраніальних частин скелету дозволяє припустити, що рибу чистили та патрвали безпосередньо на поселенні, перед приготуванням в їжу. Якби рибу патрвали на місці лову чи готували до продажу, чистячи раніше, краніальні кістки до складу польових матеріалів не потрапляли б, або зустрічалися у значно меншій кількості (Яниш, Антипина 2011).

Таблиця 3.

**Співвідношення остеологічних залишків CRA та PCRA
частин скелету, а також луски**

	CRA		PCRA		Луска	
	Кількість кісток	Кількість видів	Кількість кісток	Кількість видів	Кількість екз.	Кількість видів
Кісткові риби	2	1	18	2	931	3

На першому місці, за абсолютною кількістю залишків, знаходилася щука – 56,0 % (зі врахуванням всіх фрагментів), на другому – сазан – 42,0%, сом і лин представлені поодинокими екземплярами.

У тих випадках, коли це було можливо, нами визначений вік риб за лускою та хребцями (табл. 4). Як видно з таблиці, здебільшого зустрічаються залишки 5-7-мірічних особин (41,4%) щуки і лина, тоді як у сазана основна кількість належить 12-13-тирічним особинам (34,5%). Вибірка незначна, але демонструє, що здебільшого на поселенні виловлювалися статевозрілі особини.

Таблиця 4.

Віковий склад риб з Іванової гори

Вік (років)		5+	6+	7+	8+	9+	10+	11+	12+	13+	15+	20+	Всього
Кількість кісток (екз.)	Щука	4	1	4		1							9
	Линь		2										2
	Сазан			1	1	1	1	1	7	3	1		16
	Сом											1	1
	Всього	4	3	5	1	2	1	1	7	3	1	1	29

Темпи росту вираховані для двох видів – щуки і сома. Так, річний приріст хребця субфосильної щуки складав 0,15 см, тоді як сучасної – 0,2 см. Середній річний приріст хребця сома – 0,12 см (сучасного – 0,15 см/рік), що також підтверджує більшу тугорослість риб у минулому, на яку вказував ще В. Лебедев (1960).

Крім того, для кількох екземплярів нами реконструйована середня довжина тіла, вага і вік (табл. 5).

Таблиця 5.

Основні параметри риб, реконструйовані шляхом екстраполяції даних

Вид	L ср	Вага ср., кг	Вік	
			Статевозрілі	Нестатевозрілі
Щука	77,5	1,1	2	-
Сазан	63,5	2,6	2	-
Сом	120	25,3	1	-

Всі визначені нами види належать до двох фауністичних комплексів (за Г. В. Нікольським, 1950): верхньотретичного (сом, сазан) та бореального рівнинного (щука, лин). Виходячи з характеристик фауністичних комплексів та видового складу риб пам'ятки, можемо припустити, що у IX–X ст. вода у річці, біля якої було розташоване поселення, можливо, мала понижений вміст кисню і повільну течію. Крім того, наявність таких видів як сазан та лин може опосередковано вказувати на ловлю риби у озерах чи старицях поблизу поселення.

У зв'язку з тим, що матеріали належать до категорії кухонних залишків, можливий перерахунок кісткових решток риб, що були здобуті, на живу вагу. У цьому випадку нами враховані як кістки, так і луска, відповідно у таблиці наведена мінімальна кількість особин (МКО), табл. 6.

Таблиця 6.

Реконструкція м'ясного спектру в раціоні жителів Полтавського поселення

Вид	МКО, n	Вага однієї середньої особини, кг	Вихід м'яса, кг	%
Щука	6	1,1	6,6	10,4
Сазан	12	2,6	31,2	49,1
Сом	1	25,3	25,3	40,0
Лин	1	0,3	0,3	0,5
Всього			63,4	100,0

У м'ясному споживанні домінує сазан (49,1%), на другому місці – сом (40,0%), але для достовірних висновків вибірка недостатня. Серед матеріалів є здебільшого

залишки риб середніх розмірів, за винятком сома, представленого великим екземпляром. З Полтавського поселення походять в цілому типові для іхтіофауни малих і середніх річок Чорноморського басейну види.

Висновки

1. Остеологічні матеріали Полтавського поселення належать до категорії «кухонних залишків».

2. У цілому з-поміж матеріалів виявлено рештки 4-х видів риб (сазан, щука, сом і лин).

3. За абсолютною кількістю залишків, які визначені до видів, домінує сазан, тоді як за виходом м'яса – сазан (49,1%) і сом (40,0%).

4. Основну частину знайдених на поселенні решток риб складають статевозрілі особини середніх розмірів. Темп росту субфосильних щуки і сома нижче, ніж темп приросту сучасних риб цих видів. У першу чергу, це – результат змін у кормовій базі та впливів антропогенних факторів.

5. Серед матеріалів переважають фрагменти посткраніального скелету над краніальними. Наявність як краніальних, так і посткраніальних частин скелету дозволяє припустити, що рибу чистили та патрали безпосередньо на поселенні, перед приготуванням в їжу.

6. Всі визначені види риб відносяться до двох фауністичних комплексів – верхньотретичного і бореального рівнинного. Наявність таких видів, як лин та сазан, дозволяє припустити, що у слов'яно-руський час вода у Ворсклі, можливо, мала знижений вміст кисню і повільну течію. Проте, вірогідніше за все, що рибу здобували в озерах чи старицях правого і лівого берегів ріки.

Для більш повних висновків необхідні подальші дослідження поселення літописної Лтави, а також їх порівняння з матеріалами інших археологічних пам'яток роменської культури і киево-руського часу.

Додаток 5

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

1 – дерен; 2 – орний шар; 3 – похований ґрунт; 4 – похований ґрунт із натопами чи запливами; 5 – чорноземне заповнення; 6 – чорноземні культурні нашарування; 7 – суглинок; 8 – пісок; 9 – супісок; 10 – материк; 11 – рештки цегляних кладок; 12 – цегла в уламках і цегляні вимостки; 13 – крейда; 14 – вохра; 15 – мішаний ґрунт перекопів; 16 – новітні перекопи; 17 – затьоки, осушення; 18 – обвали; 19 – кальциновані кістки; 20 – кора, береста; 21 – рештки виробів з кори; 22 – вогнища; 23 – випалені ділянки; 24 – вуглини; 25 – уламки печини, обгоріла обмазка; 26 – камені, граніт; 27 – дрібне каміння; 28 – попіл; 29 – попелясті прошарки і лінзи; 30 – баласт, навізний мішаний ґрунт; 31 – викиди в плані; 32 – викиди в перетині; 33 – дерево; 34 – обгоріле дерево; 35 – сліди дерева; 36 – дерев'яні стовпи та їх залишки; 37 – рослинний і деревний тлін; 38 – шкіряний і текстильний тлін; 39 – рештки шкіряних чи текстильних виробів; 40 – контури органічних залишків; 41 – рештки рослинності, соломи, очерету; 42 – обгорілі або згорілі залишки рослинності, соломи, очерету; 43 – гній; 44 – глина; 45 – шари натоптів, розтягнутих викидів з вуглинами на поверхні; 46 – піщаний прошарок на поверхні; 47 – провали; 48 – ями та ямки; 49 – оголені схили; 50 – обриви; 51 – траншеї; 52 – уламки амфор і гончарного античного посуду; 53 – фрагменти кераміки; 54 – кістки людини; 55 – кістки тварин; 56 – горщик (посудина); 57 – розвал горщика (посудини); 58 – великі брили каменю; 59 – уламки заліза погано збережених і невизначених виробів; 60 – просіві, неглибокі котловани з чорноземно-попелястим заповненням; 61 – підсіпки, заповнення канав; 62 – просіві у перетині; 63 – невидимі чи погано розпізнавані контури; 64 – реконструйовані контури; 65 – цегла, блоки каменю прямокутної форми; 66 – уламки кахлів; 67 – білі кальциновані включення у ґрунті; 68 – ванно; 69 – луска риби; 70 – скло; 71 – кремені; 72 – мушлі молюсків та їх уламки; 73 – бетон; 74 – глинобитні основи печей; 75 – глинобитні основи печей з камінням і конкреціями у масиві; 76 – рештки черенів печей у перетині; 77 – випалені глинобитні ділянки та черені; 78 – асфальт; 79 – будівельні рештки; 80 – бетоновані ділянки; 81 – зафіксовані профілі і профілі з елементами реконструювання втрачених ділянок; 82 – напрямок фіксації; 83 – незафіксовані профілі, межі траншей, розкопів; 84 – репери, «нулі»; 85 – репер; 86 – покажчик глибини; 87 – глибина від рівня «0»; 88 – глибина від рівня виявлення (залагання); 89 – глибина від дна; 90 – позначення та глибини об'єктів; 91 – дзеркальний зображення, профілі тощо; 92 – вилучення; 93 – рівні заглибин від «0»; 94 – значення рівнів перевищення «0»; 95 – схили, горизонталі; 96 – струмки, річки; 97 – масиви дерев; 98 – куші; 99 – лісосмуги; 100 – луки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

Історико-архітектурний опорний план 2013

Історико-архітектурний опорний план, спеціальна науково-проектна документація для визначення історичних ареалів та меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування м. Полтава / Вадімов В. М., Халепа С. Я., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. та ін.; Укр. НДПІ «УкрНДІпроектреставрація». – К., 2013. – Т. 1 – 2. – 128, 36, 78, 16, 4 арк.

Супруненко 1983 зв.

Супруненко А. Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. / Супруненко А. Б.; ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК // НА ІА НАНУ. – 1983/63. – Ф.е. – № 20969. – 99 арк., 61 табл.

Супруненко, Пуголовок 2012 зв.

Супруненко О. Б. Звіт про науково-рятивні наглядів дослідження ділянки городища літописної Лтави на Івановій горі у м. Полтаві 2012 р. (Соборний майдан, 2) / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2012. – 283 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 711. – 283 арк.

Супруненко, Пуголовок 2013 зв.

Супруненко О. Б. Звіт за проведення розвідок, археологічних експертиз і нагляду за будівництвом на Полтавщині 2013 р. / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013. – Частина III. – Арк. 161 – 228; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 728 [розділ загального звіту зберігається окремою справою з альбомом ілюстрацій]: Звіт про розвідки і наглядів роботи на ділянці городища літописної Лтави на Івановій горі у м. Полтаві 2013 р. (Соборний майдан, 2, продовження робіт 2012 р.). – 63 арк.

Література

Антипина 2003

Антипина Е. Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты / Е. Е. Антипина // Новые археозоологические исследования в России. – М., 2003. – С. 7 – 34.

Арцыбашев 1838

Арцыбашев Н. С. Повествование о России / Н. С. Арцыбашев. – М., 1838. – Т. I. – Кн. 2. – 756 с.

Атлас 1851

Атлас карт и видов к «Запискам о Полтавской губернии», составленным Н. Арандаренком, в 1846 году / [сост. Н. Арандаренко]. – Полтава : литогр. Губ. правл., 1851. – Отд. вып. – 13 нenum. лист. карт, 41 с. ил.

Бубнова 1973

Бубнова Е. А. Старый русский фаянс / Е. Бубнова; пер. на англ. Н. В. Джонстон. – М. : Искусство, 1973. – 188 с.

Бучневич 1891

Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) / В. Бучневич // Полтав. губ. ведомости. – г. Полтава. – 1891. – № 55. – С. 2.

Бучневич 1902

Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках / В. Е. Бучневич. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Полтава : Типо-литогр. Губерн. правл., 1902. – 450 с.

Вадімов, Супруненко, Мироненко 2014

Вадімов В. М. Території археологічних та історичних ареалів міста Полтави / В. М. Вадімов, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко // АДУ – 2013 : зб. наук. ст. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : [Дивосвіт], 2014. – С. 209–210.

Вечерський 1994

Вечерський В. В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / Вечерський В. В. // КСП : зб. наук. пр. / ЦОДПА; [редкол.: Бондаревський П. К., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : Криниця, 1994. – Вип. 1. – С. 26–44.

Володарець-Урбанович 2013

Володарець-Урбанович Я. В. Клейма на гончарній посуді пастырського, канцерського і волинцевського типів // Stratum plus. – 2013. – № 5. – С. 51–60.

Гавриленко 1993

Гавриленко М. І. До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею / Гавриленко М. І., [підг. до друку, прим. О. Б. Супруненка] // ПАЗ : зб. наук. пр. / ЦОДПА. – Полтава : Полтав. літератор, 1993. – Число 1. – С. 9–16.

Гавриш, Супруненко 1988

Гавриш П. Я. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей / П. Я. Гавриш, А. Б. Супруненко // АО 1986 г.: ежегодн. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. П. Шилов]. – М. : Наука, 1988. – С. 268.

Гладыш 1982

Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины: Путеводитель / К. В. Гладыш. – Харьков : Прапор, 1982. – 104 с.

Гольденберг 1959

Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях 1708–1709 гг. / Л. А. Гольденберг // Полтава : К 250-летию Полтавского сражения : сб. науч. ст. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 363–388.

Гольденберг 1966

Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева / Л. А. Гольденберг // Города феодальной России : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1966. – С. 425–427. – Карта.

Григорьев 1983

Григорьев А. В. Поселение у села Горбово / А. В. Григорьев // КСИА. – М. : Наука, 1983. – Вып. 175. – С. 67–73.

Григорьев 1991

Григорьев А. В. О датировке Полтавского клада / Григорьев А. В. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПІК; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б., (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 85–87.

Григор'єв, Кулатова 1999

Григор'єв О. В. Нові матеріали археологічних досліджень давньоруської Лтави (за розкопками 1990 р.) / Григор'єв О. В., Кулатова І. М. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 44–48.

Давидан 1968

Давидан О. И. К вопросу происхождения и датировки ранних гребенок Старой Ладogi / О. И. Давидан. // Архел. сб. Гос. Эрмитажа. – Л. : Сов. художник, 1968. – Вып. 10. – С. 54–63.

Енуков 2005

Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей / В. В. Енуков. – Курск : Учитель, 2005. – 352 с. – (Курский край: научно-популярная сер. в 20 т. : Т. III).

Зарецкий 1912

Зарецкий И. А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии / И. А. Зарецкий // Тр. ПУАК / [под ред. Павловского И. Ф., Мальцева А. Ф., Падалки Л. В. и др.]. – Полтава : Тип. Маркевича Г. И., 1912. – Вып. 9. – С. 181–207.

Золотницька, Супруненко 1999

Золотницька Т. М. Глинський курганий некрополь / Золотницька Т. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 188–211.

Золотницький 1995

Золотницький Б. Дзвіниця Миколаївської церкви у м. Полтаві / Борис Золотницький // КСП : зб. наук. пр. / ЦОДПА; [редкол.: Бондаревський П. К., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : Криниця, 1995. – Вип. 2. – С. 111–125.

Іванова гора 1992

Іванова гора / [О. Б. Супруненко] // Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [ред. кол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 311.

Ігнаткін, Вайнгорт 1966

Ігнаткін І. О. Полтава: Історико-архітектурний нарис / І. О. Ігнаткін, Л. С. Вайнгорт. – К. : Будівельник, 1966. – 104 с.

Історія міст і сіл 1967

Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Полтавська область / АН УРСР; [ред. кол. тома: Буланій І. Т. (гол. редкол.), Бевзо О. А., Білий П. Х. та ін.]. – К. : Гол. ред. «УРЕ», 1967. – 1028 с.

Калашник 2011

Калашник Є. Комплекс знахідок пізньосередньовічного часу із розкопок по провулку Андріївському, 6 у Полтаві в 2007 р. / Євген Калашник // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2011. – Вип. VI. – С. 105–111.

Карамзин 1818

Карамзин Н. М. История Государства Российского / Н. М. Карамзин. – СПб., Тип. Н. Греча, 1818. – Т. III. – 509 с.

Кирпичников, Медведев 1985

Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Кончин]. – М. : Наука, 1985. – С. 298–363. – (Археология СССР с древн. времен до средневековья в 20 т.).

Коваленко 2015

Коваленко О. В. Полтава XVII – XVIII століть / О. В. Коваленко. – К. : вид. О. В. Філюк, 2015. – 232 с.

Корзухина 1954

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина; АН СССР, ИИМК. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – 158 с.

Котляр 1971

Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр; АН УРСР, Ін-т історії. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.

Куза 1981

Куза А. В. Большое городище у с. Горналь / А. В. Куза // Древнерусские города : сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. В. Седов]. – М. : Наука, 1981. – С. 6–39.

Куза 1985

Куза А. В. Древнерусские поселения / А. В. Куза // Древняя Русь : Город, замок, село; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М. : Наука, 1985. – С. 39–94, 96–135. – (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).

Куза 1996

Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв.: Свод археологических памятников / А. В. Куза / Росс. гуманитарн. фонд; [отв. ред. А. К. Зайцев]. – М. : Христианское изд-во, 1996. – 256 с.

Кулатова 1993

Кулатова І. М. Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень / І. М. Кулатова // Шоста Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства : тез. доп.; НАНУ, Ін-т історії України; УТОПІК; Волин. ун-т. – Луцьк, 1993. – С. 197–198.

Кулатова 1994

Кулатова І. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави / Ірина Кулатова // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали / ПДП ім. В. Г. Короленка; ПНТК; ПКМ; ЦОДПА та ін.; [редкол.: Войналович В. А., Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава, 1994. – С. 11–14.

Кулатова, Приймак, Супруненко 1998

Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави / Кулатова І. М., Приймак В. В., Супруненко О. Б.: буклет. – Полтава : Археологія, 1998. – 6 с.

Кулатова, Супруненко 1990

Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького в Полтаві / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обл. наук.-практ. семінар ([м. Лубни] Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; Полтав. обл. орг. УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол. : Білоус Г. П., Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 41–47. – Вкл. І: рис. 1–2.

Кулатова, Супруненко 2014

Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 121–129.

Кучера 1975

Кучера М. П. Переяславское княжество / М. П. Кучера // Древнерусские княжества X – XIII вв.: сб. науч. тр. / АН СССР, Ин-т истор. СССР; [редкол.: Л. Г. Бескровный (отв. ред.), В. А. Кучкин, В. Т. Пашуто]. – М. : Наука, 1975. – С. 118–143.

Кучера 1999

Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера; НАНУ, Ін-т археол.; [відп. ред. О. П. Моця]. – К., 1999. – 252 с.

Кучера, Сухобоков и др., 1984

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков О. В., С. А. Беляева и др.; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: В. Д. Баран, Е. Л. Гороховский, Н. В. Блажевич]. – К. : Наукова думка, 1984. – 196 с.

Лебедев 1960

Лебедев В. Д. Пресноводная четвертичная ихтиофауна европейской части СССР / В. Д. Лебедев. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 404 с.

Ляпушкін 1949

Ляпушкін І. І. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м. Полтави (За матеріалами польових розшуків 1940, 1945 і 1946 рр.) / І. І. Ляпушкін // АП УРСР. – К., 1949. – Т. І. – С. 58–75.

Ляпушкин 1951

Ляпушкин И. И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них / И. И. Ляпушкин // СА. – М., 1951. – Т. XV. – С. 17–43.

Ляпушкин 1958

Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое : О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археол. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 327 с. – (МИА, № 74).

Ляпушкин 1961

Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / Ляпушкин И. И.; АН СССР, Ин-т археол. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 382 с. – (МИА, № 104).

Ляскоронский 1907

Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII Археол. съезда; МАО; [под. ред. гр. П. Уваровой]. — М., 1907. — Т. I. — С. 158–192.

Макаренко 1908

Макаренко Н. Полтавский клад 1905 года / Николай Макаренко // Тр. ПУАК; / [под ред. Павловского И. Ф., Мальцева А. Ф., Падалки Л. В. и др.]. — Полтава : Тип. Маркевича Г. И., 1908. — Вып. 5. — С. 201–205, 1 вкл.

Малоперещепинське диво 2013

Малоперещепинське диво / Зарецький І. А., Скарб, знайдений при селі Мала Перещепина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького [стаття-післяслово]; Приймак В. В., Супруненко О. Б. Малоперещепинський «скарб» / ЦОДПА; [упорядн. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава : АСМІ, 2013. — 92 с.

Медведев 1966

Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (луки, стрелы, самострел) VIII–XIV вв. / А. Ф. Медведев; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Кончин]. — М. : Наука, 1966. — 182 с. — (САИ, вып. Е 1–36.).

Мироненко 1998

Мироненко К. М. Давньоруські поселення Нижнього Поворсклья / Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1998. — № 1-2 (3-4). — С. 66–70.

Мироненко 1999

Мироненко К. М. Пізньюроменське житло з посаду літописної Лтави (за матеріалами розкопок 1999 р.) / Мироненко К. М. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — № 2 (6). — С. 47–49.

Мироненко 1999a

Мироненко К. М. Ранньокружальна кераміка роменської культури з посаду літописної Лтави // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава : Археологія, 1999. — С. 49–55.

Мовчан 2011

Мовчан Ю. В. Риби України / Ю. В. Мовчан. — К., 2011. — 420 с.

Моргунов 1998

Моргунов Ю. Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол.; Курск. гос. обл. муз. археол. — Курск, 1998. — 128 с.

Моця 2007

Моця О. П. Південна «Руська земля» / О. П. Моця; НАНУ, Ін-т археол. — К., 2007. — 264 с.

Музей-садиба 2011

Музей-садиба І. П. Котляревського: буклет / [авт. тексту Євгенія Стороха, за снов. проекту Олег Лебединський та ін.]. — Полтава : ФОП Говоров С. В., 2011. — 1 арк. скл. у 8 с.

Наследие 2011

Наследие византийского Херсона / Татьяна Яшаева, Елена Денисова, Наталия Гинькут, Вера Залесская, Денис Журавлев; Нац. зап. «Херсонес Таврический» и др. — Севастополь : Телескоп; Остин : ИКА Техас. ун-та, 2011. — 708 с.

Никольский 1952

Никольский Г. В. Риби новгород-сіверської пізньочетвертинної фауни / Г. В. Никольский // Зб. пр. Зоолог. музею АН УРСР. – К., 1952. – № 25. – С. 94–95.

Новицкая 1989

Новицкая В. Н. К вопросу о происхождении названия города Полтава / В. Н. Новицкая // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины : Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и соощ. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1989. – С. 81 – 83.

Падалка 1896

Падалка Л. В. По вопросу о времени основания города Полтавы (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворсклу в 1174 году) / Л. В. Падалка // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10. – Отд. II. – С. 15–33.

Падалка 1905

Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии / Л. В. Падалка // Тр. ПУАК; [под ред. Василенка В. И., Падалки Л. В., Павловского И. Ф.]. – Полтава : Тип. Дохмана И. А., 1905. – Вып. 1. – С. 155–214, карта.

Падалка 1914

Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы / Л. В. Падалка / ПУАК. – Полтава : тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

Памятники 1987

Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Ин-т истор. АН УССР; МК УССР; Госстрой УССР; УООПИК; [ред. кол.: П. Т. Тронько (гл. ред.), Г. К. Злобин, Ю. А. Олененко и др.]. – К. : Наукова думка, 1987. – 736 с.

Плетнева 1989

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1989. – 288, 2 с.

Погодин 1848

Погодин М.П. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1051 по 1240 гг. / М. П. Погодин // ЖМВД. – СПб., 1848. – XXIII. – Кн. 7.

Полтаві 1999

Полтаві 1100 років: буклет / Толочко П., Моця О.; ЦОДПА; [ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – 6 с.

Полтавская битва 1909

Полтавская битва : 1709 – 27 июня – 1909 / Изд. Общ-ва ревнит. воен. знаний. / Сост. В. Е. Борисов, А. А. Балтийский, А. А. Носков / Оттиск из журн. «Общество ревнителів военныхъ знаний». – СПб. : Экономич. Типо-Литография, 1909. – 283 с.

Полтавщина 1992

Полтавщина: Энциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

Полтавщина 1969

Полтавщина: Короткий довідник-путівник / М. Л. Каплун, Р. Ф. Гузій, Г. О. Сидоренко та ін.; ПКМ. – Вид. друге. – Харків : Прапор, 1969. – 259 с.

Постанова 2009

Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 3 вересня 2009 № 928 // Офіційний вісник України. — К., 2009. — № 68. — С. 2343–2344 / С. 39–40.

Пошивайло 1993

Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / Олесь Пошивайло; АН України, Ін-т мистецтвозн., фольклорист. та етнології ім. М. Рильського; НМЗУГ в Опішному; [відп. ред. А. Пономарьов]. — Опішне : Укр. народознавство, 1993. — 235 с.

Приймак 1999

Приймак В. В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X–XI ст. у світлі досліджень Літописної Лтави / Приймак В. В. // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Полтава : Археологія, 1999. — С. 28–43.

Приймак 1999а

Приймак В. В. Регіональні особливості роменської культури / Приймак В. В. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 11–16.

Приймак 2007

Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Новгород-Сіверщини / Приймак В. В.; ЦП НАНУ і УТОПК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Козак Д. Н.]. — Полтава, 2007. — 180 с.

Приймак, Супруненко 1998

Приймак В. В., Супруненко О. Б. Полтаві 825 / 1100 років / Приймак В. В., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1998. — № 1-2 (3-4). — С. 2 обкл.

Приходнюк 1980

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н.е. / Приходнюк О. М.; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. В. Д. Баран] — К. : Наукова думка, 1980. — 152 с.

Провінційний 2012

Провінційний Архітектор: зб. мат-лів і фотодокументів, присвячена 100-річчю від дня народження Л. С. Вайнгорта / Укл. Б. Тристанов. — Полтава : Дивосвіт, 2012. — 336 с.

ПСРЛ 1962

ПСРЛ. — Т. 2 : Ипатьевская летопись; АН СССР, Ін-т истор. СССР; [печ. под набл. акад. М. Н. Тихомирова]. — М. : Изд-во Восточн. лит-ры АН СССР, 1962. — 638 с.

Пуголовок 2005

Пуголовок Ю. О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві) / Ю. О. Пуголовок; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. — Полтава : АСМІ – Археологія, 2005. — 48 с.

Пуголовок 2010

Пуголовок Ю. Давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за рятівними розкопками 2007 р.) / Юрій Пуголовок // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. — Полтава : Дивосвіт, 2011. — Вип. V. — С. 215–223.

Пуголовок 2010а

Пуголовок Ю. О. Обстеження на місці відтворення Подільської вежі та Чатового бастиону Полтавської фортеці XVIII ст. / Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2009 р. : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Михайлина Л. П., Бунятян К. П. та ін.]. – К. : Академперіодика, 2010. – С. 349–351.

Пуголовок 2011

Пуголовок Ю. Археологічні дослідження на території Нового міста у Полтаві в 2010 р. / Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Титова О. М. (відп. ред.), Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – Частина І. – С. 54–62.

Пуголовок 2011а

Пуголовок Ю. О. Перетин рову Полтавської фортеці / Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2010 : зб. наук. ст.; ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. – Полтава : Гротеск, 2011. – С. 277.

Пуголовок 2012

Пуголовок Ю. Археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці в 2011 р. / Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – Вип. 21. – Частина І. – С. 21–26.

Пуголовок, Калашник 2009

Пуголовок Ю. О. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Пуголовок Ю. О., Калашник Є. С.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Кн. 4. – 132 с., ІV кол. вкл.

Пуголовок, Супруненко 2011

Пуголовок Ю. О. Дослідження на Миколаївській гірці в м. Полтава / Ю. О. Пуголовок, О. Б. Супруненко // АДУ – 2010 р. : зб. наук. ст.; ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. – Полтава : Гротеск, 2011. – С. 278–279.

Родионов 2005

Родионов А. М. Марки русского фарфора: Практическое руководство для собирателей / А. М. Родионов. – К. : ИД «Стилос», 2005. – 288 с.

Розенфельдт 1964

Розенфельдт Р. Л. О производстве и датировке овручских пряслиц / Р. Л. Розенфельдт // СА. – М. : Изд-во АН СССР, 1964. – № 4. – С. 220–224.

Ротач 2005

Ротач П. Полтавська Шевченкіана : Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії у двох книгах / Петро Ротач. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – Кн. 1: А–К. – 432 с.

Рудинський 1928

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава : 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. І. – С. 29–62.

Рудинський 1992

Рудинський М. Я. Архітектурне обличчя Полтави / М. Я. Рудинський; [передм. Вайнгорта Л. С., Супруненко О. Б.]. – Вид. 2-е, репр. – Полтава : Метоп, 1992. – VIII, 39 с.

Рыбаков 1982

Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. (К 1500-летию Киева) / Б. А. Рыбаков; АН СССР, Отделение истории. – М. : Наука, 1982. – 590 с.

Рыбина, Розенфельд 1997

Рыбина Е. А. Гребни, расчески / Е. А. Рыбина, Р. Л. Розенфельд // Древняя Русь : Быт и культура. – М. : Наука, 1997. – С. 19–22. – (Археология с древнейших времен до средневековья, в 20-ти т.).

Салтово-маяцька культура 2012

Салтово-маяцька культура: проблеми і дослідження: зб. наук. пр. / Харків. наук.-метод. центр охорони культур. спадщини; [ред. кол.: Г. Є. Свистун, О. О. Тортіка, В. В. Колода та ін.]. – Харків : вид. Савчук О. О., 2012. – Вип. 3. – 208, 68 с.

[Сидоренко], 1966

[Сидоренко Г. О.] Полтавська область // Археологічні пам'ятки Української РСР: (Короткий список) / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), М. П. Кучера, Г. Т. Ковпаненко, А. Т. Сміленко, В. О. Круц]. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 259-276. – 3 уточненнями укладачів.

Сидоренко 1993

Сидоренко Г. О. Розкопки в м. Полтаві на Червоній площі / Сидоренко Г. О., [підг. до друку, прим. О. Б. Супруненко] // ПАЗ : зб. наук. пр. / ЦОДПА. – Полтава : Полтав. літератор, 1993. – Число 1. – С. 26–28.

Сидоренко, Махно, Телегін 1982

Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК; [ред. кол.: Ковпаненко Г. Т., Кучера М. П., Телегін Д. Я.]. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.

Степанович, Супруненко 1994

Степанович С. П. Останній польовий сезон Микити Стана / Степанович С. П., Супруненко О. Б. // ПАЗ : зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 26–34.

Супруненко 1985

Супруненко А. Б. Исследования на Полтавщине / А. Б. Супруненко // АО 1983 г.: ежегодн. / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Р. М. Мунчаев]. – М. : Наука, 1985. – С. 361–362.

Супруненко 1988

Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог / Сост. А. Б. Супруненко; ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК. – Полтава : РИО Облстатуправления, 1988. – 24 с.

Супруненко 1991

Супруненко О. Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. пр. / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова І. М., Мокляк В. О., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 23–42.

Супруненко 1991

Супруненко О. Б. Перший графічний документ в історії Полтави / Супруненко О. Б. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювіл. наук. конф. – Ч. 3: Краєзнавство Полтавщини / ПКМ; ПНТК; [ред. кол.: Білоус Г. П., Лобурець В. Є., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава, 1991. – С. 14–16.

Супруненко 1993

Супруненко О. Б. Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Мат-ли польового істор.-археол. семінару (серпень 1993 р., с. Зелений Гай Сумського району Сумської обл.) / ІА НАНУ; Сум. КМ; Сум. обл. орг. УТОПІК; [ред. кол.: Звагельський В. Б., Моця О. П., Приймак В. В. та ін.]. – Суми, 1993. – С. 59–61.

Супруненко 1993а

Супруненко О. Пам'ятки археології в межах Полтави / О. Супруненко // Добромисл. – Полтава, 1993. – № 2 (3). – С. 93–94.

Супруненко 1994

Супруненко О. Б. Олександр Терещенко: призабуте ім'я полтавського археолога / Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 11–20.

Супруненко 1995

Супруненко О. Б. Новий тип давньоруської актовї печатки XI ст. з Полтави // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число 3. – С. 153–154.

Супруненко 1995а

Супруненко О. Лунниця [з Полтави] // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число 3. – С. 179–180.

Супруненко 1998

Супруненко О. Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава: Археологія, 1998. – 157 с.

Супруненко 1999

Супруненко О. Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави за даними археологічних досліджень) / Супруненко О. Б. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 9–27.

Супруненко 1999а

Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки на території Полтави / О. Б. Супруненко // Полтава: Історичний нарис / [наук. ред.: О. Б. Супруненко, М. А. Якименко, В. Є. Лобурець]. – Полтава: Полтав. літератор, 1999. – С. 9–16.

Супруненко 1999б

Супруненко О. Б. Іванова гора: історична довідка / О. Б. Супруненко // Квартал. – м. Полтава. – 1999. – № 6. – 19 серпня. – С. 29.

Супруненко 1999в

Супруненко О. Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 20–30.

Супруненко 1999г

Супруненко О. Археологічне обличчя Полтави / О. Супруненко // Архитектура и престиж. – К., 1999. – № 3 (11). – С. 42.

Супруненко 2006

Супруненко О. Б. До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтава / Супруненко О. Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: мат-ли 7-го наук.-практ. семінару; зб. наук. пр. / ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Гаврилюк Н. О., Вадімов В. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Техсервіс, 2006. – С. 9–11.

Супруненко 2015

Супруненко О. Б. Про поховання в житлах Полтавського поселення поч. XI ст. / О. Б. Супруненко // Салтово-маяцька культура : зб. наук. пр. / Харків. обл. наук.-метод. центр охорони культ. спадщини. – Харків, 2015. – Вип. IV. – У видавництві.

Супруненко, Кулатова, Левченко, Мироненко, Приймак 1998

Супруненко О. Б. Розкопки в Полтаві / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Левченко Д. І., Мироненко К. М., Приймак В. В. // АБУ 1997 – 1998 рр. : зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [під ред. Д. Н. Козака, Н. О. Гаврилюк]. – К., 1998. – С. 147–149.

Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Сидоренко, Шерстюк 2008

Супруненко О. Б. Рятівні дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголовок, О. В. Сидоренко, В. В. Шерстюк // АДУ – 2006-2007 рр. : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Зубар В. М., Мінаєва Н. І. та ін.]. – К. : Академперіодика, 2008. – С. 323–326.

Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Кн. 1. – 136 с., VI вкл.

Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008a

Супруненко О. Б. Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 70–79.

Супруненко, Приймак, Мироненко 2004

Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; Сум. обл. орг. УТОПІК. – К. – Полтава : Археологія, 2004. – 82 с.

Супруненко, Пуголовок 2008

Супруненко О. Б. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави (за розкопками на Інститутській горі у Полтаві 2007 р.) / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; Коростен. філія Житомир. ОКМ; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Магомедов Б. В., Моця О. П. (відп. ред.) та ін.]. – Коростень, 2008. – Т. II. – С. 122–130.

Супруненко, Пуголовок 2012

Супруненко О. Б. Наглядові дослідження на передгородді Полтавської фортеці / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2011 р. : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. – Луцьк : Волин. старожитності, 2012. – С. 382–383.

Супруненко, Пуголовок 2013

Супруненко О. Б. Дослідження на Соборному майдані у Полтаві / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2012 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Ко-

зак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. – Луцьк, 2013. – С. 286.

Супруненко, Пуголовок 2014

Супруненко О. Дослідження на Івановій горі у Полтаві 2012 р. / Олександр Супруненко, Юрій Пуголовок // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / ПКМ; [редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2014. – Вип. ІХ. – С. 88 – 170, 2 кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок 2014a

Супруненко О. Б. Наглядові дослідження у «Новому місті» в Полтаві / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2013 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. : [Дивосвіт], 2014. – С. 219–220.

Супруненко, Пуголовок 2014б

Супруненко О. Б. Продовження досліджень на Івановій горі в Полтаві / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2013 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. : [Дивосвіт], 2014. – С. 222–224.

Супруненко, Пуголовок, Володарець-Урбанович 2014

Супруненко О. Б. Наглядові роботи по вул. Садовій на Інститутській горі в Полтаві / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, Я. В. Володарець-Урбанович // АДУ – 2013 : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. : [Дивосвіт], 2014. – С. 221–222.

Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Частина перша. – Кн. 2. – 140 с., IV кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Ткаченко О. М., Шерстюк В. В., Яремченко В. А.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Частина друга. – Кн. 3. – 132 с., VI кол. вкл.

Сухобоков 1975

Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя: (роменская культура и ее предшественники) / О. В. Сухобоков; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. И. Довженко]. – К.: Наукова думка, 1975. – 168 с.

Сухобоков 1988

Сухобоков О. В. Население бассейнов Псла, Ворсклы и Северского Донца в эпоху Киевской Руси / Сухобоков О. В. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Перв.] Обл. науч.-практ. семинар (22 – 23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ.; ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК; [редкол: Кулатова И. Н., Онипко М. Д., Супруненко А. Б.]. – Полтава, 1988. – С. 36–37.

Сухобоков 1992

Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков; АН України, Ін-т археол.; [відп. ред. М. Ю. Брайчевський]. – К. : Наукова думка, 1992. – 216 с.

Т. 1861

Т. А. В. Иван Петрович Котляревский / Т[ерешенко] А. В. // Основа. – К., 1861. – № 2. – С. 163–175.

Ткаченко, Яремченко 2008

Ткаченко О. М. Вивчення об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) / Ткаченко О. М., Яремченко В. А. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 110–116.

Толочко 1977

Толочко П. П. Переяславське князівство / П. П. Толочко // Історія Української РСР. – Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. – К. : Наукова думка, 1977. – Кн. 1. – С. 361–367.

Толочко 1987

Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – К.: Наук. думка, 1987. – 248 с., карта, 3 табл. вкл.

Толочко 1999

Толочко П. П. Про 1100-літній вік Полтави / Толочко П. П. // ПА3–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 5–6.

Трегубов 2001

Трегубов В. Свято-Успенський собор: хроніка відродження. Початок / Валерій Трегубов // Полтавські єпархіальні відомості. – Полтава : Гротеск, 2001. – Число 7. – С. 124–130.

Украинское 1913

Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. – Выпуск 1-й: Типы украинской гончарной посуды / [Сост. Зарецкий И.А.]. – Полтава : изд. Кустарн. склада Полтав. губ. земства, 1913. – XX табл., 4 с.; *передрук*: Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-ый. Типы украинской гончарной посуды // Українське гончарство : Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999 / НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. – Опішне: Укр. народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 536–568.

Ханко 2002

Ханко В. Словник мистців Полтавщини: Середина XVII – початок XXI ст. / Віталій Ханко. – Полтава : Вид-во «Полтава», 2002. – 232 с.

Шевченко 1963

Шевченко Т. Г. ПЗТ у 6 т. / Т. Г. Шевченко; АН УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. 4: Повісті. – 600 с.

Шрамко 1987

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 184 с.

Щербаківський 1919

Щербаківський В. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині / Вадим Щербаківський; Полтав. Народн. муз. – Полтава : Електрич. друк. Брауде Я. Е., 1919. – 25, III с.

Янин, Гайдуков 1998

Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X-XV вв. / Янин В. Л., Гайдуков П. Г.; МГУ; ИА РАН. – М. : Интрада, 1998. – Т. III. – 502 с.

Яниш, Антипина 2013

Яниш Е. Ю. Промысловые рыбы древней Ольвии (I – III вв. до н. э.) и ее окрестностей / Е. Ю. Яниш, Е. Е. Антипина // Зоологический журнал. – М., 2013. – Т. 92. – № 9. – С. 1190 – 2000.

Яремченко, Ткаченко 2010

Яремченко В. Скляний посуд XVIII – поч. XIX ст. з мішанської садиби м. Полтави (за мат-лами досліджень 2007 р.) / Віталій Яремченко, Олександр Ткаченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – Вип. 19. – С. 100–105.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Полтава
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН ССРСР – Академія наук Союзу ССР, Москва
АН України – Академія наук України, Київ
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АО – Археологические открытия, Москва
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС – Археологический сборник
ДУ – Державний університет
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ЖМВД – Журнал Министерства Внутренних дел, Санкт-Петербург
ІА РАН – Інститут археології Російської академії наук, Москва
ІД – Издательский дом
ІИМК – Інститут історії матеріальної культури, Ленінград
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук, Київ
ІКЗ – Історико-культурний заповідник
КМ – Краєзнавчий музей, краєведческий музей
КСІА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСП – Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАО – Московское Императорское археологическое общество, Москва
МГУ – Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва
МІА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва – Ленінград
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НАНУ – Національна Академія наук України, Київ
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НДІ – Науково-дослідний інститут
НДПІ – Науково-дослідний проектний інститут
НДЦ – Науково-дослідний центр
НМЗУГ – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, Опішня

- ОДА – Обласна державна адміністрація
ОКМ – Обласний краєзнавчий музей
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г. Короленка, Полтава
ПЗТ – Повне зібрання творів
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПНТК – Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтава
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава
ПОО – Полтавська обласна організація, Полтава
ПОУК – Полтавське обласне управління культури, Полтава
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей, Москва
ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РАН – Российская Академия наук, Москва
РИО – Редакционно-издательский отдел
СА – Советская археология, Москва
САИ – Свод археологических источников, Москва
ТДС – Тезисы докладов и сообщений
УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УРЕ – Українська Радянська енциклопедія, Київ
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАН України і УТОПІК – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
ЧИОНЛ – Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца, Киев

РЕЗЮМЕ

Наглядові науково-рятивні роботи на Івановій горі надали важливі археологічні свідчення про заселення і забудову історичного ядра Полтави від IX до початку XIX ст. Вони проводилися влітку 2012 р. на ділянці Полтавського городища і поселення в історичному центрі міста, де залягають нашарування роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу, полкової фортеці фіналу пізнього українського середньовіччя у межах пам'ятки археології національного значення (охороний номер І60001-Н).

Тут у перевідкладеному стані виявлені знахідки скіфського часу, котрі засвідчують існування на цій території, задовго до появи літописних слов'ян-сіверян, великого поселення раннього залізного віку. Можна констатувати, що це селище займало центральне положення у структурі заселення скіфського часу, принаймні, у межах території сучасного міста.

Стратиграфічні і планіграфічні спостереження, здійснені у двох розкопах, засвідчили місцезнаходження вздовж східного та південно-східного країв майданчика Іванової гори смуги надсхилової ділянки житлово-господарської забудови першопоселення роменської культури середини IX ст. Вони відкрили рештки кількох підквітів господарських та житлових будівель, а також давньоруські ями наступного етапу життєдіяльності поселення літописної Лтави. Отриманий стратиграфічний перетин надсхилля південно-східного краю майданчика мису, що наочно репрезентує стан залягання нашарувань ділянки головного історичного ареалу Полтави.

У розкопі 1 досліджено дванадцять господарських ям, рештки господарської споруди і житла роменської культури, а також залишки будівель XVIII ст. Вздовж південної стінки розкопу 2 вивчені рештки котлованів трьох житлових будівель і поховання роменської культури, господарська давньоруська яма, льох початку XIX ст., а також зафіксовані профілі чотирьох ям і погребу XVIII–XIX ст.

Виявлені будівельні рештки відносяться до кількох історичних періодів. Переважають об'єкти роменської археологічної культури. Залишки жител представлені котлованами нижніх заглиблених частин, що мають ознаки влаштування дерев'яних стін. Наявні у житлах рештки опалювальних пристроїв належали до двох типів. Це – кубоподібні останцеві, що конструктивно пов'язані зі стінами котловану, та печі округлих пропорцій, виліплені з принесеної глини і розміщені на деякій відстані від стінок котлованів. Різниця у конструкції печей для роменських об'єктів узгоджується з хронологією досліджених комплексів.

Уперше для Полтави, після розкопок І. І. Ляпушкіна, вдалося зафіксувати комплекси, що за хронологічною шкалою розвитку сіверянських старожитностей тяжіють до раннього (або середнього) етапу роменської культури. Їх особливістю є повна відсутність у заповненні фрагментів гончарної давньоруської кераміки. Тут, поряд з ліпним роменським, містяться зразки місцевого примітивно гончарного посуду, а також уламки горщиків «псевдоволинцевського» типу й більш подібні до гончарної кераміки з Правобережжя Дніпра. Привертає увагу і порівняно значна кількість знахідок, пов'язаних з косторізною справою. Виявлені як заготовки, так і цілі вироби місцевого й імпортного походження. Відзначена певна кількість решток залізобного виробництва.

Одним з важливих результатів розкопок стало відкриття ями 12 другої половини XI ст. Відомо, що залишки таких об'єктів на Івановій горі збереглися незадовільно. Їх дещо більша кількість досліджена на Інститутській горі. Виявлені матеріали XII – першої половини XIII ст., а також окремі знахідки післямонгольського часу. Ці артефакти засвідчують продовження життя в літописній Лтаві не тільки за періоду феодальної роздробленості, а й після Батієвої навали. Заслуговує на увагу вперше виявлений на полтавських теренах уламок візантійського за походженням металевого виробу – лампи чи лампадки.

Виразні знахідки отримані у процесі досліджень об'єктів Нової доби. Зафіксовані рештки підклітів житлових споруд, господарські ями, а також залишки будівлі, що може бути рештками міської тюрми кінця XVIII – початку XIX ст.

Археологічно цілі і повною мірою збережені форми гончарного, скляного і фаянсового посуду, деталі чубука з бурштину, зразки технічної кераміки, вироби з металу, прикраси поповнили колекцію Полтавського краєзнавчого музею. Взірці посуду Нової епохи (початок XIX ст.) стали окрасою колекції Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського.

РЕЗЮМЕ

В ходе научно-спасательных работ на Ивановой горе получены важные свидетельства заселения и застройки исторического ядра Полтавы IX – начала XIX ст. Работы проводились на участке Полтавского городища и поселения в историческом центре города летом 2012 г. В этой части его исторического ареала залегают наслоения роменской культуры, древнерусского и послемонгольского времени, полковой крепости финала казацкой эпохи, находящиеся в пределах памятника археологии национального значения (охранный номер 160001-Н).

На этой территории в переотложенном состоянии выявлены находки скифского времени, которые свидетельствуют о существовании, задолго до появления летописных славян-северян, большого поселения эпохи раннего железного века. Можно констатировать то, что это селище занимало центральное положение в структуре заселения скифской эпохи в черте современной Полтавы.

Стратиграфические и планиграфические наблюдения, сделанные в двух раскопах, свидетельствуют о местонахождении вдоль восточного и юго-восточного краев площадки мыса Ивановой горы полосы надсклонного участка жилищно-хозяйственной застройки поселения роменской культуры середины IX в. Здесь были исследованы остатки нескольких подклетей хозяйственных и жилых сооружений, а также многочисленные ямы роменского и следующего древнерусского этапа развития летописной Лтавы. Получен стратиграфический разрез края юго-восточного участка мыса, который наглядно показывает состояние сохранности культурных наслоений в историческом ареале областного центра.

В раскопе 1 исследовано двенадцать хозяйственных ям, остатки хозяйственного сооружения, а также жилищ роменской культуры и XVIII в. Вдоль южной стенки раскопа 2 изучены фрагменты котлованов трёх жилищ и погребение роменской культуры, хозяйственная древнерусская яма, погреб начала XIX ст., а также зафиксированы профили четырёх ям и погреб XVIII–XIX вв.

Выявленные стоятельные остатки относятся к нескольким историческим периодам. Превалируют объекты роменской культуры. Остатки жилищ представлены котлованами углублённых основ, которые имеют следы возведения деревянных стен. Исследованные в жилищах печные приспособления относятся двум типам. Это – кубовидные останцевые, связанные конструктивно со стенками котлованов, и печи округлых пропорций, вылепленные из глины, размещенные на некотором расстоянии от стенок котлованов. Разница в конструкции печей из роменских объектов согласуется с хронологией исследованных комплексов.

Впервые для Полтавы, после раскопок И. И. Ляпушкина, удалось зафиксировать объекты, которые по хронологической шкале развития северянских древностей относятся к раннему (или среднему) этапу развития роменской культуры. Их особенностью является полное отсутствие в заполнении фрагментов гончарной керамики. Рядом с лепной роменской, здесь имеются образцы местной примитивно гончарной посуды, а также обломки сосудов «псевдоволынцевского» типа и подобных гончарной керамике Днепровского Правобережья. Заслуживает внимания наличие определенного количества находок, связанных с косторезным ремеслом. Выявлены не только заготовки, но и целые изделия местного, а также импортного происхождения. Отмечены следы и шлаки железоделательного производства.

Одним из важных результатов раскопок стало выявление ямы 12 второй половины XI в. Известно, что объекты этого времени на Ивановой горе сохраняются крайне редко. Больше их количество исследовано на Институтской горе. Выявлены материалы и несколько ям XII – первой половины XIII вв., отдельные находки послемонгольского времени. Эти артефакты свидетельствуют о продолжении жизни летописной Лтавы в период феодальной раздробленности и после Батыевого нашествия. Заслуживает также внимания впервые найденный в Полтаве обломок византийского металлического сосуда – бронзовой лампы или лампадки.

Выразительные находки выявлены и в процессе исследования объектов Нового времени. Зафиксированы подклеты жилищ, хозяйственные ямы и остатки сооружения крупных размеров, которое вполне могло быть городской тюрьмой начала XIX вв.

Коллекцию Полтавского краеведческого музея пополнили археологически целые и полностью сохранившиеся формы гончарной, стеклянной и фаянсовой посуды, янтарные украшения чубука, образцы технической керамики, изделия из металла, украшения. Образцы посуды начала XIX в. украсили экспозицию Полтавского литературно-мемориального музея И. П. Котляревского.

SUMMARY

During the rescue excavations at Ivanova Hora in the summer of 2012 obtained important archaeological evidence of settlement and development of the historic core of Poltava IX – early XIX centuries. Excavations were carried out at the site of the Poltava fortress and settlement in the historic center of the city located within the archaeological monument of national importance (security number 160001-H).

In this area revealed redeposited findings of the Scythian period, which testify to the existence, long before Slavic, large settlements of the early Iron Age. We can state that the settlement occupies a central position in the structure of the Scythian settlement within the boundaries of modern Poltava.

Stratigraphic and planigraphic observations made in two digs indicate location along the eastern and southeastern edges of Ivanova Hora area of housing and household complexes of Romny culture settlement of mid IX century. There were investigated the remains of several basement of household and dwelling buildings, as well as numerous pits of Romny culture and the next Old Rus stage in development of chronicle Ltava. Stratigraphic section obtained edge of southeastern section of the cape, which clearly shows the condition of the cultural layers in the historic area of the regional center.

In dig 1 were investigated twelve household pits, the remains of household buildings and dwellings of Romny culture and XVIII century. Along the south wall of the dig 2 were studied remains of three dwellings and burial of Romny culture, Old Rus pit and cellar of the beginning XIX century. Also were fixed four pits and cellars XVIII–XIX centuries.

Construction remains relate to several historical periods. Prevail objects of Romny archaeological culture. Remains of dwellings are presented pits-depth foundations that have marks of the wooden walls. Studied in dwellings oven accessories include two types. It is cuboidal ovens related structurally to the walls of the pits, and the furnace rounded proportions, sculpted out of clay brought from the outside, placed at some distance from the walls of the pits. The difference in the construction of furnaces Romney objects consistent with the chronology of the studied complexes.

For the first time in Poltava, after excavation of I.I. Liapushkin, managed to capture objects that are on the chronological scale development of severians antiquities belong to the early (or medium) stage of Romny culture. Their feature is the complete absence in ceramics. Near the hand-made Romny pottery, here are samples of local primitive pottery and fragments of pots "psevdivolyntsevskogo" type and similar pottery to ceramics of the Dnipro right bank. Noteworthy is the presence of a certain number of findings related to carving craft. Revealed not only the workpiece, but also the whole products of local and foreign origin. There were also traces of slag and iron production.

One of the important results of excavations were investigation of pit 12 of the second half of the XI. It is known that the objects of this period saved on the Ivanova Hora extremely rare. More of them studied at Instytutska Hora. Found materials and several pits of the first half XII – XIII centuries. As well as individual finds of Golden Horde time. These artifacts indicate the continuation of life in chronicle Ltava not only in the feudal period, but also after the invasion of Batu. Also deserves attention for the first time found in Poltava fragment of Byzantine metal vessel.

Expressive findings revealed in the course of research objects of new era. Fixed basement dwellings, household pits and the remains of the construction of large size, which could well be the city jail beginning of the XIX century.

Archaeological whole and completely preserved forms of pottery, glass and earthenware, amber jewelry shank, samples of technical ceramics, metalwork, and jewelry filled up collection of Poltava Museum of Local Lore. Samples of tablewear of the XIX century decorated exposure of Poltava literary-memorial museum of I. P. Kotliarevsky.

ПРО АВТОРІВ

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович

(01.05.1957, м. Полтава) український археолог, історіограф та музеєзнавець, кандидат історичних наук (1997), старший науковий співробітник (2000), заслужений працівник культури України (2003).

Закінчив середню школу № 7 м. Полтави із золотою медаллю (1974), історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка (1978). Старший науковий співробітник, завідуючий сектором археології фондів, завідуючий науково-дослідним відділом археології, заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею (1978–1993). Науковий редактор і співредактор більшості видань музею. У 1993–2008 рр. – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, з лютого 2008 р. – провідний науковий співробітник цього ж закладу. З 2005 р. – заступник директора ДП «Науково-дослідний центр «Охорона археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській обл., начальник постійно діючої Полтавської археологічної експедиції.

Головний редактор наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» (1997–2009 рр., 25 окремих і спарених випусків), керівник Видавничого центру «Археологія» (1995–2008 рр., 135 видань), відповідальний секретар Полтавського наукового товариства краєзнавців (1991–2002 рр.), член правління «Полтавської спілки літераторів» (1992–2000 рр.) і Головної Ради Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (з 1998 р.), Польового комітету Інституту археології НАН України (з 2001 р.), Науково-методичної ради з пам'яткоохоронних питань Міністерства культури України (з 2014 р.).

Автор більше 1300 наукових і публіцистичних праць з археології, історії археології, історіографії, музеєзнавства, енциклопедичних статей, в т. ч. 50 монографічних і колективних монографічних досліджень, каталогів та шкільних підручників. Науковий редактор понад 120 наукових і краєзнавчих видань, організатор 40 наукових конференцій, семінарів міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів.

Дослідник культурних нашарувань слов'яно-руської та пізньосередньовічної Полтави, Кременчука, курганних пам'яток епох енеоліту, бронзи, скіфського часу і доби середньовіччя, організатор науково-рятівних археологічних досліджень у Полтавській області.

Нагороджений Почетною грамотою Кабінету Міністрів України (1999), почесною відзнакою Полтавської міської територіальної громади (2005). Лауреат премії ім. Самійла Величка (2004) і всеукраїнської премії ім. Вікентія Хвойки (2009).

Один з ініціаторів відзначення 1000-ліття міста Лубен (1988) та 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень (1999).

Основні праці: «Археологические памятники Карловского района Полтавской области» (Полтава, 1990); «Археолог Олександр Тахтай» (Полтава, 1991, у співавт.); «Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина» (Полтава, 1992, у співавт.); «Кургани скифського часу між Ворсклою та Псла» (Москва–Полтава, 1993, у співавт.); «Кургани Нижнього Поворскля» (Москва–Полтава, 1994); «Подвижники українського музейництва» (Полтава, 1995); «Кургани біля с. Карпусі під Полтавою» (Полтава, 1996, у співавт.); «Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу"» (упорядн., авт., Полтава, 1996); «На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць» (Полтава, 1998); «Більське городище» (Київ–Гамбург–Полтава, 1999, у співавт.); «Полтава: Історичний нарис» (Полтава, 1999, у скл. кол. авторів, наук. ред.); «Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської» (Київ–Полтава, 2000); «Исторические личности эллиноскифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния)» (Київ–Комсомольськ, 2003, у співавт.); «Старожитності Кременчука» (Полтава–Кременчук, 2004, у співавт.); «Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя» (Київ–Полтава, 2004, у співавт.); «Пізньюскіфські та пізньюзарубинецькі старожитності Полтавщини» (Київ–Полтава, 2005, у співавт.); 8-ми видань серії «Старожитності околиць Комсомольська» (Київ–Полтава та Київ, 2005–2011, авт. і співавт.); «3 історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис» (Київ–Полтава, 2007); 3-х книг серії «Дослідження посади літописної Лтави» (Київ, 2008–2009, у співавт.); «Селітроварницький стан на Більському городищі» (Київ, 2010, у співавт.); «Кургани скіфського часу західної округи Більського городища» (Київ, 2010, у співавт.), «Кургани Нижнього Прип'ялля» (Київ, 2011, у співавт.), «Федоровський ідол і курган» (Київ, 2011), «Петрашівський курган епохи енеоліту – бронзового віку» (Київ, 2012), «Малоперещепинське диво» (Полтава, 2013, у співавт.), а також підручників: «Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.)» (Полтава, 2004, співавтор О. А. Білоусько) і «Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.)» (Полтава, 2005, співавтори О. А. Білоусько, К. М. Мироненко).

Відп. ред. і член редкол. серійних видань: «Старожитності Лівобережного Подніпров'я» (Київ–Полтава, з 2010), «Археологічні дослідження Більського городища» (Київ, з 2014), «Історія зброї» (Запоріжжя, з 2005), «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, з 2012), «Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область» (Полтава, з 2008), «Археологічні дослідження в Україні» (Київ, 2011, 2014–2015).

Лит.: Мезенцева Галина. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 158; Хто є хто в Україні – Київ: Вид-во «К.І.С.», 2004, 2009. – С. 824; Олександр Супруненко – археолог, історіограф, музейник і видавець: Біобібліографічний покажчик / Укл. Гаврилюк Н.О., Титова О.М. та ін. – Київ, 2007. – 164, VIII с.; Буцька Н. Полтавці: від «Я» до «Ми». – Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 260–270.

Пуголовок Юрій Олександрович

(05.09.1984, м. Полтава). Закінчив Полтавський міський національний ліцей № 1 ім. І. П. Котляревського (2001), бакалаврат історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (2005), магістерську програму «Археологія та давня історія України» (2007) та аспірантуру Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2010). У старших класах ліцею був учасником і переможцем обласних конкурсів-захистів робіт Малої академії наук. Захистив кандидатську дисертацію за темою «Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя» (2013).

Науковий співробітник Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (з 2007), старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (з 2010). Молодший науковий співробітник Відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (з 2014), старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (з 2014).

Автор і співавтор більше 130 наукових праць, 6 монографічних досліджень, в т. ч.: «Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві)» (Полтава, 2005); 3-х книг серії «Дослідження посаду літописної Лтави» (Київ, 2008–2009, у співавт.); «Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто» (Київ, 2009, у співавт.); «Селітроварницький стан на Більському городищі» (Київ, 2010, у співавт.).

Учасник археологічних досліджень Полтавського поселення і городища (з 2007), Глинського археологічного комплексу слов'яно-руської доби (з 2011), ін. пам'яток на Полтавщині.

Спеціалізується у галузі слов'яно-руської археології Дніпровського Лівобережжя. До кола наукових інтересів входять: вивчення будівельної справи і керамічного виробництва слов'ян додержавного періоду та часу Давньої Русі; міська і ландшафтна археологія; археологічні реконструкції та експериментальна археологія.

ЗМІСТ

Передмова	5
<i>Розділ 1. Горodiще та поселення у Полтаві: історія вивчення і територія комплексу</i>	9
<i>Розділ 2. Ділянка досліджень на Івановій горі</i>	29
<i>Розділ 3. Місце досліджень та особливості робіт</i>	35
<i>Розділ 4. Розкоп 1</i>	41
<i>Розділ 5. Розкоп 2</i>	86
<i>Розділ 6. Випадкові й окремі знахідки</i>	127
Висновки	132
Додаток 1. <i>Артем'єв А. В.</i> Результати палеоантропологічного дослідження кісткових решток з розкопок на Івановій горі у Полтаві	135
Додаток 2. <i>Бондаренко В. Л.</i> Osteологические материалы из раскопок в Полтаве 2012 г.	137
Додаток 3. <i>Горбаненко С. А.</i> Результати палеоетноботанічних досліджень на виробах з глини з посаду літописної Лтави за 2012 р. ...	146
Додаток 4. <i>Яніш Є. Ю.</i> Результати визначення таксономічної належності залишків риб з розкопок на Івановій горі 2012 р.	147
Додаток 5. Умовні позначення	151
Джерела та література	152
Список скорочень	167
Резюме	169
Резюме	171
Summary	173
Про авторів	175

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович
Пуголовок Юрій Олександрович

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Іванова гора

Укр. мова, резюме – рос., англ.

Оригінал-макет підготовлений у Центрі охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації 36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. (053-22) 2-26-12

На обкладинці: гравюра Ігнат'єва «Вид Полтави» за картиною А. Ангельштедта. 1810-і рр.; знахідки з розкопок на Івановій горі (роботи 2012 р.).

Відповідальна за випуск – **Кулатова І. М.**

Науковий редактор – **Супруненко О. Б.**

Коректура авторська.

Технічний редактор – **Хорєв С. В.**

Художники – **Менчинська Т. В., Грибан Г. П.,**

Коваленко Г. В., Путря Є. В., Чигрин О. С.

Комп'ютерна верстка – **Хорєв С. В.**

Підготовка ілюстрацій – **Коверко А. В.**

Переклад на англ. мову – **Пуголовок Ю. О.**

Здано в набір 21.09.2014 р. Підписано до друку 23.04.2015 р. Формат 70x100/16.

Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 13,48. Ум. друк. арк. 14,63 + вклейка 0,98.

Тираж 310 прим. Вид. № 149. Зам. № 02/2014.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»

тел. (0532) 66-16-85

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

**У серії «Дослідження літописної Лтави»
побачили світ:**

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Кн. 1. – 136 с., VI вкл.;

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Частина перша. – Кн. 2. – 140 с., IV кол. вкл.;

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Ткаченко О. М., Шерстюк В. В., Яремченко В. А.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Частина друга. – Кн. 3. – 132 с., VI кол. вкл.;

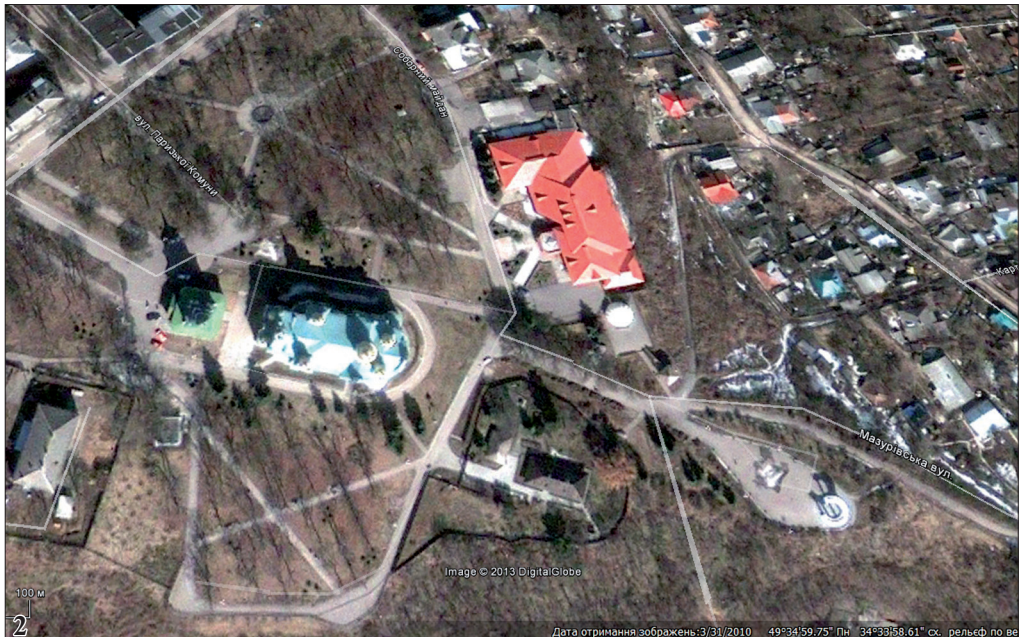
Пуголовок Ю. О. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Пуголовок Ю. О., Калашник Є. С.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – К. – Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. – Кн. 4. – 132 с., IV кол. вкл.

Готуються до друку:

Дослідження літописної Лтави: Посад над Мазурівським яром (дві частини).

Дослідження літописної Лтави: Північно-західне передмістя.

1. Полтава, Іванова гора. Південно-східна частина.
Позначені місця розкопів 1 та 2. *Із заходу.* Корпус старого ресторану «Іванова гора» має червону покрівлю. *За 3D-моделлю О. В. Лебединського.*

2. Іванова гора. Територія городища і частини посаду на космічному фотознімку. Весна 2010 р.

- Іванова гора. Розкоп 1.**
1. Ями 1 та 2. Робочий момент. Зі сходу. **2.** Яма 2. З північного сходу. На дні – ріг оленя. **3.** Робочий момент. Ю. О. Пуголовок зі знахідкою.
4. Яма 2. Уламки рогів оленя зі слідами обробки.
5. Яма 2. Пряслице. Пірофілітовий сланець. **6.** Яма 2. Заготовка платівки. Ріг.

Розкоп 1.

1. Яма 8. З півночі. 2. Яма 9. З південного сходу.
3. Яма 9. Розвал бронзового бубонця.
4. Яма 8. Уламок гребеня. *Ріг.*
5. Яма 9. Астрагал. *Кістка.*
6. Яма 9. Уламки ікла кабана.
7. Яма 9. Нижня частина заповнення. Фрагмент гончарного горщика.
8. Яма 9. Нижня частина заповнення. Горщик ліпний, верхня частина.

Розкоп 1.

1. Яма 10. Амулет. *Ікло ведмедя*. 2. Яма 10. Гребінка. *Ріг*. 3. Яма 10. Уламки бляшки. *Бронза*. 4. Яма 11. Проколки. *Кістка*. 5. Відсло-
нення біля західної стінки розкопу. Уламок браслета. *Скло*.

Прирізка 1.

6. Об'єкт (житло) 2. Фрагмент криці з відбитком дна плавильної посудини. *Залізна криця, кераміка*. 7. Об'єкт (житло) 2. Заповнен-
ня. Вироби з металу. 1-5 — залізо; 6 — бронза.

Полтава, Іванова гора. Розкоп 2. Південна стінка. Загальний вигляд на початку робіт. Зліва направо: В. В. Шерстюк, О. В. Сидоренко, О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, В. М. Поліський. Фото М. О. Радченка. За парканом — реконструкція Подільської вежі та Біла альпійка.

Розкоп 2.

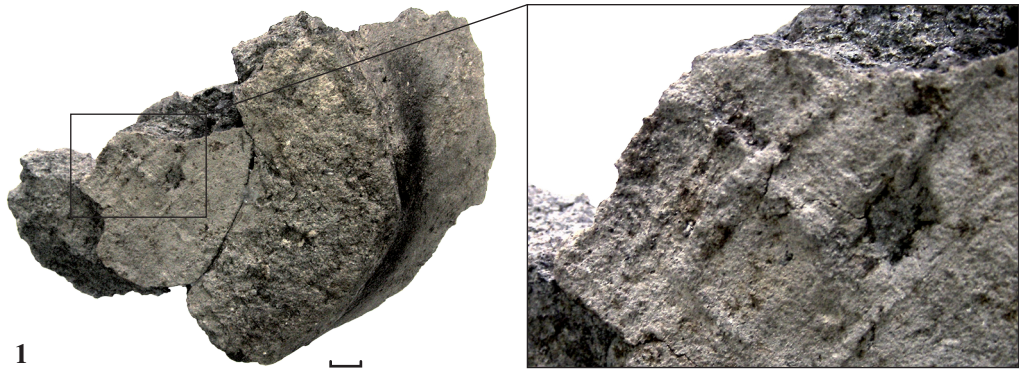
1. Південна стінка. Залишки поховання 1 та перетин печі 1 житла 1. З півночі.
2. Південна стінка. Дослідження решток житла 1 та ями 12. З північного заходу.
3. Південна стінка. Житло 1. Робочий момент. З північного заходу.

Розкоп 2. Південна стінка.
1-2. Піч житла 1. Ямки від кілків каркасу на першому і другому черенях. З півночі – північного сходу та північного сходу. 3-4. Житло 2. Печі. З південного заходу та північного сходу.
5. Житло 2. Піч 1. Уламки гончарного горщика у заповненні. З північного сходу. О.В. Сидоренко. 6. Житло 2. Піч 1. Топкова камера. Зі сходу. 7. Житло 2. Піч 2. Топкова камера. Вигляд зверху.

Розкоп 2.

1. Житло 3. Уламок денця ліпного роменського горщика з тавром у вигляді свастики. **2.** Яма 12. Знахідки. 1 — фрагмент корчаги, *кераміка*;

2 — уламок точильного каменю, *сланець*; 3 — сфероїд, *кварцит*; 4 — обточений камінь, *пісковик*.

3. Яма 12. Індивідуальні знахідки. *Залізо*.

4. Льохи — об'єкти 1 А-Б. Загальний вигляд. З північного заходу. *О. В. Сидоренко*. **5.** Яма 12. Робочий момент. Із заходу. *М. О. Радченко та Ю. О. Пуголовок*.

1. Розкоп 2. Погріб – об’єкт 1 Б. Зразки гончарного посуду початку XIX ст.

2. Погріб – об’єкт 1 Б. Фаянсовий посуд кінця XVIII – початку XIX ст.

1. Розкоп 2. Погріб – об'єкт 1 Б. Скляний посуд початку XIX ст.

1. Розкоп 2. Об'єкт 1 Б. Деталі чубука кінця XVIII – початку XIX ст. *Буритин.*
2. Траншеї та котлован ресторану і розкоп 2. Прикраси. Випадкові знахідки. 1 – бронза, скло; 2 – гірський кришталь; 3-6 – корали. **3. Розкоп 2.** Випадкові знахідки. 1 – бронза; 2 – скло. **4. Іванова гора.** Східний схил під галереєю ресторану. Ручка візантійської посудинки-лампи-? *Бронза.* **5. Розкопи 1 та 2.** Знахідки зі зруйнованих об'єктів та нашарувань. *Залізо.* **6. Іванова гора.** Перекоп траншеї у північній частині подвір'я ресторану. Уламок платівки. *Бронза.* **7. Розкоп 2.** В'їзд у південно-західній частині котловану. Пряжка. *Срібло.* **8. Розкоп 2.** Житло 3. Астрagal та зубильце. 1 – кістка, 2 – залізо.

Розкоп 2. Південна стінка. Профіль зачистки і план дослідженої ділянки.

Культурні нашарування та об'єкти: ■ — роменської культури; ■ — давньорумунської час; ■ — козацький час; ■ — кін. ХVІІІ — поч. ХІХ ст.; ■ — ХІХ — поч. ХХ ст.; ■ — ХХ ст.

1 — пряслице, пірофілітовий сланець; 2 — уламок сферойда, кварцит; 3 — зубильце-?, залізо; 4 — уламок зернотерки, лісковик; 5 — розвал пломби, свинець; 6 — посипка (кругла пляма), пісок; Б — намистини і деталі чубука, склопаста, бурштини; М — монета, білон.

